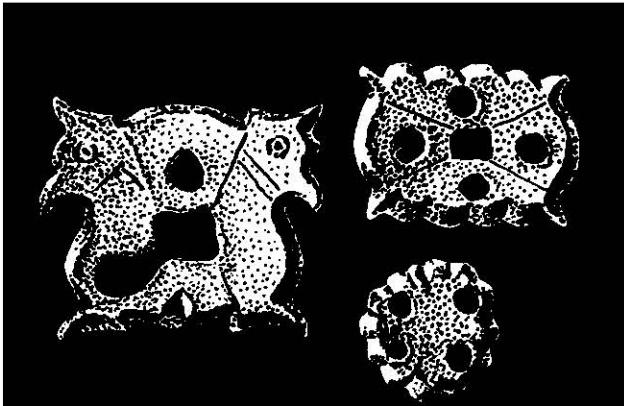

АРХЕОЛОГІЯ

31*1979

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОГО РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано в 1971 р.

31

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, критика и библиография, материалы об охране памятников истории и культуры, хроника.

Рассчитан на археологов, историков, сотрудников музеев, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури, хроніку.

Розрахований на археологів, істориків, співробітників музеїв, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), В. Д. Баран, С. М. Бібіков, Ю. М. Захарук, П. О. Кашиковський, С. Д. Крижницький, М. П. Кучера, Є. В. Максимов (заступник відповідального редактора), Н. С. Руденко (відповідальний секретар), О. Л. Стешенко, О. І. Тереножкін, Д. Я. Телегін, О. П. Черніш, Б. А. Шрамко

Редакція історичної та археологічної літератури

Л. В. СОЛДАТЕНКО

Пам'ятки раннього палеоліту Угорщини

Вітчизняні дослідники палеоліту Східної Європи завжди жуваво цікавались діяльністю їх колег у сусідніх країнах. Інтерес цей ще більше зросі після відкриття в західних районах СРСР палеолітичних пам'яток, що заповнюють прогалину між східноєвропейськими і центральноєвропейськими комплексами. Йдеться, насамперед, про палеолітичні дослідження в Закарпатській області.

До недавнього часу ця область являла собою по суті «білу пляму» на археологічній карті палеоліту Європейської частини Радянського Союзу. Цілеспрямовані пошуки і дослідження палеолітичних пам'яток розпочалися тут після створення постійної Закарпатської палеолітичної експедиції під керівництвом В. М. Гладиліна. З того часу в Закарпатті виявлено велику кількість палеолітичних пам'яток різного часу¹, значну частину яких становлять ранньопалеолітичні стоянки, що належать до ашельської і мустєрської епох. Найважливіша серед них — багатошарове ранньопалеолітичне місцевенаселення в каменеводувному кар'єрі поблизу селища Королеве Виноградівського району. Це перша і поки що єдина в Європейській частині СРСР стратифікована пам'ятка відкритого типу часу ашель—мустє. Тут, у товщі четвертинних суглинків, розділених п'ятьма викопними грунтами, виявлено сім культурних горизонтів, що відповідають семи послідовним періодам проживання первісних людей. Три нижніх горизонти належать до ашельської епохи, чотири верхніх — до мустєрського часу. Порівняно велика кількість культурних горизонтів та їх чітко стратифіковане залягання дають змогу розглядати Королівське ранньопалеолітичне місцевенаселення як опорне для вивчення раннього палеоліту не тільки Закарпаття, але й Центральної Європи в цілому².

Вивчення цієї пам'ятки відкриває перспективу для глибокого дослідження ранньопалеолітичної проблематики центральноєвропейського регіону радянськими спеціалістами, які набули великого досвіду в галузі культурного розчленування пам'яток. Центральна Європа давно вже розглядається як один з вірогідних, поряд з Кавказом³, центрів розселення найдавніших колективів на території нашої країни⁴.

¹ Сова П. П. Палеолітичні місцевенаселення в Ужгороді.—Археологія, 1959, т. 17; Гладилін В. Н., Смирнов С. В. Закарпатская палеолитическая экспедиция.—АО 1969 г. М., 1970; Гладилін В. Н., Солдатенко Л. В., Моця А. П. Закарпатская палеолитическая экспедиция.—АО 1974 г. М., 1975; Гладилін В. Н., Солдатенко Л. В., Моця А. П., Ткаченко В. И. Закарпатская палеолитическая экспедиция.—АО 1975 г. М., 1976.

² Гладилін В. Н., Солдатенко Л. В., Моця А. П. Закарпатская палеолитическая экспедиция.—АО 1974 г.; Гладилін В. Н., Солдатенко Л. В., Моця А. П., Ткаченко В. И. Закарпатская палеолитическая экспедиция.—АО 1975 г.

³ Бабиков С. Н. О южных путях заселения Восточной Европы в эпоху древнего палеолита.—В сб.: Четвертичный период, вып. 13—15. К., 1961.

⁴ Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. К., 1976, с. 128—152.

Велике значення в зв'язку з цим мають знахідки в Угорській Народній Республіці, де відомо ряд першокласних пам'яток домустьєрського і мустєрського часу.

Всього п'ятнадцять років тому домустьєрська епоха в Угорщині була представлена лише однією і до того ж позбавленою геологічного обґрунтування знахідкою: ручним рубилом з м. Мішкольца⁵.

1962 р. поблизу Будапешта М. Печі відкрив травертинову стоянку Вертешколлеш, де натрапив на кісткові залишки давньої людини, багату галькову індустрію, вогнища, фауну. В результаті розкопок Л. Вертеш встановив, що місцевонаходження датується внутрішньоміндельським інтерстадіалом⁶. Зараз Вертешколлеш по праву вважається однією з найдавніших пам'яток у Центральній Європі. На жаль, є тільки попередні повідомлення про роботи на стоянці, на підставі яких важко дати розширену характеристику матеріалу.

В зв'язку з цими дослідженнями варто нагадати про знахідки, виявлені в 30-х роках О. Кадічем у гроті Буда-Варгедь поблизу Будапешта. Знайдені тут вироби не привернули в свій час уваги, і тому вони не зайняли свого місця в зведеннях матеріалів палеоліту Угорщини. Л. Вертеш в пошуках аналогій виробам з Вертешколлеша перший звернув увагу на матеріали з гроту поблизу Будапешта і, враховуючи велику схожість у характері індустрії цих двох пам'яток, запропонував для неї назву Буда-індустрія⁷.

Якщо ашельська епоха на території Угорської Народної Республіки тільки починає вимальовуватись, то більш пізні, мустєрські знахідки відомі тут здавна і представлені яскравими пам'ятками.

Результати досліджень, присвячених мустєрії Угорщини, висвітлені в узагальнюючих працях М. Габорі і Л. Вертеша⁸. Найбільш важливим у науковому плані мустєрським місцевонаходженням присвячені монографії О. Кадіча, Л. Вертеша, В. Габорі-Чанк⁹, що узагальнюють результати комплексних досліджень відповідних пам'яток. Крім характеристики археологічного матеріалу, в них так само повно опубліковані дані палеоботаніки, геології, палеонтології.

Перша на території Угорщини мустєрська пам'ятка — стоянка Тата — була відкрита в 1909 р. відомим палеонтологом Т. Кормошем і досліджувалась ним же в 1910 і 1913 рр.¹⁰. У 1958 р. роботи на місцевонаходженні відновились під керівництвом Л. Вертеша¹¹.

Стоянка містилась в печері на травертиновій вершині гори Кальварія, на околицях м. Тата, за 60 км від Будапешта. Печера мала вигляд овальної порожнини довжиною 10 м і шириноро 6,5 м, обмеженої вертикальними скелястими стінами. На час розкопок вона була цілком заповнена четвертинними відкладами. Зразу ж під стелею починався шар піску, потужність якого в окремих місцях досягала 1 м.

⁵ Herman O. Der paläolithische Fund von Miskols.— Mitteilungen der Antropologischen Gesellschaft. Wien, S. 23.

⁶ Kretzoi M., Vertes L. Upper Biharian (Intermindel) Pebbleindustry occupation site in Western Hungary.— Current Antropology, 1965, 6.

⁷ Kretzoi M., Vertes L. Die Ausgrabungen der Mindelzeitlichen (Biharien) Urmenscheniedlung in Vérfesszöllös.— Acta Geologica Hungarica, 1964, s. 313—317.

⁸ Gabori M. Regionale Verbreitung paläolithischen Kulturen Ungarns.— AAH, t. 21, 1969, s. 155—165; Gabori M. 25 Jahre Paläolithforschung in Ungarn (1945—1969).— AAH, t. 21, 1970, s. 351—364; Vertes L. Das Mousterien in Ungarn, Eiszeitalter und Gegenwart, 1960, 11.

⁹ Kadie O. Die Subalyuk — Höhle bei Cserepfalu.— Geologica Hungarica, ser. Palaeontologica, 14. Budapest, 1940; Vertes L. Tata — eine mittelpaläolithische travertin — Siedlung in Ungarn. Budapest, 1964; Gabori-Csank V. La station du paleolithique moyen d'Erd-Hongrie. Budapest, 1968.

¹⁰ Kormos T. Die paläolithische Ansiedlung bei Tata.— Jahrbuch der Kgl. Ung. Geol. Anst., 20, 1912.

¹¹ Vertes L. Tata ...

Нижче, на підлозі, лежав шар суглинку товщиною від 0,10 м до 0,45 м. В ньому й було знайдено культурні залишки.

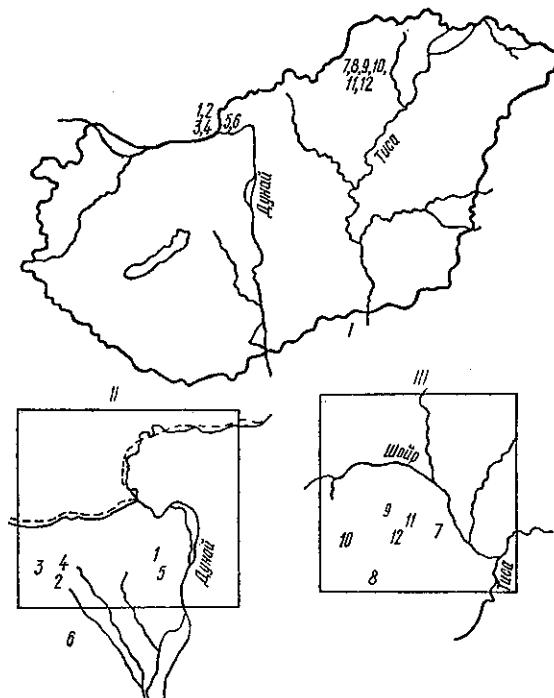
На відкритій площині вдалося простежити сліди трьох вогнищ, навколо яких спостерігалась найбільша концентрація крем'яних виробів. Плями від вогнищ розташовувались приблизно на одній лінії в місці найбільшої ширини печери. Деревне вугілля з них лежало безпосередньо на поверхні вапнякового туфу, залишки третього вогнища виявлені на 6—8 см нижче поверхні лесоподібного суглинку, в його товщі. Це свідчення того, що первісні люди жили в печері протягом всього періоду нагромадження суглинку¹².

Палеоботанічні аналізи пилку і деревного вугілля з культурного шару дають змогу реконструювати рослинність цього періоду. В той час тут росли такі хвойні й листяні породи, як сосна звичайна, смерека, ясен, дуб, бересклет, модрина-ялина. Великою кількістю залишків представлена береза. З трав'янистих порід трапляється плаун.

Фауна стоянки налічує 36 видів. Численними є кістки коня, мамонта, шерстистого носорога, пещерного ведмедя, пещерної гієни. Сполучення в одному комплексі холодолюбних (мамонт, шерстистий носорог, штейнхеймський кінь, європейський осел) і теплолюбних видів (гризуни) пояснюється своєрідним мікрокліматом цього району¹³.

За даними флори і малакофауни клімат під час існування стоянки був помірно континентальним з меншою кількістю опадів, ніж у наші дні, і нижчою річною температурою порівняно з сучасною. Ці показники властиві для початкової стадії вюрмського обледеніння (вюрм 1)¹⁴.

На основі фауністичних залишків угурські спеціалісти виділяють в місцевому палеоліті ряд кліматичних фаз. Так, пещерний ведмідь на цій території з'являється в рісс-вюрмському інтерглациалі і вже в кінці його, у вюрмі 1 та інтерстадіалі вюрм 1/2 досягає найбільшої чисельності. Зникає він у вюрмі 2¹⁵. Європейський осел, появу якого припадає на час похолодання в Угорщині, невідомий пізніше вюрму 1. Зникає також в інтерстадіалі вюрм 1/2 гігантський олень¹⁶.

Карта ранньопалеолітичних пам'яток Угорщини (за М. Габорі), I — загальна схема розташування пам'яток; II — ранній палеоліт Задунав'я; III — ранній палеоліт Бюккських гір:

1 — Вертешсалеш; 2 — Тата; 3 — Селім; 4 — Кішкевеj; 5 — Ерд; 6 — Пергебель; 7 — Мішкольц; 8 — Шубалюк; 9 — Кечкешгалья; 10 — Шойомкут; 11 — Ламбрехт; 12 — Болловейдь.

¹² Vertes L. Tata., s. 136.

¹³ Ibidem, s. 105—126.

¹⁴ Ibidem, s. 83—86.

¹⁵ Vertes L. Die Rolle des Höhlenbären im ungarischen Paläolithikum.—Quartär, N 10—11, 1958—59, S. 151—169.

¹⁶ Vertes L. Das Mousterien in Ungarn., S. 23.

Фауна Тати належить до четвертої, однайменної фази, що характеризується більш сухим і холодним кліматом¹⁷. Таким чином, і фауністичні матеріали вказують на той же вік — вюрм I.

Наявні радіовуглецеві дати культурного шару помітно розрізняються: GrO 2538—50 000 2500 років і GRN 3023—33 600±1100 років¹⁸. Імовірнішою здається перша з них. Вона узгоджується з віком, встановленим на основі археологічних, палеоботанічних і палеонтологічних даних.

В процесі роботи було зібрано більше 2300 кам'яних знарядь. За сировину правила в основному кремінь і кварцит. Переважала крем'яна галька — 58,6%. Нуклеуси відносно нечисленні (64 екз.) і невиразні. В більшості випадків це однобічні і двобічні дископодібні ядрища. За матеріалами Л. Вертеша, колекція включає 21 леваллуазький нуклеус, проте зображені на ілюстраціях зразки мають вигляд типових дископодібних¹⁹. Незначна чисельність нуклеусів пояснюється своєрідністю техніки первинного розщеплення в Таті. Крем'яну гальку найчастіше розколювали на три частини, отримуючи при цьому два зовнішніх сегменти і один внутрішній відщеп у вигляді «цитруsovої дольки», які й використовувались потім як заготовки для знарядь.

Пластини досить рідкі. Індекс підправки ударних площинок сколів також невисокий — 25,3%, що, найімовірніше, теж зумовлено технікою розколювання галькової сировини. У більшості сколів відбивна площа була вкрита кіркою.

Колекція знарядь налічує понад 2000 екз. Розміри їх в середньому не перевищують 5 см. Більше 40% виготовлено в техніці двобічної обробки. Переважає східчаста ретуш, нанесена в основному зі спинки сколу; є також вироби з ретушшю на черевці.

Для класифікації знарядь Тати Л. Вертеш використав типо-лист Ф. Борда. Однак, враховуючи своєрідність матеріалу, йому довелося внести ряд доповнень у французьку схему. Так, в списку знарядь з'явились специфічні форми — скребла «Тата» і у вигляді «цитрусових дольок»²⁰.

Основна маса знарядь представлена скреблами (52%). На першому місці серед них стоїть специфічний тип — вироби, що мають форму «цитрусових дольок» — 231 екз. (9,96%). Найчастіше скребла сегментоподібні, їх спинка зберігає залишки жовнової кірки. Залежно від форми робочих країв, їх розміщення і обробки, вони поділяються на прямі, опуклі, ввігнуті, кутові, альтернативні, зубчасті²¹. Наступне місце за кількістю виробів займають прості опуклі скребла — 201 екз. (8,57%) і прямі — 166 екз. (7,16%).

Так звані скребла «Тата», вперше виділений тип знарядь, теж досить численні — 136 екз. (5,86%). Вони двобічно оброблені, виготовлені переважно з гальки. З одного боку на неї суцільно нанесені грубі сколи з ретушуванням робочого краю; протилежний бік, як правило, зберігав залишки кірки, оброблялась тільки прилегла до робочого краю ділянка.

Значною кількістю зразків представлені кутові скребла — 78 екз. (3,36%), двобічні — 75 екз. (3,24%) і альтернативні — 57 екз. (2,46%). Поперечні і скребла з потоншеною спинкою поодинокі.

В окрему групу, непередбачену типо-листом Ф. Борда, виділені скребла-ножі — 144 екз. (6,21%). Основні ознаки для виділення зна-

¹⁷ Gabori-Csank V. La station..., p. 96.

¹⁸ Vertes L. Tata..., s. 35—36.

¹⁹ Ibidem, Taf. XXVIII.

²⁰ Ibidem, s. 177.

²¹ Ibidem, s. 155—156, taf. XVII.

рядь цього типу — двобічна обробка, гострі ріжучі леза. Один або обидва кінці робочого краю оформлювались у вигляді вістря.

Мустьєрські гостроконечники для Тата нехарактерні. Процент їх досить низький — 2,07% (48 екз.). В колекції є також тейякські гостроконечники²².

Група зубчасто-виїмчастих виробів порівняно невелика (6,82%) і представлена маловиразними зразками. В списку знарядь є рубила і грубі рубальні знаряддя (чопери і чопінги). Судячи з ілюстрацій — це нетипові форми²³ і, можливо, в дійсності є нуклеусами. Пізньопалеолітичні типи — скребки (64 екз.), різці (109 екз.), свердла (58 екз.) складають 10,01%.

На жаль, важко сказати ще щось про техніку первинного розщеплення і типологію комплексу. Опублікований матеріал має прогалини і неточності. Не завжди допомагають розібратись в ньому й ілюстрації. Однак з наявних даних можна відзначити деякі характерні риси індустрії стоянки Тата. Вона характеризується своєрідним вибором сировини — дрібної крем'яної гальки, що багато в чому визначило специфіку первинного розколювання. Індустрію можна кваліфікувати як нелеваллуазьку (індекс леваллуа — 1,84%), непластинчасту (індекс пластин — 15,43%), нефасетовану (індекс підправки ударних площинок — 25,3%). Розміри знарядь в середньому — до 5 см, в колекції переважають скребла, серед яких є специфічні форми («Тата» і «цитрусові дольки»).

Крім кам'яних виробів, у печері знайдені кістяні: «чуринга», «амулет», коваделки, пластини з зубів мамонта.

«Чуринга» мала вигляд овального предмета з пластини зуба мамонта довжиною 11 см і ширину 5,5 см. На поверхні збереглися сліди червоної вохри. «Амулет» округлої форми, виготовлений з *Nimrulites perforatus*. Його діаметр — 21 мм. З одного боку можна побачити хрестоподібну нарізку, протилежний бік гладкий, не має зображень.

В ході робіт зібрано вісім кістяних коваделок, поверхня яких була вкрита характерними вм'ятинами і подряпинами²⁴.

Під час розкопок 1958—1959 рр. у печері Тата в різних місцях на схилі гори Кальварія на відстані 5—10 м від основного місцезнаходження виявили ще два печерних пункти з культурними залишками. Знайдені тут кам'яні вироби аналогічні матеріалам основного місцезнаходження. Л. Вертеш не виключає можливості того, що в мустьєрську епоху в travertинах гори Кальварії було кілька печер, заселених людьми²⁵.

За 10 км від Тата, в районі м. Бангіда, в тріасових вапняках гори Кехегі розміщена печера Селім, відкрита і досліджувана в 30-ті роки I. Гаалем²⁶. Археологічний матеріал концентрувався в п'яти шарах (A, B, C, D, E), загальна потужність яких досягала 12,5 м. Чотири верхні горизонти дали пізньопалеолітичні знахідки. Нижній шар E був розділений на п'ять горизонтів (E₁—E₅). Мустьєрські вироби походили з базальної (E₅) і верхньої (E₁) частини відкладів. На жаль, флора і фауна цього шару оброблялися без відповідного розподілу на горизонти. Рослинні залишки належать хвойним (деякі види сосни?) і листяним (мабуть, дуб, ясен) породам. Кістки тварин свідчать про наявність печерного ведмедя (91%), оленя (0,5%), гієни

²² Vertes L. Tata..., s. 144, Taf. IX.

²³ Ibidem, s. 170—171, Taf. XXV, XXVI.

²⁴ Ibidem, s. 139—140, Taf. V—VIII.

²⁵ Ibidem, s. 137.

²⁶ Gaal I. Ausgrabung in der Szelim — Höhle bei Banhida.— Termtud. Közl. 67, 1935.

(0,5%). Таке співвідношення кісток дає змогу датувати шар вюром 1²⁷.

Мустьєрська колекція опублікована вибірково, без зазначення загальної кількості виробів і їх техніко-типологічної характеристики. Для виготовлення знарядь використовували кремінь, роговик, кварцит. З описів Л. Вертеша індустрія постає як нелеваллуазька, непластинчаста, нефасетована, з невеликою кількістю двобічно оброблених форм²⁸. Розміри знарядь в середньому до 5 см.

Основна маса знарядь цього комплексу — скребла. Вони репрезентовані звичайними прямими і опуклими, двобічними, кутовими, вігнутими зразками. Наявні й такі специфічні форми, як скребла «Тата», у вигляді «цитрусових дольок».

На північний захід від Будапешта, за 60 км від Тати на околицях с. Чобанки розташована печерна стоянка Кішкевей. Вона була відкрита в кінці XIX ст., досліджувалась Й. Гіллебрандом в 1912—1914 рр. і Л. Вертешем у 50-х роках²⁹.

Печера мала 25 м довжини і від 4 до 10 м ширини. В її заповненні простежено п'ять геологічних шарів: 1 — сучасний гумусний шар; 2 — жовто-сірий суглинок; 3 — жовтий суглинок з вапняковим щебенем; 4 — суглинок коричневого кольору з дрібним вапняковим щебенем; 5 — жовтий пластичний суглинок.

Мустьєрські знахідки пов'язані з базальною частиною четвертого шару, флора якого невідома. Faunістичні залишки вказують на те, що головна роль серед тварин належала в цей час печерному ведмедю. Поряд з ним досить поширеною була печерна гіена.

За результатами літологічних аналізів шар датується вюром 1/2. Цю дату підтверджують і дані фауни — переважає печерний ведмідь³⁰.

Колекція кам'яних виробів має 17 знарядь і 60 відщепів. Серед перших домінують скребла. Більша частина їх виготовлена з кварцитових і крем'яних гальок. Розміри знарядь невеликі — в середньому до 5 см. Привертають увагу скребла «Тата», у вигляді «цитрусових дольок», кутові, двобічні³¹.

1961 р. у районі Будапешта, приблизно за 25 км від міського центру, відкрили першу і поки що єдину на території Угорщини мустьєрську стоянку під відкритим небом — Ерд. Вона розміщена на низькому вапняковому плато у верхів'ях двох розташованих поруч долин³².

Розкопки проводила в 1963—1964 рр. В. Габорі-Чанк. Була розкрита площа в 214 кв. м. на глибину 4 м.

Стратиграфія стоянки: 1 — лесоподібний суглинок; 2 — вапнякові щебеневі відклади коричневого кольору, з сіруватим відтінком у нижній частині; в цьому шарі виявлена основна маса археологічних знахідок — верхній культурний горизонт; 3 — стерильний шар піску сірого кольору з частішими, ніж у верхньому, включеннями щебеню, товщина його — до 20 см; 4 — сіро-жовтий ґрунт з крихким, ніздрюватим щебенем, що залягав безпосередньо на скелі. З цим шаром пов'язаний другий культурний горизонт³³. Потужність верхнього культурного шару досягала 80—100 см. Він був розділений на п'ять горизонтів, в кожному з яких простежувались вогнища і великі скупчення кісток тварин, що, певно, входили в конструкції житлових споруд.

²⁷ Veres L. Die archäologische Funde der Szélim-Höhle.— AAH, 1958, N 9, s. 12.

²⁸ Ibidem, s. 10, ill. 1.

²⁹ Hillebrand J. Ergebnisse der in der Kiskevelyhöhle im Jahre 1912 vorgenommenen Grabungen.— Barlangkutatas, 1, 1913; Veres L. Das Mousterien., s. 37.

³⁰ Veres L. Das Mousterien., s. 37.

³¹ Ibidem, ill. 1, 2, 3.

³² Gabori-Csank V. La station..., p. 9—10.

³³ Ibidem., p. 12.

Рослинність в Ерд представлена модриною-ялиною, сосною, березою. Серед фауністичних залишків вдалося визначити 45 видів, серед яких різко переважав пічерний ведмідь. У нижньому культурному шарі майже зовсім відсутні холодолюбні тварини, проте у верхньому вони виявлені у великій кількості: песець, північний олень, гірський козел, європейський осел.

Згідно з палінологічними даними нижній культурний шар стоянки Ерд належить до рісс-вюрмського міжліодовиків'я, що характеризується помірним кліматом і поширенням хвойних та листяних лісів. Перевага у верхньому культурному шарі залишків модрини-ялини свідчить про більш холодний кліматичний режим, що і дає змогу датувати його вюрмом 1³⁴.

З цими даними цілком узгоджуються палеозоологічні, які відтворюють таку ж природну обстановку існування стоянки.

Два культурні горизонти верхнього шару мають радіовуглецеві дати: GXO — 200-> 38 100 (горизонт д); GrN — 4443-35 300 ± 900 (горизонт д); GrN — 4444-44 300 ± 1400 (горизонт е).

В. Габорі-Чанк зауважує, що визначення віку радіокарбоновим способом досить складне і до нього слід ставитись обережно. Разом з тим вона допускає такі дати для верхнього культурного шару³⁵.

Археологічний матеріал обох шарів повністю однорідний, тому і характеризується в цілому. Сировиною для виготовлення знарядь була здебільшого кварцитова галька, траплялися також халцедон і опал. Специфічна техніка розщеплення каменю тут нагадує застосовану в Таті. На стоянці Ерд так само гальку розколювали на кілька частин — «дольок». В. Габорі-Чанк виділяє два способи: перший, найпростіший, є аналогічним техніці розколювання в Таті — розчленування жовна на три частини; другий, дещо ускладнений, давав чотирип'ять відщепів. Найчастіший вид останніх — внутрішній відщеп (зрізана «долька»). Дослідниця вважає, що кожен відщеп являє собою заготовку для певного типу знарядь.

Нуклеуси репрезентовані незначною кількістю (59 екз.). Більшість з них однобічні дископодібні. Тильні поверхні їх вкриті кіркою, робочі — підлірамідалльні. Двобічні дископодібні і нуклеуси паралельного сколювання досить рідкі. Пластини в комплексі майже повністю відсутні.

Відщепи найчастіше не мали відбивної площинки. Тому в більшості випадків важко визначити напрямок удару під час сколювання. Наявні площинки майже завжди покриті кіркою. Індекс фасетування для Ерд — 0³⁶.

Колекція знарядь включає 800 предметів. Розміри їх в середньому до 5 см. В індустрії Ерд немає типових двобічно оброблених форм. Більшість знарядь ретушовано зі спинки, рідше — на черевці. Між видами ретуші переважає така, що нагадує неправильну лускову. В. Габорі-Чанк називає її «ретушшю на кварциті»³⁷.

Найчисленнішу групу становлять скребла (65,5%). Більшість з них — звичайні опуклі — 139 екз. (17,61%) і прямі — 92 екз. (11,65%). Високий процент скребел цього типу зумовлювався характером розщеплювання гальки, відсутністю відбивної площинки, неможливістю визначити напрямок удару сколювання. На другому місці за кількістю знахідок стоять поперечні опуклі — 51 екз. (6,46%), звичайні ввігнуті і подвійні прямо-ввігнуті — по 46 екз. (5,83%) і нарешті група кутових —

³⁴ Gabori-Csank V. La station..., p. 39---55.

³⁵ Ibidem, p. 107.

³⁶ Ibidem, p. 166.

³⁷ Ibidem, p. 166.

44 екз. (5,57%). В колекції наявні окремі скребла типу Кіна і напів-Кіна³⁸.

Гостроконечники відсутні. Зубчасто-виїмчасті форми, за спостереженнями В. Габорі-Чанк, репрезентовані незначною кількістю зразків і є нетиповими для індустрії³⁹. Однак навряд чи такий висновок беззаслужений. Судячи з ілюстрацій, в Ерд трапляється досить багато зубчастих знарядь⁴⁰. Мабуть, своєрідна «неправильна лускова» ретуш (за В. Габорі-Чанк) і зубчастість для індустрії Ерд — явище одного порядку.

Характерні для комплексу чопери. Вони поділяються на дві групи: 1) знаряддя, виготовлені з гальки; робочий край їх підретушований, тому вони часто нагадують опуклі скребла; 2) знаряддя з гальки, розколотої на дві частини⁴¹.

Верхньопалеолітична група складає невисокий процент — 8,23%. Найбільш численні в ній скребки — 18 екз. (2,28%).

Таким чином, індустрію стоянки можна розцінювати як нелевалуазьку (індекс леваллуа — 1,06%), нефасетовану (індекс підправки ударних площинок — 0), непластинчасту (індекс пластин наближається до 0). Крім того, слід відзначити своєрідну техніку розщеплювання, відсутність двобічних форм і гостроконечників і, напевне, високий процент зубчастих форм.

На схід від Дунаю, в Бюкських горах розташована друга група мустєрських пам'яток Угорщини. В південно-західній частині цього гірського масиву на околицях с. Черепфалу, поблизу м. Егера, в 30-х роках проводились дослідження печери Шубалюк. Під час розкопок О. Кадіч виявив тут два різночасніх культурних шари, кожен з яких містив рослинні і фауністичні залишки, кам'яні й кістяні вироби⁴².

В нижньому культурному горизонті, що залягав у яскраво забарвлених суглинках, знайдено деревне вугілля, здебільшого від листяних порід, які зростали в цьому районі в період першого заселення печери людиною (модрина-ялина, граб, скумпія, сумах).

Тваринний світ навколоїшніх лісів відповідно до остеологічних матеріалів представлений гірським козлом, піщаним і бурим ведмедем, вовком, лисицею, піщаною гіеною, піщаним левом, сарною, носорогом, червоним вовком. Різко переважає гірський козел.

Згідно з рослинними і фауністичними даними клімат на першому етапі заселення печери був помірним, вологим і відповідав умовам рісс-вюрмського міжльодовиків'я⁴³.

Колекція археологічних знахідок нижнього шару складається з роговикових, крем'яних, рідше обсидіанових виробів.

Базуючись на тих нечисленних даних, які містяться у публікаціях, індустрію нижнього шару печери Шубалюк можна кваліфікувати як нелевалуазьку, непластинчасту (індекс пластин — 5,5%), нефасетовану (індекс підправки ударних площинок — 26%)⁴⁴. В шарі зібрано близько 200 знарядь. Розміри їх в середньому більше 5 см. Частина знарядь виготовлена в техніці двобічної обробки (8,6%). Найчастіше вироби ретушувались з боку спинки. Переважає лускова ретуш.

В типологічному наборі панують скребла — 50%. На першому місці — подвійні зразки, виготовлені з пластинчастих відщепів (28 екз.), на другому — звичайні прямі і конвергентні (по 9 екз.), на третьому —

³⁸ Gabori-Csank V. La station..., tabl. XXII—XXXIV.

³⁹ Ibidem, p. 154.

⁴⁰ Ibidem, tabl. XXII—XXXIV.

⁴¹ Ibidem, p. 156, tabl. XII.

⁴² Kadic O. Die Subalyuk-Höhle..., s. 250.

⁴³ Ibidem, s. 230—348.

⁴⁴ Vertes L. Das Mousterien..., s. 24.

кутові (8 екз.). Судячи з ілюстрацій, в нижньому шарі Шубалюк значною кількістю екземплярів представлені скребла з площинкою для упору. Знаряддя цього типу трикутної чи трапецієподібної форми з прямим робочим краєм дістали назву скребел типу Шубалюк⁴⁵.

Наступний, досить численний тип виробів — мустєрські гостроконечники (20 %), серед яких привертають увагу видовжені підтрикутні зразки.

Зубчасто-виїмчасті форми в шарі поодинокі. Також нечисленна і пізньопалеолітична група знарядь (скребки, різці, проколки).

Другому періоду заселення печери відповідає верхній культурний шар, пов'язаний з жовто-сірими суглинками, що містять велику кількість вапнякового щебеню. В період нагромадження цього шару проходили помітні зміни в природних умовах. Замість листяних лісів поширилися більш холодолюбні хвойні, в складі яких різко переважає кедр європейський. З'явилися також нові види тварин — північний олень, велетенський олень, мамонт, бізон, шерстистий носоріг. Більшість залишків належить піщаному ведмедю. Клімат стає сухішим і холоднішим порівняно з даними нижнього шару. Панування піщаного ведмедя дає підставу датувати другий культурний шар печери Шубалюк вюрмом I⁴⁶.

В процесі розкопок виявлено кісткові залишки неандертальців — дорослої жінки (нижня щелепа, хребці, коліnnі чашечки, кістки верхніх і нижніх кінцівок) та дитини (фрагментований череп, хребці, ребра, трубчасті кістки)⁴⁷.

Знайдено понад 5000 кам'яних виробів. За сировину для знарядь правила крем'яні породи, кварцит, порфірит, обсидіан. Збільшується порівняно з нижнім шаром процент виробів, виготовлених з крем'яної гальки (нижній шар — 12,7 %, верхній — 20,8 %).

В списку знахідок є 9 нуклеусів: два «леваллуазьких» (за даними Л. Вертеша) і сім мустєрських дископодібних.

Пластини нечисленні. Невисокий і процент виробів з фасетованими ударними площинами (12 %).

В комплексі більше 300 знарядь. Вони мають розміри в середньому до 5 см. Ретуш переважно східчаста. Збільшується кількість форм, виготовлених у техніці двобічної обробки (26,67 %).

Типологічне ядро індустрії становлять скребла — 56 %. Серед них — значні серії звичайних опуклих і прямих (30 і 20 екз.), подвійних (8 екз.), з потоншеною спинкою і конвергентних (по 12 екз.). У колекції є і такі специфічні типи, як скребла «Тата» і у вигляді «циструсових дольок», що характерні для татського матеріалу⁴⁸.

Гостроконечники виявлені в незначній кількості — 3,9 %. В основному це нетипові і невиразні зразки, виконані не так старанно, як в нижньому шарі.

Зубчасто-виїмчасті форми представлені помірною кількістю екземплярів.

Пізньопалеолітична група знарядь зростає порівняно з нижнім культурним шаром. Вона включає проколки (20 екз.), скребки (8 екз.), різці (6 екз.).

Отже, можна розглядати індустрію верхнього шару печери Шубалюк як нелеваллуазьку, нефасетовану (індекс фасетування — 12 %), непластиничасту (індекс пластин — 4 %). В типологічному плані її характеризують невеликі розміри знарядь, значний процент виробів з двобічною обробкою, переважання скребел, наявність серед них

⁴⁵ Narr K. J. Alt-und mittelpaläolithische Funde aus Rheinischen Freilandstationen.— Bonner Jahrbuch, 151, 1951.

⁴⁶ Kadic O. Die Subalyuk-Höhle..., s. 230—348.

⁴⁷ Ibidem, s. 50—112.

⁴⁸ Ibidem, Taf. VI—VIII.

згаданих вище специфічних типів. Серед кістяних виробів в обох культурних горизонтах є вістря, пластини, «гудзики», оброблені уламки кісток⁴⁹.

За 2 км від печери Шубалюк розташована пещерна стоянка Кечке-шгалья, яка досліджувалась в 1932—1937 рр. О. Кадічем, М. Мотль, а в 1956 р.—Л. Вертешем⁵⁰. Четвертинні відклади товщиною 1,6 м розділені на п'ять горизонтів: 1 — сучасний гумусний шар; 2 — суглинок жовтого кольору; 3 — світло-коричневий суглинок з вапняковими включеннями; 4 — суглинок темно-сірий з вапняковим щебенем; 5 — суглинок червоно-бурого кольору, який залягає на скельній підлозі печери⁵¹.

Археологічні знахідки концентрувались у третьому і четвертому шарах. Рослинні залишки з них невідомі. В фауні першого, верхнього культурного горизонту різко переважає пещерний ведмідь. Поряд з ним трапляються залишки велетенського і північного оленів та борсука. Горизонт, що залягає нижче, має той самий фауністичний набір, але з вищим процентом велетенського оленя.

Грунтуючись на цих і літологічних даних, можна зробити деякі висновки щодо кліматичного режиму. В період нагромадження третього шару з культурними залишками верхнього горизонту клімат був вологим. Четвертому геологічному шарові, що містить залишки другого культурного горизонту, відповідає більш холодний клімат. Перевага в обох шарах пещерного ведмедя дає змогу датувати нижній культурний горизонт вюртом 1, а верхній — вюртом 1/2⁵². Археологічний матеріал цих двох горизонтів перемішаний в процесі розкопок. Частина знахідок належить до мусте, частина — до пізнього палеоліту⁵³.

Мустєрська колекція також неоднорідна. За спостереженнями Л. Вертеша, в ній наявні форми, що нагадують вироби з нижнього шару печери Шубалюк, і знаряддя, які знаходять аналогії у верхньому її шарі⁵⁴.

На півночі Бюккських гір, у долині Гаранда відкрита пещерна стоянка Шойомкут. У 1942 р. тут працював О. Кадіч, в 1955 р.—Л. Вертеш⁵⁵. На глибині 1 м від сучасної поверхні під голоценовими відкладами залягає світло-жовтий суглинок з невеликою кількістю вапнякових уламків. Нижче був коричневий, світліший донизу суглинок з численними вапняковими уламками щебеню. Далі йшов шар червоно-бурого суглинку.

В нижній частині другого шару виявлено археологічні знахідки. На жаль, матеріали про флору і фауну з шару не опубліковані. Результати літологічних аналізів свідчать, що період відкладення другого шару характеризувався холодним континентальним кліматом, по-передньо датованим вюртом 1⁵⁶. Знайдено лише чотири предмети: два гостроконечники і два скребла. Як сировину використовували халцепон, роговик, кремінь. Розміри знарядь — більше 5 см. Ретуш східчаста. Типологічно вироби нагадують знаряддя нижнього шару печери Шубалюк⁵⁷.

Крім цих місцезнаходжень, відомо ще три пещерні стоянки, що

⁴⁹ Kadic O. Die Subaluyk-Höhle..., s. 156—160.

⁵⁰ Kadic O. Die Höhlen der Umgebung von Cserepfalu.—Barlangkutatás, 16, 1940; Vertes L. Das Mousterien..., s. 28.

⁵¹ Vertes L. Das Mousterien..., s. 26.

⁵² Ibidem, s. 28.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem, ill. 1, 2, 3.

⁵⁵ Kadic O. Stand der ungarischen Höhlenforschung im Jahre 1942.—Barlangvilág, 13, 1943; Vertes L. Das Mousterien. s. 26.

⁵⁶ Vertes L. Das Mousterien..., s. 26.

⁵⁷ Ibidem, ill. 1.

дали мустєрські знахідки: Ламбрехт, Болловейдь в Бюкських горах і Пергейгедь в горах Баконі на захід від Дунаю.

На підставі рослинних, фауністичних, літологічних даних горизонти, що містили мустєрські матеріали, датуються так: Ламбрехт — рісс-вюрмський інтергляціал, Болловейдь — інтерстадіал вюрм 1/2, Пергейгедь — вюрм 1. Археологічні колекції цих пам'яток або змішані (Болловейдь, Пергейгедь) або ж надто невиразні (Ламбрехт) і характеризувати їх майже неможливо⁵⁸.

Як бачимо, мустєрські пам'ятки Угорщини дуже неоднорідні. Тому само собою постає питання про локальні відмінності в мустє цієї території. Ще в 30-ті роки мустєрські пам'ятки Угорщини суттєві територіально були поділені на дві групи: пам'ятки Задунав'я та Бюкських гір⁵⁹. Такого ж принципу дотримуються вчені і в наші дні. Але він не може задовольнити нас сьогодні, коли питання про культурний поділ мустєрських пам'яток посідає одне з центральних місць в палеолітознавстві.

В 60-ті роки, вивчаючи мустєрські матеріали Франції і базуючись на техніко-типологічних і статистичних методах, Ф. Борд виділив ряд варіантів у мустє Франції, розподіливши деякі з них на типи⁶⁰. Користуючись цією схемою, можна було простежити локальні відмінності і на інших територіях. Однак не завжди подібні роботи приносили бажані результати. Так, не вдалося розчленувати за французькою схемою мустєрські пам'ятки Європейської частини СРСР, не кращими були справи і з центральноєвропейськими матеріалами. Досить своєрідні, в більшості випадків відмінні від французьких, мустєрські комплекси цих територій не вміщалися в схему Ф. Борда.

Зовсім недавно запропонований новий підхід до культурного розчленування мустєрських пам'яток Руської рівнини і Криму. В. М. Гладилін проводить підрозділ пам'яток на варіанти, враховуючи три хронологічно стійкі показники: розміри знарядь, ступінь застосування двобічної обробки, питому вагу зубчастих і виїмчастих знарядь. Далі кожен варіант ділиться на типи індустрії за усією сумою техніко-типологічних показників і з наголосом на специфічні форми та стійкі поєднання типів виробів⁶¹.

В мустє Європейської частини СРСР виділено сім варіантів: мустє двобічне, звичайне, зубчасте; мікромустє двобічне, звичайне, зубчасте; мікромустє зубчасто-двобічне. В попередньому плані таке визначення було проведено і на матеріалах Центральної Європи, зокрема Угорщини⁶².

Базуючись на цих даних, спробуємо більш детально розглянути питання про пам'ятки таких варіантів і типів індустрії, що існували на території Угорщини.

Варіант мустє двобічне: розміри знарядь в середньому більше 5 см, велика кількість двобічних форм — понад 5 %, підпорядкована роль в інвентарі зубчасто-виїмчастих форм. Всім цим вимогам задовільняють матеріали нижнього шару печери Шубалюк, які дають змогу виділити однайменний тип індустрії — тип Шубалюк, нижній шар. Можливо, до нього слід віднести і знахідки з печери Шойомкут та окремі знаряддя печери Кечкешгалля.

Варіант мікромустє двобічне: знаряддя в середньому до 5 см, значною кількістю екземплярів представлені двобічно оброблені знаряддя (понад 5 %), підлегле місце займають зубчасто-виїмчасті форми. В цьому варіанті один тип індустрії — Тата. До нього належать

⁵⁸ Vertes L. Das Moustérien...

⁵⁹ Vertes L. Les monuments du Paleolithique et du Mesolithique en Hongrie, 1965.

⁶⁰ Bordes F. Moustérien Cultures in France.— Science, 134, 1961.

⁶¹ Гладилін В. Н. Указ. соч., с. 94.

⁶² Там же, с. 125.

матеріали Тати, верхнього шару печери Шубалюк, шару Є печери Селім, мустєрські знахідки з Кішкевей і, мабуть, деякі знаряддя з Кечкешалья.

Варіант мікромустьє зубчасте: невеликі розміри знарядь — до 5 см поодинокі двобічно оброблені вироби, переважають зубчасто-виїмчасті форми. Якщо наведені вище спостереження щодо великої кількості зубчастих виробів в Ерд підтверджуються, то ця пам'ятка повинна належати до кола зубчастих індустрій на правах однойменного типу індустрії.

Запропонований підрозділ мустєрських комплексів Угорщини є техніко-типологічним. В останні роки дослідники раннього палеоліту не обмежуються такими класифікаціями і йдуть далі, виділяючи конкретні історичні спільноти — археологічні культури, області та зони⁶³. Є кілька визначень поняття «археологічна культура» для раннього палеоліту. Одне з них формулюється так: «Археологічні культури є мустєрську епоху — це такі групи одночасних чи різночасних, але генетично пов'язаних пам'яток, які розташовані на одній порівнянс невеликій території і мають значний ступінь схожості між собою в наборі виробів, передусім у специфічних формах і неповторюваних в інших комплексах сукупностей тих чи інших звичайних типів інвентаря, належачи до одного або кількох близьких типів індустрії єдиного варіанта»⁶⁴.

Якщо дотримуватись цього визначення, то можна говорити про існування на території Угорщини поки що однієї мустєрської культури — татської, яка виділяється на основі однойменного типу індустрії і представлена 4 пам'ятками. Властиву їй індустрію слід характеризувати як нелеваллуазьку, непластинчасту, нефасетовану.

Наводимо для порівняння технічні індекси Тати і верхнього горизонту печери Шубалюк *.

Індекс леваллуа: Тата — 1,84 %, Шубалюк, верхній шар — більше 4%; індекс пластин: Тата — 15,43%, Шубалюк, верхній шар — 4%; індекс підправки ударних площинок: Тата — 25,3%, Шубалюк, верхній шар — 12%. Значна кількість знарядь виготовлена в техніці двобічної обробки, індекс її такий: Тата — 40%, Шубалюк, верхній шар — 27,67%. При виготовленні знарядь в основному застосовувалась східчаста ретуш.

Розміри знарядь до 5 см. В типологічному наборі чітко переважають скребла (Тата — 52%, Шубалюк, верхній шар — 56%), серед яких скрізь наявні специфічні типи — скребла «Тата» і у вигляді «циструсових дольок». Гостроконечники трапляються рідко (Тата — 2,07%, Шубалюк, верхній шар — 3,09%). Незначною кількістю зразків представлені й зубчасто-виїмчасті форми.

Територіально ці пам'ятки розташовані теж недалеко одна від одної: Селім—Тата — 10 км, Кішкевей—Тата — 40 км, Шубалюк—Тата — приблизно 150 км⁶⁵.

Очевидно, з нагромадженням матеріалів мустєр Угорщини є інші типи індустрії, що виділяються тут, переростуть у самостійні археологічні культури. Звичайно, мустєр Угорщини не можна уявляти як ізольоване явище. Мустєрські комплекси цієї території входили до більш широкої культурної спільноти. Про це свідчать паралелі угорським матеріалам у мустєрських пам'ятках сусідніх територій. Так, правомірним здається припущення Л. Вертеша про близькість індустрії типу Тата комплексам «мікропонтінано», особливо захід-

⁶³ Любін В. П. Мустєрські культури Кавказа.— Автореф. докт. дис. М., 1975.

⁶⁴ Гладилін В. Н. Указ. соч., с. 116.

* Ми не маємо технічних і типологічних даних з пам'яток Селім і Кішкевей.

⁶⁵ Vertes L. Tata..., s. 217.

кам з гроту Гуатарі в Італії. Тут, як і в Таті, сировиною була дрібна галька. Розміри знарядь в середньому — до 5 см, в колекції переважали скребла, серед яких великою серією представлені зразки у вигляді «цитрусових дольок»⁶⁶.

Окремі паралелі індустрії типу Тата простежуються в матеріалах пам'яток варіанта мікромусте — двобічне на Руській рівнині і в Криму (Орел, Кіїк-Коба — верхній шар; Заскельна — V—IV шар; грот Пролом, Вовчий грот — середній шар)⁶⁷.

Аналоги індустрії типу Шубалюк (нижній шар) відомі в Чехословаччині (Пшепостка, Шведов Стіл, Кульна, шар 7а).

Помітну схожість з шубалюкськими мають вироби другого мистєрського шару Королівського місцезнаходження в Закарпатті. В індустрії нижнього шару Шубалюк, як і в другому горизонті Королевого, існувала нерозвинута техніка первинного розколювання: переважали нелеваллуазькі нуклеуси і сколи, досить рідко траплялися пластини. Індекс пластин порівняно низький: Шубалюк, нижній шар — 5,5 %, Королеве, другий шар — 3 %. Частина знарядь виготовлена за допомогою двобічної обробки: Шубалюк, нижній шар — 8 %, Королеве, другий горизонт — 10,7 %. Ретуш переважно лускова. Розміри виробів у середньому більше 5 см. Досить численні скребла (Шубалюк, нижній шар — 50 %; Королеве, другий горизонт — 67,8 %).

Як вже відзначалось, в нижньому шарі печери Шубалюк досить численними є натурально-обушкові і площинкові зразки, які характерні для Королевого. Звичайно, наявні й деякі відмінності між цими двома пам'ятками: в нижньому горизонті Шубалюка більше гостроконечників. Разом з тим для другого горизонту Королевого досить показові специфічні типи знарядь, названі реберчастими.

Мусте Ерд зіставляється з технікою понтініано в Північній Італії. Для цієї індустрії також характерне використання гальки як сировини, аналогічні й способи первинного розколювання⁶⁸.

Близькі паралелі комплексу Ерд поширюються на південний захід від Угорщини — на мистєрські пам'ятки Австрії: Міксніц, Реполюст, Бадль, Кюгельштайн. Тут також за сировину правила кварцитова галька, техніка первинного розколювання нібито подібна до застосованої в Ерд, більшість знарядь виготовлено на «дольках»⁶⁹. Окремі аналоги маємо і в Югославії: в мусте нижніх шарів Крапіні і Ветерніци. З Ерд ці пам'ятки зближає використання такої сировини, як дрібна кварцитова галька, способи первинного розщеплення⁷⁰.

Таким чином, досить своєрідна мистєрська культура Ерд, яка не має аналогів на території Угорщини, знаходить їх в інших місцях, зокрема на південному заході — в Австрії, Югославії, північній Італії.

Наведені зіставлення свідчать про те, що мусте Угорщини цілком належить до кола центральноєвропейських індустрій. Водночас деякі східноєвропейські зв'язки, можливо, вказують на шляхи розселення давніх колективів у напрямку сходу. Таке припущення тим більше імовірне, що на території Угорщини відомі найраніші в Європі прояви мікроіндустрій, засвідчені домистєрськими знахідками в Вертешсоллеш.

⁶⁶ Blanc A. O. Paleanthropi di Saceopastore a del Circeo.—Quartär, 1942, N 4.

⁶⁷ Бонч-Осмоловський Г. А. Грот Кіїк-Коба.—Палеоліт Криму, вып. 1, Л., 1968; Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпіріжжя. К., 1973; Колосов Ю. Г. Багатошарова мистєрська стоянка Заскельна V.—Археологія, 1971, 3.

⁶⁸ Blanc A. C. Op. cit., s. 1—37.

⁶⁹ Gabori-Csank V. La station..., p. 247—252.

⁷⁰ Ibidem, p. 259—260.

Памятники раннего палеолита Венгрии

Резюме

Основываясь на работах венгерских исследователей палеолита, автор дает характеристику мустерского материала Венгрии. В статье приведены подробные сведения о географическом положении памятников, их стратиграфии, флоре и фауне, дана технико-типологическая характеристика индустрии. Используя схему культурного расчленения раннепалеолитических памятников, предложенную В. Н. Гладилиным, автор выделяет на территории Венгрии татскую мустерскую культуру, пытается проследить аналогии ей в соседних районах Среднедунайской низменности.

Л. С. КЛОЧКО

Реконструкція скіфських головних жіночих уборів (за матеріалами Червоноперекопських курганів)

Скіфські головні убори привертають увагу вже не одного покоління археологів. Хоча перелік імен вчених, що займалися їх дослідженням, не дуже великий, але проміжок часу, коли це питання порушувалось у спеціально присвяченых йому працях, становить приблизно 60 років¹. За цей період археологія збагатилася новими даними про різні типи головних уборів, а також про те, яку роль вони відігравали в поховальному обряді скіфів. В останній час з'явилися ретельно документовані знахідки фрагментів головних уборів, які дають підставу реконструювати їх форму з мінімальною кількістю гіпотетичних припущеній². Власне, відтворення форми убору — головне завдання всіх досліджень з даної теми, бо це класифікаційна ознака, яка несе основне функціональне навантаження. Ні матеріал, ні спосіб виготовлення не можуть бути ознакою типу убору. Функціональні особливості його характеризує тільки форма, що являє собою внутрішню єдність крою та способу носіння³.

Для реконструкції форми жіночого скіфського головного убору необхідна точна фіксація фрагментів останнього, правильна інтерпретація деталей — металічних прикрас тощо, нарешті, аналіз зображень головних уборів на зразках стародавнього мистецтва. На нашу думку, саме ці відправні точки можуть бути також критеріями оцінки правильності реконструкції.

У спеціалістів викликали інтерес фрагменти головних уборів, знайдені в кургані № 22 поблизу радгоспу «Червоний Перекоп» Херсонської обл. У двох похованнях кургану (пох. №№ 1, 2) виявлено металеві прикраси жіночих головних уборів, причому в похованні № 2 вони були зафіковані *in situ*. На цій основі керівник експедиції О. М. Лес-

¹ Степанов П. К. История русской одежды, вып. 1. Петроград, 1915; Ростовцев М. И. Эллино-скифский головной убор.—ИАК, вып. 3. СПб., 1917, с. 63; Бровка Г. Н. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана.—ИГАИМК, т. 1. Петроград, 1921, с. 169. Граков Б. Н. Скифы. М., 1971, с. 104; Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. М., 1967; Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. К., 1968, с. 124—126; Іллінська В. А. Золоті прикраси скіфського архаїчного убору.—Археологія, 1971, 4, с. 73.

² Київський музей історических драгоценностей. К., 1974, рис. 36 (реконструкція жіночого убору Б. М. Мозолевського).

³ Прилипко Я. П. Класифікація народних головних уборів.—Народна творчість та етнографія, 1970, 5, с. 27.

Таблиця 1

Метопіда	Ажурні стрічки, орнаментовані квітами	Ажурні дугоподібні пластинки з розписним орнаментом	Стрічки, орнаментовані зображенням грифона	Прикраси покривала	Скроневі підвіски
32 × 2,3 (см)	1) 15,6 × 3,3 (см) 2) 15,6 × 3,3 (см) 3) 15,6 × 3,3 (см)	4) 24,5 × 2,8 (см) 5) 24,5 × 2,8 (см)	6) 11 × 2,1 (см) 7) 11 × 2,1 (см) 8) 11 × 2,1 (см) 9) 11 × 2,1 (см)	54 бляшок із зображенням коня	Дротяні кільця (4 см)

ков відтворив парадний головний убір знатної скіф'янки⁴. У Київському музеї історичних коштовностей експонується жіночий убір, для якого використано фрагменти з поховання № 1, причому взято за основу згадану вище реконструкцію убору⁵. Але, якщо оцінювати її за вказаними критеріями, можна виявити помилки, яких слід уникати в наступних реконструкціях. Саме це і є метою даної статті.

Комплекс деталей головного убору з поховання № 2 складається з 10 пластинок різного розміру.

Метопіда вкрита зображеннями розеток, лотосових пальмет і (традиційно) овами (табл. 1).

Ажурні пластиники (№ 1—5) орнаментовані квітами лотосу та арації, що переплітаються листям аканту. Вишуканий орнамент наближується до композицій дугоподібних пластинок з Деєва кургану, горита з Чортомлика, Мелітопольського кургану⁶.

Інший тип золотих прикрас являють пластинки, позначені в таблиці № № 6—9. На кожній з чотирьох стрічок зображені по три пари тварин, що стоять в одинакових позах, повернуті мордами одна до одної, з піднятою передньою лапою, яка торкається лапи протилежної тварини.

Таким чином утворюються ніби арки, над якими зображено соліярний знак. Перша пара ліворуч — це крилатий бик та грифон, а між їхніми лапами зображений коник. Центр пластини займають два грифони та розташований посередині між ними їжак. Праворуч розміщені грифон і сфінкс, а між ними — скарабей. Прямих аналогій зображенням цієї групи прикрас немає, але найближчими є композиції штампованих стрічок з Чортомлика, Товстої Могили, Єлизаветівського кургану⁷.

Всі золоті деталі головного убору з поховання № 2, як уже зазначалось, були зафіковані *in situ*, але, на жаль, не на черепі небіжчиці (в похованні кістяк відсутній). Для відтворення форми убору велику роль відіграє аналіз розташування цих прикрас на голові. В даному разі фіксація фрагментів у похованні не дає документованого матеріалу для реконструкції убору.

Аналізуючи схему розташування фрагментів головного убору в похованні, можна прийти до висновку, що його виготовлено з цупкого матеріалу⁸. Коли зверху впала стеля поховальної камери, він зім'явся, сплюшився так, що обід з підвісками, який облямовував убір, «ліг» на метопіду. Інші золоті прикраси розлетілись в різні боки,

⁴ Лесков О. М. Скарби курганів Херсонщини. К., 1974, с. 96.

⁵ Експозиція Київського музею історичних коштовностей.

⁶ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э.—САИ, Д1—27. М., 1970, с. 25, табл. XXI, XXXIV.

⁷ Там же, табл. XXXV (с); КМИД, 1974, с. 36.

⁸ Боровка Г. Н. Вказ. праця, с. 186.

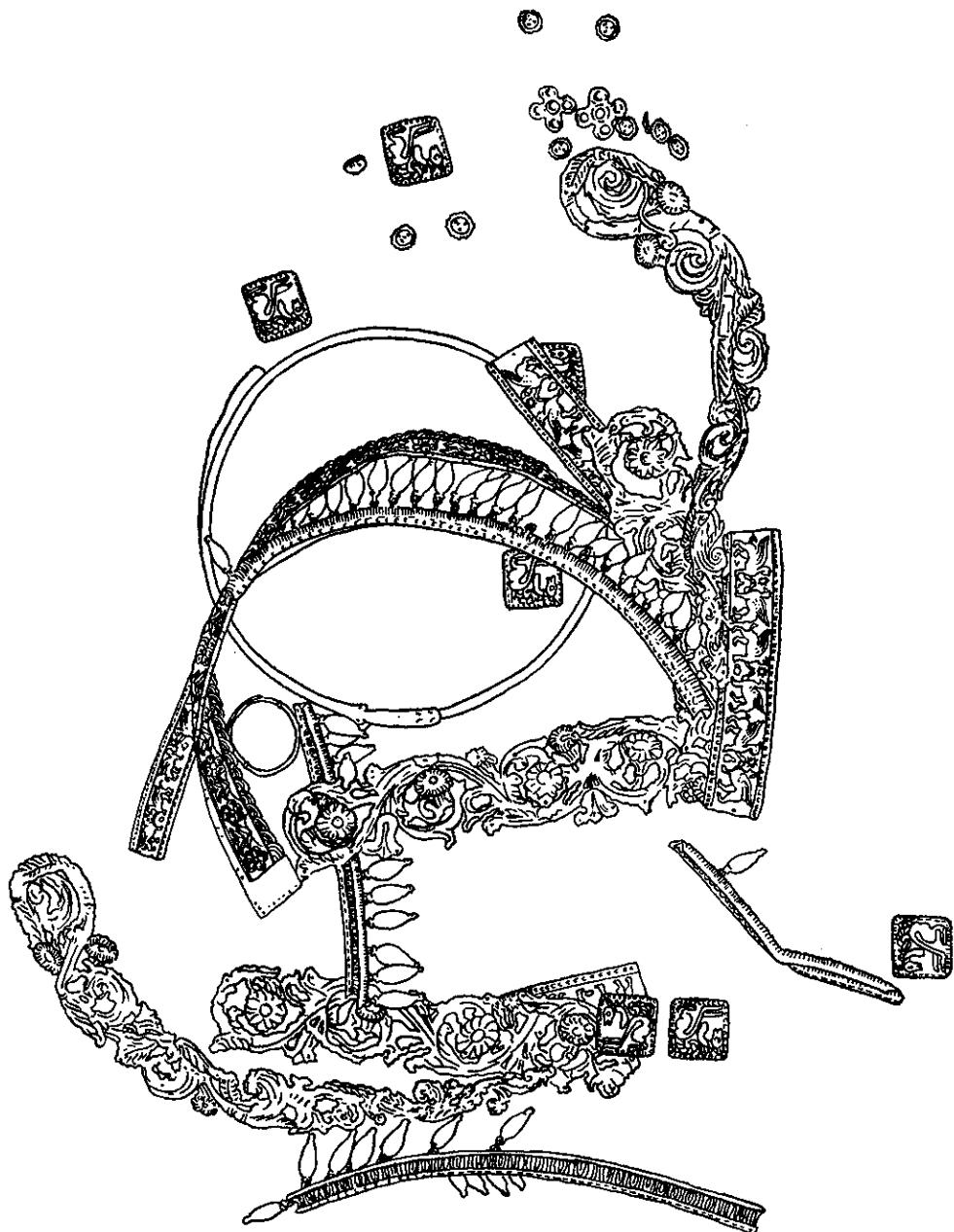

Рис. 1. Схема розташування фрагментів убору в похованні № 2 (курган № 22 поблизу радгоспу «Червоний Перекоп»).

про їх місце на уборі можна спречатись, як і у всякому іншому випадку, коли в похованні нема кістяка (рис. 1). Біля лівого і правого країв метопіди лежали пластинки із зображенням грифонів, причому права була перевернута. Зліва над метопідою знайдені дві пластинки: одна орнаментована квітами, а над нею — друга з грифонами. Паралельно метопіді, торкаючись її з обох боків, лежала ще одна пластиинка, орнаментована квітами, а третя така ж стрічка — на відстані 20 см від метопіди; під нею — стрічка з зображенням грифонів. Дугоподібні пластинки повернуті вниз широкими (по відношенню до

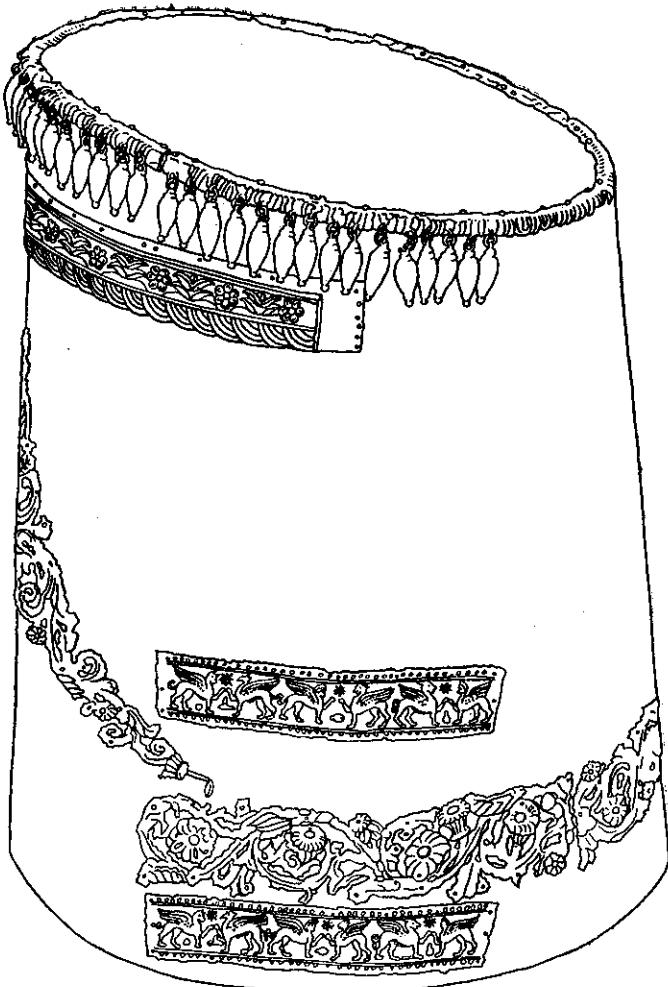

Рис. 2. Реконструкція головного убору з поховання № 2 (за О. М. Лесковим).

метопіди) кінцями, одна на відстані 10 см від метопіди зверху, друга нижче від неї на відстані 15 см.

Важко визначити положення прямокутних бляшок зображенням коня, які, можливо, прикрашали покривало. Всього в похованні їх було 54. Між фрагментами головного убору зафіксовано сім бляшок.

О. М. Лесков відтворив головний убір, що має вигляд масивного шолома, загальна висота якого 40 см. Він сягає плечей, а над чолом піднімається на 20 см. Верхній край убору оточує обідок з амфороподібними підвісками, під якими розміщена метопіда (?), а нижче прикріплени дугоподібні пластинки. Вони з'єднані над чолом широкими кінцями і розходяться в різні боки ввігнутими дугами. Під цими пластинками був виріз для обличчя. На скронях і на потилиці убір прикрашений трьома з'єднаними разом стрічками, орнаментованими квітами. Вище та нижче цього ряду прикрас розміщені пластинки (по дві з кожного боку), на яких зображені три пари тварин (рис. 2).

Убір, що його реконструював О. М. Лесков, очевидно, не мав покривала, але дослідник не пояснює наявності прямокутних бляшок серед фрагментів убору в похованні. Не характеризує і розміщення метопіди в верхній частині убору. Місце, функції подібних стрічок

довжиною 30—40 см визначені М. І. Ростовцевим⁹ та іншими авторами не тільки на підставі аналізу металевих прикрас, але й точної фіксації останніх на черепі небіжчиці.

В даному разі начільна стрічка лежала на гривні, під іншими деталями убору, тому, очевидно, немає підстав вважати, що вона кріпилась до верхньої частини головного убору, над всіма прикрасами. Розташування ажурних стрічок, дугоподібних пластинок, вузьких золотих блях у похованні (за схемою) також не дає змоги розміщувати їх на потилиці та скронях. Крім того, наявність прямокутних пластинок і веслоподібних шпильок може свідчити про те, що головний убір мав покривало — це ще раз вказує на помилковість визначення його форми.

О. М. Лесков відзначає, що згаданий убір має аналогію серед парф'янських пам'яток, але не наводить їх¹⁰. На наш погляд, він відповідає зображеню на бронзовій фігурці лева з людською головою, яка датується VIII—VII ст. до н. е. і походить з розкопок Тейшебаїні — це тіара, прикрашена рогами¹¹.

Костюм (одяг, головний убір, а також зачіска) — елемент консервативний, з другого боку, він схильний до запозичень та наслідування, проте в даному разі важко уявити можливість таких далеких аналогій у часі. Крім того, відсутність зображень подібних уборів серед пам'яток Північного Причорномор'я, наявність у похованні слідів покривала, метопіди, розташування пластинок в основному над начільною стрічкою (рис. 1) — все це змушує шукати іншої форми убору, яка буде логічно об'єднувати всі фрагменти, поєднуватись з покривалом та метопідою.

Основні типи головних уборів, характерних в цей час для широкого ареалу східних культур іраномовних племен, можна встановити за рядом зображень.

Серед пам'яток мистецтва Північного Причорномор'я є чимало жіночих образів, що уособлюють грецьких та варварських богинь, голови яких увінчують убори, різні за формулою. Їх можна поділити на дві групи: типово грецькі та «варварські», назви яких у нашій літературі не визначені.

Найбільш поширеним типом убору був калаф. За визначенням Л. Стефані, він мав вигляд невисокого кошика, що поступово розширюється догори¹². Такий убір був культового призначення — в ньому виконували обрядові танці на честь богів життедайних сил природи. В калафі найчастіше зображали Деметру та Кору як у теракоті, так і в торевтиці¹³. Калаф репрезентують, зокрема, античні вироби Північного Причорномор'я — сережки з Великої Близниці, де представлена нереїда, скульптурна фігурука Ніки, а також бляшки, що зображують танцівниць¹⁴.

Класичний грецький калаф ми бачимо на голові у «варварських» богинь. Очевидно, його мав на увазі художник, коли сумарно подавав убір «рукокрилої та змієногої» Апі на пластинці з Неаполя Скіфського¹⁵. Ідентичний убір є на пластинці з Великої Близниці. На цих двох пластинках він зображений високо над чолом, на самій маківці, серед пышного волосся. Нижній діаметр його значно менший, ніж потрібно було б по окружності голови, верх плоский, рівний. Спе-

⁹ Ростовцев М. И. Вкaz. праця, с. 100; Боровка Г. Н. Вкaz. праця, с. 169.

¹⁰ Лесков О. М. Скарби курганів Херсонщини, с. 98.

¹¹ Рубинштейн Р. И. У стен Тейшебаини. М., 1975, с. 97—98.

¹² Стефані Л. Керченские древности в Имп. Эрмитаже, вып. 1. СПб., 1873, с. 16.

¹³ Там же, с. 17, 18.

¹⁴ Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов. М.—Прага, 1966, с. 267, 273, 296.

¹⁵ Граков Б. Н. Вкaz. праця, табл. XV.

реду убір має вигляд трапеції. Мабуть, такий же калаф на голові у богині, зображення якої вміщене на блюді з Чортомлика: він досить високий, з вузькою основою і сильно розширений додори¹⁶.

Виразний калаф класичної форми увінчує пишні локони богині, образ якої займає центральне місце на кінському налобнику з кургану Велика Цимбалка¹⁷. Калаф належить до уборів покрою «ток» — він жорсткий, складається з основи («дна») та стінки, яка може бути прямокутної чи трапецієподібної форми¹⁸. Грецький калаф (класичний) мав вузьку основу, і його носили на маківці голови, серед пишних кучерів.

Поширеними у жіночому грецькому костюмі були різної форми діадеми (стленгіди, стефани, ампіки)¹⁹. Зображення їх наявні в археологічних пам'ятках Північного Причорномор'я. Так, стленгіда, що її носили дещо вище лоба, закріплюючи шнурками біля вух та посередині, зображена на чолі рукокрилої богині на кістяній пластинці з Гайманової Могили.²⁰ Гострокутна стленгіда поєднується тут з калафом та великими підвісками. Грецький вазопис показує, що діадеми носили іноді по дві. Можливо, два убори такого типу зображені на жіночих скульптурних голівках з кургану № 4 поблизу с. Новоселиця²¹. Але це могла бути й стефана — своєрідна коронка чи місяцеподібна діадема, яка своєю опуклою середньою частиною виділялась з волосся. Мабуть, Стефана прикрашає голову Деметри, маленьке скульптурне погруддя якої походить з кургану поблизу с. Балки Запорізької області²². Цього ж типу убір є на пластинці з Куль-Оби, де втілено образ зміненої богині²³.

Інтерес становить убір на бляшках з кургану № 1 поблизу с. Волківці (Сумська область)²⁴. Жіноча голівка тут подана в фас. Кругле обличчя облямовують коси (по дві з кожного боку) та досить високий головний убір, який передано поперечними лініями, паралельними одна одній. Це зображення трактують як трансформований місцевим художником образ Деметри²⁵. Посередині та на скронях є три по-здовжні риски, які, можливо, позначають убір типу калафа. Від скроневих рисок відходять поперечні, що на рівні вух закінчуються. Можливо, художник так передав покривало, що спадає від калафа. Але можна розглядати цей убір і як ампік чи стефану, з-під якої виглядають коси.

В Північному Причорномор'ї відомі зображення, що подають убори (різні за формою), відмінні від розглянутих грецьких. Серед однотипних зображень по-різному відтворено деталі сюжетів, у тому числі головні убори. Прикладом можуть бути прямокутні пластинки з фігурами богині на троні і скіфа, що стоїть перед нею²⁶. На пластинці з Куль-Оби бачимо низький убір циліндричної форми, передня частина якого опукло вигнута у вигляді стефани. Звірху на нього накинута намітка, що закриває його з потилиці та на скронях²⁷.

¹⁶ Онайко Н. А. Античный импорт..., табл. XXVIII.

¹⁷ Там же, табл. XXIII (426).

¹⁸ Методика конструирования головных уборов. Ростов-на-Дону, 1974.

¹⁹ Велишский Ф. Ф. Быт греков и римлян. Прага, 1878, с. 424.

²⁰ Бидзіля В. И. Отчет Запорожской экспедиции за 1970 г.— НА АН УССР.

²¹ Древнее золото. М., 1975, с. 50.

²² КМИД, 1974, с. 57.

²³ Граков Б. Н. Вказ. праця, табл. XIV.

²⁴ Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья. К., 1968,

с. 124.

²⁵ Там же, с. 125.

²⁶ Онайко Н. А. Антропоморфные изображения в меото-скифской торевтике.— В кн.: Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, с. 173.

²⁷ Там же, с. 175.

На пластинках з Чортомлика убір має вигляд начільної стрічки, що поєднується з наміткою, напнutoю зверху. Важко судити, якої форми убір зображені на бляшках з Мелітопольського кургану: він дуже низький і нагадує скоріше стленгіду чи сферону. Бляшки з Мордвинівського кургану репрезентують високий калаф (якщо виходити з загальних пропорцій зображення), на який зверху накинуте покривало²⁸.

Наведені зіставлення показують, що односюжетні бляшки відрізняються деякими деталями. Це, мабуть, обумовлюється художньо-технічним рівнем майстрів. Очевидно, в розглянутій серії виступає один і той же убір: циліндричної форми, з опуклою передньою частиною, він низько насунутий на лоб, тобто у нього основа має розмір, що дорівнює окружності голови. Саме так виглядає убір на пластинках з Куль-Оби, де ми бачимо найбільш чіткі рельєфи; всі інші бляшки виконані вже спрацьованим та підправленим штампом²⁹.

Такої ж форми убір — жорсткий, досить високий, майже циліндричної форми, з широкою основою — в нашій літературі теж називають калафом³⁰. Проте він відрізняється від грецького, класичного калафа, тому доцільніше визначати його як «скіфський калаф». Мабуть, саме цей убір зобразив художник на підвісках, де подано образ Кібелі, з Мастюгинського і Любимівського курганів та з Товстої Могили³¹.

Головний убір на мастюгинських сережках намічений поздовжніми штрихами, що, розширюючись від скронь, звужуються до центру. Він глибоко насунутий на голову, верх плоский. Очевидно, перед нами «скіфський калаф». Убір такого ж типу, низько насунутий на лоб, на голові у богині, зображеній на сережках з Товстої Могили. Волосся сковане під ним. Поперечна рискою (паралельно краю убору), можливо, відділена метопідами.

Пізнаємо «скіфський калаф» і на підвісці з Любимівського кургану. Він досить високий, широкий в основі, а паралельні лінії, мабуть, позначають характер його прикрас (стрічки, що оперізують убір).

Досить виразно зображений калаф (скіфського типу), на голові богині з так званої сахнівської діадеми. Він майже циліндричної форми, не дуже високий, його верх плоский. Зверху убору спускається покривало³².

Бляшки з кургану Чортомлик, які були декором покривала, також мають зображення головного убору. Тут відтворена культова сцена: богиня в фас, зліва від неї чоловік, а справа — пальмета чи вогонь. На голові у богині убір, що нагадує калаф з широкою основою, але занадто низький³³. На пластинці дуже невиразно передані деталі. Так, здається, що покривало безпосередньо на голові жінки, а поверх нього надітий калаф, але від головного убору зверху також спускається покривало — з правого боку воно зображене довгим (до ліктя руки), а зліва нижній край його заходить за плечі і ховається за спиною.

З Олександропольського кургану походять три зображення богині: два з листового золота, третє бронзове³⁴. Бронзова бляшка подає тип убору, що являє собою митру чи башлик. Він характерний як для чоловіків, так і для жінок, наприклад у Передній Азії³⁵, і відріз-

²⁸ Онейко Н. А. Антропоморфные изображения..., с. 176.

²⁹ Там же, с. 176—177.

³⁰ Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971, с. 144.

³¹ Онейко Н. А. Антропоморфные изображения..., с. 168, рис. 2 (а, б, в).

³² Безсонова С. С., Раевський С. Д. Золота пластина із Сахнівки.—Археологія, 1977, № 21, с. 39.

³³ Онейко Н. А. Античный импорт..., табл. X (4916).

³⁴ Степанов П. К. Вказ. праця, с. 9, 30.

³⁵ Граков Б. Н. Вказ. праця, табл. XIII (д); Степанов П. К. Вказ. праця, с. 17, 30.

няється довгими нащінками та короткою потиличною лопастю. На блясі чітко передані нащінки, якими щільно закутане обличчя богині. Убір закріплюється стрічкою, що проходить поперек чола.

Дещо відрізняється убір на золотих пластинках з цього кургану³⁶. Щоки та шия богині обгорнути нащінками, але верхня частина убору нагадує високий калаф з широкою основою («скіфський»). Всі зображення на блясі виконані сумарно, тому схематично виглядає і головний убір. Нащінки в обох випадках передані досить чітко, дають підставу припустити і один тип убору. Зближує обидва зображення і стрічка чи обруч.

Ше один тип репрезентує трикутна пластинка з кургану Карагоддаш — прикраса головного убору³⁷. На ній зображена богиня в конічному уборі, досить високому з покривалом, накинутим зверху. Поки що це єдиний зразок убору такої форми, але цей факт ще не свідчить про незначне поширення його у Скіфії.

Таким чином, можна назвати кілька поширених типів уборів: 1) калаф, основа якого дорівнює окружності голови; 2) калаф з вузькою основою; 3) митри чи башлики; 4) конічний гостроверхий убір; 5) начільні стрічки чи діадеми, до яких іноді входить покривало та підвіски. Типи головних уборів, виділені на підставі зображень, все частіше знаходять археологічне підтвердження в пам'ятках Північного Причорномор'я³⁸.

Пам'ятки гірсько-алтайських племен репрезентують кілька типів жіночих головних уборів³⁹. На килимі з V Пазирікського кургану зображена богиня на троні, перед якою стоїть кінний воїн. Голову богині (очевидно, бриту) вінчає високий убір типу калафа з широкою основою та плоским верхом, на потилиці він дещо подовжений до лінії вух⁴⁰. Убір асоціюється із зображеннями на східній тканині, де представлена релігійна сцена⁴¹ — жінки, що стоять у молитовних по зах біля курильниць. На головах у них високі головні убори з широкою основою та зубчастим верхнім краєм («зубчасті корони»), від яких спускається покривало, прикрашене по краях трикутними пластинами чи вишивкою. В цій же композиції є жінки-служниці, про що можна судити з того, що вони стоять на задньому плані. Ці фігури значно менші і хоча в них такі ж «зубчасті корони», але без покривала.

Подібний головний убір у жінки, зображеній на циліндри з колекції Клерка⁴². Ще два типи їх походять з II та V Пазирікських курганів: 1) один на зразок «чіпця» з тонкої шкіри, до якого пришиті чотири з'єднані між собою смужки хутра, що прикривають плечі та частину спини; 2) дерев'яний убір з плоским верхом, що точно відповідає розмірам і формі голови жінки. Він становить одне ціле з зачіскою⁴³.

Названі пам'ятки дають уявлення про характерні для Передньої Азії та Алтаю жіночі головні убори. Все це приводить до висновку, що серед різних типів останніх особливо поширений убір покрою «ток»⁴⁴, тобто калаф. Різні територіальні інтерпретації його (способи

³⁶ Граков Б. Н. Вказ. праця, табл. XIII (д).

³⁷ Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов..., с. 218.

³⁸ Бидзилля В. И. Отчет Запорожской экспедиции за 1969—1970 гг.; Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. М. Скифские курганы Никопольщины.—В кн.: Скифские древности. К., 1973, с. 162—164.

³⁹ Руденко С. И. Горноалтайские находки и скифы. М.—Л., 1952, с. 106.

⁴⁰ Там же, с. 90.

⁴¹ Там же, с. 65, 66.

⁴² Там же, с. 66.

⁴³ Там же, с. 106.

⁴⁴ Методика конструирования головных уборов, с. 9.

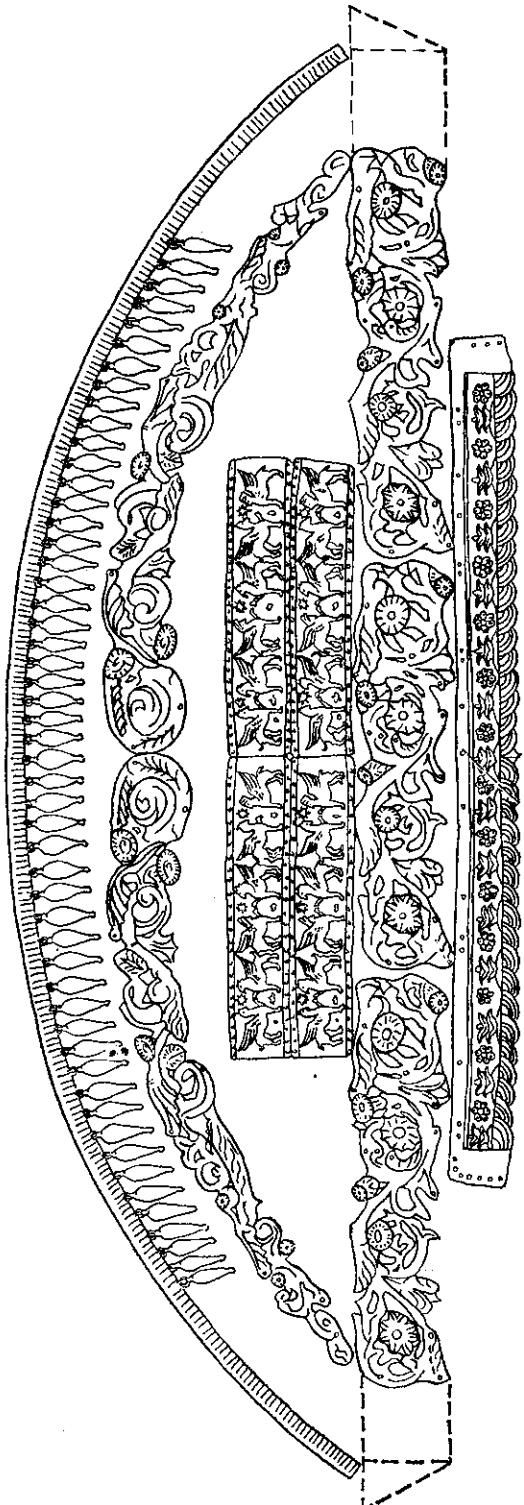

Рис. 3. Схема розташування пластинок на розгорти убору з поховання № 2 (курган № 22 поблизу радгоспу «Червоний Перекоп»).

прикрашання, носіння) свідчать, очевидно, про конвергентне походження цієї форми уборів. Інші їх типи представлені матеріалами мистецтва та археологічними пам'ятками значно рідше (як у Північному Причорномор'ї, так і на Алтаї та в Передній Азії).

Досліджуваний нами убір (з поховання № 2) також, очевидно, мав форму калафа. Про це свідчать довгі золоті стрічки, дугоподібні пластинки, амфоровидні підвіски, характерні для уборів такого типу⁴⁵. На жаль, схема розташування його фрагментів у похованні — матеріал недостатній для реконструкції форми. Більшу допомогу в досягненні цієї мети подає аналіз розміщення золотих прикрас на калафі з Товстої Могили та Чортомлика⁴⁶.

Автори реконструкцій помітили, що дугоподібні пластинки часто виготовляли «на місці», коли прикрашали безпосередньо убір, обрізуючи кінці прямокутних стрічок, очевидно, спеціально для оздоблення його опуклої передньої частини. В даному випадку пластинки, ймовірно, були виготовлені ще в майстерні торевта для облямування верхньої частини убору. Над ними кріпився обідок з підвісками, який май-

⁴⁵ Боровка Г. Н. Указ. соч., с. 171; КМІД, рис. 3б.

⁴⁶ Там же.

же повністю оточував убір. Це підтверджується тим, що довжина обідка (60 см) може відповідати верхній частині калафа. Крім того, як показує схема розташування деталей у похованні, частина обідка лежала на метопіді, очевидно, він звалився з убору, який ще не повністю зотлів.

Отже, розміри убору в верхній частині (відповідно до обідка) — 60—65 см, а в нижній 56—58 см (середній розмір головного убору). В нижній частині розмістимо ажурні пластинки, орнаментовані квітами. Загальна їх довжина — 46,8 см, що підтверджується схемою їх розташування в похованні: одна лежить зліва на метопіді, можливо, впала з убору, коли він ще зберігав свою форму. Дві інші розлетілись в різні боки, коли завалилася частина стелі камери (рис. 1).

Якщо припустити таке розміщення названих деталей, то матимемо головний убір покрою «ток», з опуклою верхньою частиною — «кокошником», площину якого, очевидно, слід заповнити прямими штампованими стрічками з орнаментом у вигляді трьох пар тварин.

Щоб заповнити поверхню між дугоподібними пластинками та нижнім краєм убору (довжиною 46 та висотою 7 см), пластинки можна розмістити попарно одна над одною. Підставу для цього дають не тільки розрахунки, але й, у деякій мірі, розташування прямокутних пластинок в похованні (рис. 1). Дві з них лежали біля лівого краю метопіди одна над одною таким чином, що можна уявити їх місце на уборі: над метопідою та ажурною золотою стрічкою. Імовірно, так само одна під одною кріпились і дві інші пластинки. Убір, визначений як «кокошник» (калаф з опуклою передньою частиною), доповнювався традиційною метопідою та дротяними кільцями-підвісками (рис. 3). Як видно з малюнка, золоті деталі розміщувались в основному спереду, мабуть, тому, що потилиця та боки були закриті покривалом, яке в даному разі репрезентують прямокутні бляшки з зображенням коня. Дві веслоподібні шпильки закріплювали, очевидно, покривало на уборі. Висота останнього з метопідою — близько 20 см (рис. 3).

Розглянемо комплект золотих прикрас головного убору з поховання № 1 (табл. 2). Тут всі пластинки були зрушені з свого місця гризунами, так що розташування їх на голові не встановлене⁴⁷. Пластини

Таблиця 2

Метопіда	Ажурні пластиинки, орнаментовані квітами	Ажурні пластиинки з зображенням грифона і сфінкса	Дугоподібні пластиинки	Скроневі прикраси	Прикраси покривала
34,5 × 3 (см)	1) 17,1 × 3 (см) 2) 18,3 × 3 (см) 3) 4,4 × 3 (см) 4) 5,0 × 3 (см)	5) 13,6 × 2,6 (см) 6) 13,3 × 2,2 (см) 7) 5,7 × 2,4 (см) 8) 6,2 × 2,2 (см)	9) 15,8 × 2,3 (см) 10) 13,3 × 2,5 (см) 11) 15,9 × 2,2 (см) 12) 12,6 × 2,2 (см)	Дротяні кільця (3,5 см)	59 бляшок (2,8 × 2,2 см)

(13 шт.) різні за формою. Біля черепа лежали золоті сережки: вони мають вигляд кільце з кінцями, що заходять один за один; до кожного кільця прикріплено по 10 круглих пластинок-підвісок. На черепі розміщені в ряд і безладно розкидані довгі пластиини та прямокутні бляшки, що зображують грифона (він лежить повернутий вліво). Вздовж кістяка з обох боків на місці рук розміщувалися бляшки з зображенням грифона.

⁴⁷ Лесков А. М. Отчет Каховской экспедиции за 1969 год.— НА АН УРСР.

Ажурні пластинки оздоблені двома орнаментальними мотивами. Ті, що позначені в таблиці № 1 і 2, прикрашенні складним рослинним орнаментом, центр композиції якого — дерево з птахами. Подібний мотив на пластинках № 3 і 4 — завитки аканту, квіти арації. Орнамент виконаний високим рельєфом та різьблений. Ця композиція нагадує зображення на прикрасах головного убору з кургану Чортомлика⁴⁸.

Другий тип пластин (№№ 5—8) має орнаментальну схему, що включає попарне зображення сфінкса і грифона: вони повернуті мордами один до одного, кожний з пересторогою підняв передню лапу. Орнамент виконаний високим штампом, а місця, вільні від зображення, вирізані. Такий же сюжет зображені чотирьох дугоподібних пластинок. Як аналогії цим деталям головних уборів можна вказати чортомлицькі стрічки, прикраси з Єлизаветівського кургану⁴⁹, Товстої Могили⁵⁰.

Згадані вище 13 золотих стрічок не були зафіковані на черепі небіжчиці. В зв'язку з цим автори реконструкції не зрозуміли деяких деталей убору. В результаті відтворено убір, подібний до шолома, який від чола звужується вгору і має вигляд зрізаного конуса. Дугоподібними пластинками облямовані виріз обличчя, ажурними прикрашено верхню частину, а нижню — метопідою та пластинами із зображенням тварин (на рівні плечей). Убір цей складено з золотих деталей без урахування їх призначення за класифікацією М. І. Ростовцева⁵¹.

Відсутність фіксації фрагментів убору в похованні примушує звернутись до розрахунково-графічного методу реконструкції⁵². Окружність основи убору, припустимо, дорівнює 56 см. Ймовірно, він мав покривало, репрезентоване, в даному разі, бляшками із зображенням грифона, отже, золоті деталі розташовані, очевидно, спереду. Наявність дугоподібних пластинок може свідчити про те, що убір має вигляд «кокошника» — калафа з опуклою верхньою частиною.

Розміри дугоподібних пластинок збігаються попарно (№№ 1 і 3 та 2 і 4). Уявимо, що на головному уборі вони були закріплені попарно, двома рядами. Нижню його частину, очевидно, прикрашали деталі, орнаментовані квітами: схожий орнамент, однакова ширина всіх чотирьох пластинок дають змогу припускати, що вона розміщувалась на уборі в одному ряду (44,8 см). Площину, обмежену зверху дугоподібними пластинками, а знизу — прямими стрічками, могли займати пластинки з зображенням сфінксов і грифонів у геральдичних позах. Розміри цієї ділянки слід визначити в 8-9 см висотою і 40 см шириною. Різна ширина золотих стрічок, покритих зображенням тварин у геральдичних позах, свідчить про те, що на головному уборі вони не складають одного ряду: пластина розмірами 13,6 × 2,6 см, очевидно, розміщувалась окремо. Припустимо, що вона кріпилась у верхній частині убору під другим рядом дугоподібних пластинок (рис. 4). Під нею, очевидно, можна розмістити три інші стрічки цього ж типу. Між всіма рядами прикрас, певно, був якийсь проміжок, що визначається при розрахунково-графічному методі близько 10 мм. Проміжки могли заповнюватись бляшками у вигляді пташиних лапок⁵³.

Убір доповнювався метопідою, до якої, очевидно, кріпилися підвіски у вигляді кілець.

⁴⁸ Онайко Н. А. Античный импорт..., с. 42, табл. XXXV (г, ж, з).

⁴⁹ Там же, с. 42, табл. XXXV (с).

⁵⁰ КМИД, 1974, с. 36.

⁵¹ Ростовцев М. И. Вказ. праця, с. 100.

⁵² Методика конструирования головных уборов, с. 9.

⁵³ Лесков А. М. Отчет Каходской экспедиции за 1969 г.

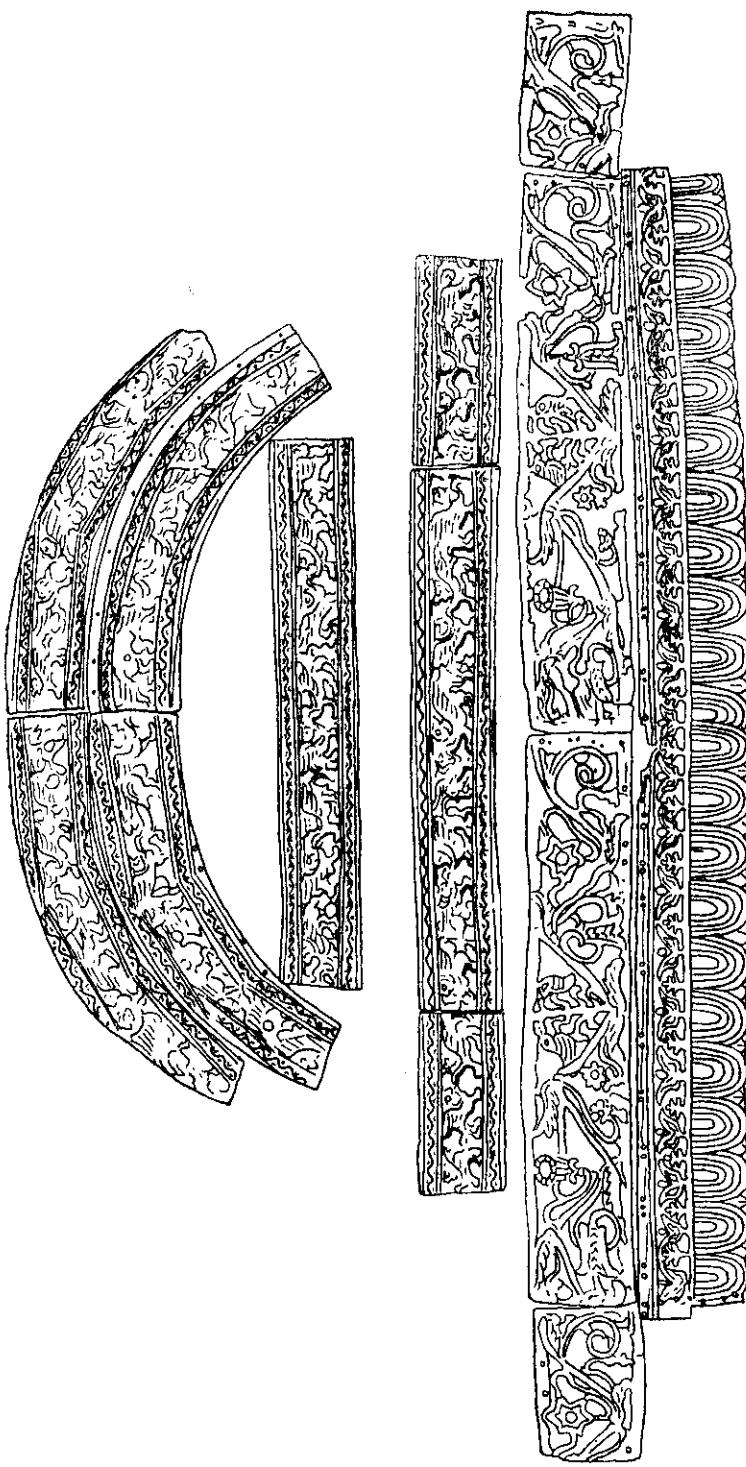

Рис. 4. Схема розташування пластинок на розгорти убору з поховання № 1 (курган № 22 поблизу радгоспу «Червоний Перекоп»).

Звичайно з приводу запропонованої схеми можуть виникнути за-
перечення. Але, враховуючи вказані на початку статті помилки, а
також попередні спроби реконструкції головних уборів, ми, на наш
погляд, відтворили форму убору з мінімальною кількістю гіпотетич-
них допусків, і тому дискусійним може бути тільки характер розмі-
щення золотих деталей в межах, уже визначених.

Л. С. КЛОЧКО

**Реконструкция скифских
головных женских уборов
(по материалам Красноперекопских курганов)**

Резюме

Целый ряд женских погребений в скифских курганах IV—III вв. до н. э. содержит комплексы украшений головных уборов. Среди них особенно выделяются золотые штампованные ленты и бляшки, которые в определенном порядке крепились на уборе типа калаф. Этот порядок воспроизведен на основе анализа золотых фрагментов убора с точки зрения их назначения, фиксации деталей в погребении, а также благодаря изображениям головных уборов в памятниках искусства Северного Причерноморья. Все это является основными посылками для реконструкции формы головных уборов скифянок. Автор, учитывая опыт других исследователей, а также ошибки в предшествующих реконструкциях, делает попытку воссоздать женский головной убор на материалах Красноперекопских курганов Херсонской области.

О. П. МОЦЯ

**Питання етнічного складу
населення давнього Києва
(за матеріалами некрополів)**

Поховання давньоруського населення на території Києва і його околиць неодноразово привертали увагу дослідників у дореволюційний та радянський час. Найповніше матеріали київських некрополів IX—XIII ст. використали в своїх працях Л. А. Голубева, М. К. Кааргер, П. П. Толочко, С. Р. Кілієвич¹. Але цікавий матеріал цієї категорії археологічних пам'яток часу Давньої Русі є базою для того, щоб порушити знову ряд питань, які вимагають додаткових досліджень. Цьому сприяють і нові праці різних авторів з давньоруської проблематики, що вийшли в останні роки.

На нашу думку, ще недостатньо використані матеріали некрополів для з'ясування етнічного складу населення Києва — «матерії городів руських». Б. О. Рибаков, аналізуючи дані давньоруських літописів та інші писемні джерела, прийшов до висновку, що в IX—XIII ст. у Києві та його околиці збиралася різноплемінна людність: «І положені ляхи, і поселені князями словени, чудь і кривичі, й найняті варяги, і торки («свої погані») і датчани, й ірландські монахи, і арабські купці, і угорські вершники»². Отже, до Києва, як одного з найважливіших політичних і економічних центрів ранньосередньовічної Європи, стікалося населення з різних земель Русі і багатьох інших країн.

Спробуємо знайти підтвердження цьому в матеріалах поховань. Але тут виникають певні труднощі. По-перше, велика кількість речей іноземного походження завозилась купцями на Русь і, в першу чергу,

¹ Голубева Л. А. Киевский некрополь.— МИА, № 11. М.— Л., 1949; Кааргер М. К. Древний Киев, т. 1. М.— Л., 1959; Толочко П. П. Историческая топография стародавнего Киева. К., 1970; Кильевич С. Р. Киевский детинец IX—первой половины XIII вв.— Автореф. канд. дис. К., 1976.

² Рыбаков Б. А. Поляне и северяне.— СЭ, вып. 6-7. М., 1947, с. 97.

до Києва з різних країн³. Частина цих речей потрапила і в поховання жителів міста. Тому при аналізі поховального інвентаря часто спостерігається, що вироби з якоїсь однієї країни покладені у могилу людини з іншої частини світу. По-друге, якщо взяти увесь контингент вихідців з різних куточків Східної Європи, то це здебільшого представники чоловічої статі, необхідні як збройна сила для захисту молодої держави і для закріплення на київському столі того чи іншого князя. З етнографічної точки зору, чоловічий костюм, як правило, більш інтернаціональний і менш виразний, ніж жіночий. В з'язку з цим досить важко встановити племінну належність похованих. Крім того, значна частина речей, з якими воїни виrushали з дому, напевно, поступово ставала непридатною для користування і замінялася місцевими.

Таким чином, поховальний інвентар київських некрополів не дає достатнього уявлення про етнічну належність окремих поховань і користуватись ним для визначення етносу треба дуже обережно. У з'ясуванні цього питання вирішальну роль відіграють дані про обряд поховання, орієнтацію покійника, влаштування могили і деякі деталі супровідного інвентаря. Але і тут не завжди є необхідні відомості, що, зокрема, стосуються наявності в тому чи іншому випадку курганного насипу або просто ґрунтової могили. Це пов'язано з інтенсивними будівельними роботами, які наступні покоління киян проводили на більшій частині некрополів. Погана фіксація багатьох поховань, особливо в дореволюційні часи, також не дає змоги скласти повне уявлення про деякі особливості окремих цікавих могил.

У з'язку з цим чи не найважливіше значення має зафіксована в більшості випадків орієнтація небіжчика (мова йде про поховання за обрядом інгумації). Оскільки для слов'ян кінця I — початку II тисячоліть н. е. типовим є західне орієнтування померлих⁴, ми можемо поділити всі тіlopокладення київських могильників на дві групи — слов'янські і неслов'янські. Спробуємо серед похованих другої групи виділити представників того чи іншого етносу. Звичайно, при визначенні етнічної належності за такими неповними даними можуть бути й неточності, але вона простежується більш-менш задовільно в сукупності з деякими специфічними деталями окремих поховань.

Питання етнічного складу мешканців Києва давньоруського часу вимагає уточнення нижньої хронологічної межі некрополів. Як показали роботи останніх років, на території міста населення жило безперервно протягом всієї другої половини I тисячоліття н. е. В різних місцях були знайдені фібули, браслети, монети, кераміка цього часу. Крім того, виявлені житла, які датуються VII—VIII ст.⁵ Імовірна дата спорудження найдавнішого городища на Старокиївській горі — VI—VII ст.⁶ В з'язку з цими даними викликає сумнів датування поховань на території стародавнього Києва тільки IX—X ст. і пізнішим часом.

У даній статті використано в основному матеріали з київських поховань, систематизовані М. К. Каргером в монографії «Древний Киев» (нумерацію подано за цією книгою). Всі поховання київських некрополів діляться на дві групи — тілоспалення і тіlopокладення.

³ Новосельцев А. П., Пащуто В. Т. О внешней торговле Древней Руси.— История СССР, 1967, № 3; Толочко П. П. Про торговельні зв'язки Києва з країнами Арабського Сходу та Візантією у VIII—Х ст.— В сб.: Археологічні дослідження стародавнього Києва. К., 1976.

⁴ Це вже відзначалось першими вченими-славістами. Див.: Нидерле Л. Славянские древности. М., 1956, с. 220.

⁵ Докладно про знахідки VI—VIII ст. див.: Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва, с. 42—55.

⁶ Там же, с. 51.

За даними М. К. Каргера, останніх, язичеських, набагато більше — 114 (проти 11 тілопальних). М. К. Каргер, аналізуячи язичеські поховання за обрядом інгумації, установив, що цей обряд був типовим для населення Києва IX—X ст.⁷ Надійним підтвердженням даного висновку, в першу чергу, є монети і фібули цього часу, знайдені в деяких похованнях⁸, а також ряд інших речей з інвентаря різних груп київських некрополів. Дослідження останніх років дають змогу ще раз пересвідчитись у правильності висновків М. К. Каргера: під час робіт Київської експедиції Інституту археології АН УРСР під фундаментами одного з будинків було виявлено кілька тілопокладень, які датуються X ст.⁹ Щодо тілоспалень IX—X ст., то П. М. Трет'яков цілком слушно пов'язав їх появу з представниками північних східнослов'янських племен, які були переселені в південні райони в часи формування Давньоруської держави¹⁰.

Але при більш детальному розгляді поховань за обрядом кремації виявляється, що їх також можна поділити на дві групи: 1) тілоспалення із залишками кремації на стороні; 2) тілоспалення із залишками кремації на місці поховання небіжчика. Серед інвентаря останніх є матеріали, що свідчать про військову професію померлих: наконечник стріли (поховання № 121), наконечник списа (поховання на вул. Фрунзе, раніше Кирилівській, в районі садиб №№ 59—61). В першому з них (№ 121) знайдено монету імператора Льва VI (886—912 рр.), що датує це поховання і аналогічні йому в другій групі* IX—X ст.¹¹

Інша картина спостерігається при розгляді поховань першої групи (тілоспалень на стороні): в основному це залишки перепалених кісточок, складених в глиняні ліпні урни. Тільки в одному випадку (поховання № 102) відзначено, що горщик, в якому містились перепалені кістки, був виготовлений на гончарному крузі. В зв'язку з цим слід віднести цю групу ** до часу ранішого, ніж IX—X ст. Ці поховання могло залишити місцеве населення, для якого була типова подібна ліпна кераміка VII—VIII ст.¹² Переселенці з північних районів мали змогу використовувати набагато кращу кераміку, виготовлену на гончарному крузі, яка в IX—X ст. вже масово вироблялась на півдні Русі¹³.

Отже, обряд кремації у місцевого населення Києва існував у другій половині I тисячоліття н. е. до IX ст., коли його змінив обряд інгумації. Пізніші тілоспалення на місці поховання (IX—X ст.) нале-

⁷ Каргер М. К. Указ. соч., с. 228.

⁸ Там же, с. 220—227.

⁹ Толочко П. П., Боровський Я. Є. Язицьке капище в «городі» Володимира. В сб.: Археологія Києва. Дослідження і матеріали. К., 1979, с. 7—9.

¹⁰ Трет'яков П. Н. Северные восточнославянские племена.—МИА, № 6. М.—Л., 1941, с. 37.

^{*} Поховання № 97—99; 119—121. Вони виявлені в різних частинах Києва: № 98, 99, 121 — в районі Десятинної церкви; № 120 — в садибі Софійського собору; № 97 — в колишній садибі Кривцова (вул. Героїв революції, № 23). Крім вказаних, до цієї групи входять поховання в колишній садибі Петровського (р-н Десятинної церкви); по вул. Фрунзе № 59—61. (Див.: Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913, с. 56).

^{**} М. К. Каргер всі поховання за обрядом тілоспалення відносив до IX—X ст. (Див.: Каргер М. К. Указ. соч., с. 165).

^{**} Поховання першої групи теж було виявлено в різних частинах міста. Так, пох. № 95 і 96 — в садибі Михайлівського монастиря, № 100 і 101 — в районі Десятинної церкви, пох. № 102 — в колишній садибі купця Марра по вул. Фрунзе. Безсумнівно, що тілоспалень в урнах на території Києва було знайдено більше, але внаслідок невиразності їх залишків вони в багатьох випадках знищенні при земляних роботах.

¹² Шовкопляс А. М. Керамические комплексы с. г. Киселевки в Киеве.—КСИА АН УССР, вып. 7. К., 1957, с. 101.

¹³ Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975, с. 349.

жать представникам північних східнослов'янських племен, які переселились на південь.

Тілопокладення IX—Х ст., у великій кількості знайдені в різних місцях Києва, належать майже виключно представникам соціальних груп місцевого населення. Небіжчики були покладені в могильні ями головою на захід, зверху над ними насипались кургани. Цей обряд, як встановлено в багатьох пунктах Середнього Подніпров'я, є типовим для полян¹⁴.

Східнослов'янськими є ще дві групи могил, виявлені у Києві. Поховання однієї з них (№№ 7 і 37) відрізняються від основної маси лише тим, що померлих прикривали березовою корою. Цей звичай часто простежується в похованнях північних східнослов'янських племен¹⁵. Правда, на півночі в IX—Х ст. ще панував обряд кремації, а ці особи поховані за обрядом інгумації. Очевидно, їх слід вважати представниками другого покоління північних переселенців, які вже прийняли поховальний ритуал своїх південних родичів, але ще зберегли традицію використання берести.

Ще одну групу поховань становлять тілопокладення на давньому горизонті головами на захід під невеликими курганами¹⁶. Цей обряд типовий для західних сусідів полян — древлян¹⁷. Його могли залишити представники останніх, що, мабуть, служили в дружині київського князя, а також та частина древлян, яку княгиня Ольга після розгрому Іскорostenя в 946 р. «роботъ предастъ мужемъ своимъ»¹⁸.

Крім переважної більшості слов'янських поховань, у складі київських некрополів є ряд могил, що відрізняються від описаних. Це і є поховання представників тих неслов'янських етнічних груп, які тією чи іншою мірою брали участь в утворенні Давньоруської держави. Так, ще в дореволюційний час між вул. Леніна і Свердлова (раніше Фундуклеївська і Прорізна) були виявлені «печерки», які нагадують катакомбні поховання салтівської культури¹⁹. Навіть місце для могильника на схилі до Хрестатика вибране так, як це практикувалось салтівським населенням — тобто на схилах горбів²⁰. В «печерках» стояли горщики, наповнені попелом і спаленими кісточками — синкретизм поховального обряду слов'янської і салтівської культур.

В іншому місці, на території Піонерського парку, в одному з поховань ґрунтового могильника знайдено горщик салтівського типу²¹.

Наведені факти дають підставу припустити проникнення до Києва в кінці I тисячоліття н. е. якоїсь частини населення Лівобережжя, зв'язаного з салтівською культурою²².

Як відомо, ще до утворення Давньоруської держави слов'яни, Середнього Подніпров'я мали зв'язки з Хозарським каганатом. Спо-

¹⁴ Рыбаков Б. А. Указ. соч.; Русанова И. П. Курганы полян X—XII вв.—САИ, вып. Е1-24. М., 1966.

¹⁵ Каргер М. К. Указ. соч., с. 158; Арциховский А. В. Курганы вятичей.—Труды секции РАННОН, 1930, с. 108; Никольская Т. Н. Хронологическая классификация верхневолжских курганов.—КСИИМК, вып. 30. М., 1949.

¹⁶ Хвойка В. В. Указ. соч., с. 55.

¹⁷ Русанова И. П. Территория древлян по археологическим данным.—СА, 1960, № 1.

¹⁸ Повесть временных лет, ч. 1. М.—Л., 1950, с. 43.

¹⁹ Полевий П. Очерки русской истории в памятниках быта, т. 3. СПб., 1886; Каргер М. К. Указ. соч., с. 137.

²⁰ Плетнева С. А. От кочевий к городам.—МИА, № 142. М., 1967, с. 73.

²¹ Самойловский П. М. Слов'янський могильник у Києві над Дніпром.—Археологія, т. 3. К., 1950, с. 181.

²² Пам'ятки населення Лівобережної України кінця I тисячоліття н. е. стали відомі на правому березі Дніпра в останній час у ряді пунктів. (Див.: Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцевського типу.—Археологія, 21. К., 1977, с. 54—64.)

чатку поляни і деякі інші східнослов'янські племена платили данину хазарам²³, а потім, після походу Святослава в 965 р. проти хозар, останні почали переходити на службу до київських князів. На початку XII ст. у війську Святополка був навіть воєвода Козарин²⁴. Крім того, топографія стародавнього Києва знала урочище Козари, яке, очевидно, слід локалізувати в районі Подолу²⁵. В зв'язку з цим наявність згаданих поховань у київських некрополях цілком закономірна.

За Олега, який князював у Києві з 882 р., східнослов'янські племена почали звільнитися від сплати данини хазарам (поляни зробили це першими ще раніше). Давньоруська держава набувала сили і ваги на європейській арені. Олег привів з собою з півночі дружину, до складу якої, поруч з слов'янами (словенами і кривичами) входили варяги, чудь, меря, весь²⁶. Практику набирання в своїй дружині воїнів з усіх кінців Східної Європи продовжували князі й наступних поколінь.

Крім поховань представників північних східнослов'янських племен, матеріали Києва дають можливість виділити похованальні пам'ятки й інших північних етнічних груп.

Не одне покоління вчених займалось визначенням місця варягів в історії нашої країни. Тільки в радянський час історики-марксисти, виходячи з матеріалістичного світогляду, перенесли центр дослідження на економічні й соціальні процеси і довели, що Давньоруська держава виникла в результаті розкладу первіснообщинного ладу, розвитку продуктивних сил і формування основних класів феодального суспільства²⁷. Тим самим було підірвано концепцію про варягів як творців держави у східних слов'ян. Праці останніх років показали, що норманський елемент, порівняно з іншими етнічними групами в князівських дружинах, відігравав взагалі другорядну роль²⁸.

В археологічному відношенні виявлення пам'яток скандінавів є складним тому, що вони, оселившись в чужих землях, пристосовувались до звичаїв місцевих жителів²⁹. Виділити варязькі поховання серед слов'янських допомагають антропологічні дослідження. Прикладом може бути виявлене на Юрковиці³⁰ чоловіче поховання № 5, де кістяк лежав в труні головою на захід. З бідного інвентаря тільки ніж з горбатою спинкою, типовий для скандінавів³¹, міг вказувати на неслов'янське походження покійного. Але, звичайно, одного цього предмета недостатньо для надійного визначення етнічної належності. Важомі аргументи дали антропологічні висновки про те, що померлий є представником нордичного типу*.

На жаль, при розкопках більшості поховань київських некрополів антропологічні визначення не проводились і цей матеріал назавжди втрачений для науки.

Імовірно, скандінавськими є парне поховання № 111, в якому поряд з чоловічим кістяком, що лежав на правому боці, виявлено

²³ Повесть временных лет, ч. 1, с. 16.

²⁴ Там же, с. 186.

²⁵ Толочко П. П. Про торговельні зв'язки Києва..., с. 6.

²⁶ Повесть временных лет, ч. 1, с. 20.

²⁷ Шушарин В. П. Современная буржуазная историография Древней Руси. М., 1964, с. 235.

²⁸ Пашуто В. Т. Общественно-политический строй Древнерусского государства.— В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965, с. 109.

²⁹ Стіннгольм А. М. Походы викингов, государственное устройство, права и обычай древних скандинавов. М., 1861, с. 288—289.

³⁰ Максимов Е. В. Раскопки на Юрковице в 1965 г.— НА ІА АН УРСР, 1965/ІЖ.

³¹ Арциховский А. В. Указ. соч., с. 95.

* Визначення антрополога Дяденко В. Д.

скелет жінки в сидячій позі³², та жіночі поховання №№ 124 і 125, де були знайдені комплекти черепахоподібних фібул. Останні являли собою обов'язковий елемент у костюмі норманської жінки IX—X ст.³³

У складі київських некрополів є ряд поховань з «не слов'янською» (тобто не західною) орієнтацією. Ще Л. Нідерле відзначав, що поховання небіжчиків у північному напрямку вказує на фінський характер могил³⁴. Північно-південну орієнтацію померлих на території південних областей Давньої Русі пов'язували з фінськими переселенцями і радянські дослідники³⁵. Останнім часом встановлено, що в похованнях фінно-угрів іноді простежується і західно-східна орієнтація³⁶.

Писемні джерела також свідчать про перебування фінно-угрів у Києві в складі дружин руських князів.

З другого боку, у східних слов'ян на півдні Давньоруської держави існували досить тісні зв'язки з кочівниками — спочатку печенігами і торками, а потім з половцями. Перші групи кочового населення, які з'явились в південноруських степах у 889 р.³⁷, швидко ввійшли в контакти з руськими князями. Вже 944 р. вони брали участь в поході Ігоря на Візантію, а через деякий час кочові контингенти зовсім заміняють норманнів на півдні Русі³⁸. Якась частина кочівників осіла серед слов'янського населення ще в перші століття існування Давньоруської держави. Про це говорить і згаданий в літопису датований 968 р. епізод, коли один отрок зумів обдурити кочову рать, що стояла біля стін Києва, розмовляючи з ворогами по-печенізьки «...бъ бо умъя Печенежски, и мняхуть и своего»³⁹. В могилах кочівників також зафіксована орієнтація покійників на всі сторони світу⁴⁰.

Тому в групі поховань з «неслов'янською» орієнтацією необхідно було уважно розглянути інвентар окремих могил і використати його для визначення етнічної належності того чи іншого індивідуума. Протягом розгляду всіх знахідок в могилах цієї групи, ми виділили поховання як фінно-угрів, так і кочівників.

До фінно-угорських належать поховання №№ 105, 87 і 9*. Наявність у першому з них меча та відсутність традиційних для кочівників шаблі і кісток коня чи кінської зброй дає змогу віднести цього воїна до представників фінно-угрів. Північна орієнтація може вказувати на його зв'язок з муромою, поховання якої завжди мають таку орієнтацію⁴¹. До речі, початок циклу билин про Іллю Муромця Б. О. Рибаков датує 990-ми роками⁴². Слов'яни, що на межі I і II тисячоліть н. е. значною мірою колонізували Поволжя⁴³, мали дуже тісні зв'язки

³² Парні поховання, в яких один з померлих був у сидячій позі, відомі на півдні Европейської частини Росії. (Див.: *Arbman H. Birka, sveriges äldsta handelsstad*. Stockholm. 1939, s. 77).

³³ Шаскольский И. П. Норманская теория в современной буржуазной науке.—М.—Л., 1965, с. 120—121.

³⁴ Нідерле Л. Указ. соч., с. 220.

³⁵ Седов В. В. Следы восточнобалтийского погребального обряда в курганах Древней Руси.—СА, 1961, № 2, с. 103.

³⁶ Тухтина Н. В. Этнические особенности веси IX—XII вв.—Автореф. канд. дис. М., 1976.

³⁷ Плетнєва С. А. Хазары. М., 1976, с. 79.

³⁸ Повесть временных лет, ч. 1, с. 33; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968, с. 25.

³⁹ Повесть временных лет, ч. 1, с. 47.

⁴⁰ Русланова И. П. Курганы полян X—XII ст., с. 10.

* Поховання № 105 відкрите в колишній садибі Кривцова, а № 9 і 87 — у районі Десятинної церкви.

⁴¹ Алихова А. Е. Мордва и мурома.—КСИИМК, вып. 30, М., 1949, с. 29.

⁴² Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. М., 1963, с. 75.

⁴³ Смирнов А. П. Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья.—МИА, № 28. М., 1952.

з муромським населенням, представники якого в цей час вже перебували на півдні Русі, зокрема в Києві.

Характеризуючи поховання № 87, де в ногах померлого було знайдено дерев'яну скриньку, М. К. Каргер наводить аналогію поховання кочівника, розкопаного Е. А. Зноско-Боровським в с. Берестняги на Канівщині⁴⁴. Аналогія, на наш погляд, невдала. Поховання в с. Берестняги було описане А. А. Сліциним за чутками. В ньому могила мала вигляд ями з двома східцями, що йшли по всьому периметру. На її дні лежали чоловічий та кінський кістяки, а на східцях розміщувався поховальний інвентар, серед якого і була дерев'яна скринька та ще один кістяк коня⁴⁵. Іншими дослідниками таких поховань в Пороссі не було виявлено⁴⁶.

В інвентарі могил не тільки Поросся, але й інших районів, де вивчались курганні старожитності кочівників, не було жодних скриньок⁴⁷. А на півночі Русі, біля Білоозера, в одному ґрутовому похованні весі⁴⁸ в ногах померлого знайдено скриньку, аналогічну виявленій у похованні № 87 в Києві, яке, крім того, орієнтоване на південь. Тому думка про належність його представників весі має підстави.

Поховання № 9, про яке відомо тільки з короткої інформації в дореволюційній київській пресі, слід також віднести до фінно-угорських. В ньому виявлено намисто з дрібних скляних намистин, між якими були нанизані черепашки. Прикраси такого роду, де скляні намистини чергаються з черепашками каурі, досить часто трапляються в похованнях латгалів⁴⁹. В той же час черепашки каурі мали значне поширення у всіх фінно-угорських народів⁵⁰. У слов'ян і кочівників вони як прикраси не набули популярності. В похованні не знайдено інших речей. Можна впевнено говорити, що воно належить жінці. Північно-східна орієнтація дає можливість віднести це поховання до фінно-угорських, а не балтських, в яких для жінок є типовою західна орієнтація⁵¹.

Серед поховань з «неслов'янською» орієнтацією три (№№ 106, 113, 118) належать кочівникам *. У похованні № 106 поряд з чоловічим кістяком було виявлено кістяк коня. Крім цього атрибуту, зафікованого в значній кількості могил кочівників, тут знайдено стрілу й амфору — речі, які теж трапляються в кочівницьких пам'ятках⁵². Наявність в похованні № 113 кінської зброя (вудила і стремена) і виявлення в одному кургані (поховання № 118) кількох померлих також має аналогії в курганах кочового населення⁵³. Умовно до цієї етнічної групи можна віднести і два жіночих поховання (№ 83 і 123), виявлені в районі Десятинної церкви. Інвентар могил нічим не відрізняється від

⁴⁴ Каргер М. К. Указ. соч., с. 161.

⁴⁵ Спицын А. А. Курганы киевских торков и берендеев.—ЗРАО, т. 11, вып. 1-2 (новая серия). СПб., 1891, с. 159—160.

⁴⁶ Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков.—САИ, вып. Е1-19. М., 1973.

⁴⁷ Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966.

⁴⁸ Ошибкина С. В. Могильник Пески в Вологодской области.—КСИА АН ССР, вып. 129. М., 1972.

⁴⁹ Мугуревич Э. С. Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв. Рига, 1965, с. 58.

⁵⁰ Седов В. В. Этнический состав населения северо-западных земель великого Новгорода (IX—XIV вв.).—СА, т. 18. М., 1953, с. 196.

⁵¹ Шноре Э. Д., Зейд Т. Я. Нукшинский могильник.—МИА Латвийской ССР, т. 1. Рига, 1957.

* Поховання № 106 виявлене в колишній садибі Кривцова, № 113 в районі Десятинної церкви, а курган № 118 — на Верхній Юрковиці в колишній садибі Лур'є і Левіна.

⁵² Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч.; Плетнева С. А. Древности...; Археология Української РСР, т. 3, с. 427.

⁵³ Там же.

слов'янських, і тільки південна орієнтація вказує на їх неслов'янський етнос.

Крім усіх розглянутих поховань, ще в дореволюційний час І. А. Хойновський відкрив по вул. Героїв Революції (раніше Трохсвятительська), в колишній садибі Кривцова понад 50 поховань, значна частина яких за обрядом належала до язичеських⁵⁴. Описані вище поховання №№ 97, 105 і 106 також розкопані в цьому районі. Серед інших могил, поряд з тими, що мали західну орієнтацію, виявлені й кістяки, орієнтовані головами на схід. На території північних областей Давньої Русі в багатьох могильниках відома аналогічна картина. В. В. Седов справедливо пов'язує ці поховання з слов'янізованими балтами⁵⁵, для яких було типовим ховати жіночий скелет головами на захід, а чоловіків — на схід. Але поховання в садибі Кривцова, на нашу думку, не можна зв'язувати з балтами. В літописах немає загадок про переселення на південь Русі значних груп балтського населення; що до західної орієнтації більшості померлих, то, як уже згадувалось, в Прибалтиці головами на захід ховали жіночий скелет; серед досить бідного поховального інвентаря не було жодних слідів балтської належності померлих. А на території наших західних сусідів — поляків, для яких типова також західна орієнтація померлих⁵⁶, в цілому ряді некрополів X—XIII ст. відомі поховання зі східною орієнтацією. Останні розташовані або на одному некрополі з похованнями, орієнтованими на захід, або утворюють окремі могильники⁵⁷. З літопису відомо про використання київськими князями польських дружин у 1018 і 1069 рр.⁵⁸ Загиблі воїни і ті, хто, імовірно, залишився в Києві, могли бути поховані на цьому «польському кладовищі» *.

Розглянуті факти, на нашу думку, вказують на ті різноетнічні групи населення Києва, які в цілому відіграли позитивну роль у середньовічній історії нашої країни⁵⁹. Той факт, що ці поховання виявлені в основному серед великої кількості східнослов'янських могил київських некрополів, свідчить про поступову асиміляцію переселенців. У Києві не було знайдено лише поховань представників чуді, яким теж належить певне місце в давньоруській історії⁶⁰. Але для естонських племен в I і на початку II тисячоліття н. е. характерними є плоскі наземні кам'яні могильні споруди⁶¹, що, можливо, були знищені в пізніші часи.

Після 988 р., коли на Русі було введено християнство, церква почала боротьбу з язичеськими звичаями в поховальному обряді. До часу останнього десятиріччя Х і початку XI ст. відносяться, очевидно, могильники на Юрковиці і на території Піонерського парку, де була зафіксована відсутність курганних насипів, а в деяких могилах ще траплявся поховальний інвентар⁶². Пізніше в масових похованнях і

⁵⁴ Хойновский И. А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весною 1892 г. К., 1893.

⁵⁵ Седов В. В. Следы восточнобалтийского погребального обряда..., с. 108.

⁵⁶ Кухаренко Ю. В. Археология Польши. М., 1974, с. 130.

⁵⁷ Гуревич Ф. Д. О восточной ориентировке славянских погребений.— КСИА АН СССР, вып. 125. М., 1971, с. 18—19.

⁵⁸ Повесть временных лет, ч. 1, с. 97, 115—116.

* Питання про «польське кладовище» в Києві є не більш як гіпотезою. З одного боку, ми маємо дуже скінченну повідомлення про ці поховання, а з другого,— інтенсивна забудова в XI ст. князівської частини міста, де вони знайдені, не дає змоги впевнено говорити про виділення для поляків у центрі Києва окремого некрополя.

⁵⁹ Пашуто В. Т. Место Древней Руси в истории Европы. Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. М., 1972, с. 192.

⁶⁰ Пашуто В. Т. Общественно-политический строй Древней Руси, с. 106.

⁶¹ Мюора Х. А. Некоторые вопросы этногенеза эстонского народа в свете археологических данных.— СА, т. 21. М.—Л., 1954, с. 111.

⁶² Максимов Е. В. Отчет... 1965 г.; Самойловский И. М. Слов'янський могильник в Києві над Дніпром.— Археологія, т. 3. К., 1950.

ці пережитки язичества відмирають. Християнський обряд знищував всі відмінності поховань і використовувати його для розв'язання етнічних питань немає ніякої рації.

А. П. МОЦЯ

**Вопросы этнического состава
населения древнего Киева
(по материалам некрополей)**

Резюме

Материалы погребений конца I—начала II тысячелетий н. э. на территории Киева дают возможность уточнить ряд вопросов средневековой истории города, в частности вопросы этнического состава населения. По мнению автора, обряд трупосожжения на стороне был присущ местному населению Киева во второй половине I тысячелетия н. э. до IX в., а трупосожжение IX—X вв. на месте погребения умершего оставлены переселенцами с северных восточнославянских земель. Большинство погребений по обряду ингумации языческого периода принадлежит местному киевскому населению. Но ориентация умерших, особенности погребального обряда и инвентарь дают возможность выделить могилы разных этнических групп жителей древнего Киева. Наличие погребений кочевников, скандицавов, финно-угров и др. подтверждает высказывания ряда исследователей о разноплеменном составе населения города.

С. О. БЕЛЯЄВА

**Про основні принципи
датування південноруських пам'яток
другої половини XIII—XIV ст.**

Серед багатьох складних і майже нерозв'язаних питань археології пам'яток XIII—XIV ст. чільне місце належить хронології. Розробка її має не тільки практичне, але й велике теоретичне значення для загально-історичного розуміння періоду, уявлення про його зв'язки з попереднім розвитком Давньоруської держави та наступним етапом в історії Південноруських земель.

У вітчизняній історіографії утвердилаас думка про те, що монголо-татарська навала 1237—1240 рр. була певним рубежем у поступально-му розвитку Давньої Русі, перешкодою для зростання її продуктивних сил. Тому в історичній літературі поширилися такі терміни, як домонгольський та післямонгольський періоди. Зміст останнього фактично й розкриває ті негативні наслідки в історії Русі, в тому числі південної її частини, причиною яких був тягар монголо-татарського ярма. Це руйнування міст і сіл, загибель багатьох тисяч людей, втеча значної маси населення в більш безпечні райони, підкорення ворогами великої території, постійне визискування її багатств тощо. Але ніякого післямонгольського періоду в матеріальній культурі Південної Русі, тобто дожорінного впливу на неї з боку загарбників не було і не могло бути. Доказом цього є самий характер матеріальної культури, який вже більш-менш відомий за матеріалами археологічних пам'яток. Крім того, як свідчать ґрунтовні дослідження радянських вчених — істориків та археологів, монголо-татари не могли відчутно вплинути на культуру Русі. Іх спосіб виробництва був протилемний економіці останньої, а розвиток феодалізму під час підкорення ними Русі досяг тільки першого етапу, більш раннього, ніж у Давньоруській державі. «Але при довгочасному завоюванні, вказував Ф. Енгельс, менш культурний завойовник змушений у величезній більшості випадків пристосовуватися до більш високого «господарського становища «завойованої країни в тому

вигляді, яким воно виявляється після завоювання...»¹. Саме таке становище склалось і в Південній Русі.

До останнього часу періодизація епохи, яку ми розглядаємо, проводилася лише в загальноісторичному плані, на підставі вже визначених етапів розвитку феодальної формaciї. Друга половина XIII—XIV ст. відноситься до періоду розвинутого феодалізму, хронологічні рамки якого охоплюють значно ширший відрізок часу. З появою археологічних матеріалів відчувається необхідність розробки датування старожитностей, відокремлення культурного шару другої половини XIII—XIV ст., встановлення хронологічного взаємозв'язку пам'яток та ін., тобто створення археологічної періодизації. Це в свою чергу допоможе пов'язати окремі ланки матеріальної культури, дослідити динаміку її історичного розвитку.

Виділення пам'яток з культурним шаром другої половини XIII—XIV ст. почалось порівняно недавно, й тому критерії встановлення межі до і післямонгольського шару ще до кінця не визначені. У більшості випадків сліди пожеж і знищення на городищах та селищах ап'юрно вважались верхньою межею їх існування і датувались 1239—1240 рр. Перші знахідки археологічних матеріалів, насамперед кераміки, як у давоєнний, так і післявоєнний час в кінці 40-х — на початку 50-х років були сумарно датовані польсько-литовським часом². Спроби датування культурного шару післямонгольського часу на підставі стратиграфії, а також відокремлення кераміки другої половини XIII—XV ст., здійснено в середині та наприкінці 50-х років Д. Т. Березовцем, Д. І. Бліфельдом, В. А. Богусевичем, Б. О. Рибаковим, Е. О. Симоновичем³. Але тільки з 60—70-х років стан джерел, завдяки зібраним матеріалам, дав змогу перейти до вищого рівня вивчення. Тоді ж деякі пункти, наприклад городище та селище поблизу хут. Половецький, що вважались домонгольськими, були передатовані, відповідно до розширення часу існування пам'яток (як у давньоруський, так і наступний період)⁴. Ряд пам'яток, досліджених А. І. Кубишевим, Г. Г. Мезенцевою, П. П. Толочком, С. Р. Кілієвич, М. П. Кучерою, І. І. Мовчаном та іншими, були також датовані в цілому вірно⁵. Особливе значення для розробки мікрохронології періоду мала праця М. П. Кучери, присвячена аналізу керамічного матеріалу⁶.

Але труднощі в датуванні і особливо мікрохронології післямонгольських нашарувань і речових комплексів не були подолані. Це пояснюється рядом причин. Одна з них — відносно недостатнє вивчення періоду в цілому. Друга — невизначеність загальних рис матеріальної культури, насамперед датуючих речей. Суть в тому, що, як свідчить

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 177.

² Гончаров В. К. Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р.—АП УРСР, т. 1. К., 1949, с. 237—245; Виезжев Р. І. Археологічні пам'ятки нижньої течії р. Гнилоп'яті.—АП УРСР, т. 3. К., 1955, с. 205—206 та ін.

³ Березовець Д. Т. Дослідження на території Путівльського району Сумської області.—АП УРСР, т. 3. К., 1955, с. 242—250; Бліфельд Д. І. Дослідження дерев'яного Белгорода.—АП УРСР, т. 3. К., 1955, с. 29—36; Богусевич В. А. Розкопки на горі Київській.—АП УРСР, т. 3. К., 1955, с. 66—72; Рыбаков Б. А. Раскопки в Любече в 1957 г.—КСИИМК, вып. 79. М., 1960, с. 27—34; Симонович Э. А. Раскопки поселения Ломоватое-2.—КСИИМК, вып. 79. М., 1960, с. 21—26.

⁴ Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР.—Слов'яно-русські старожитності. К., 1969, с. 178.

⁵ Кубышев А. И. Раскопки поселения X—XV ст. у с. Комаровка.—АИУ 1965—1966 гг., вып. 1. К., 1967, с. 24—27; Кубышев А. И. Раскопки средневекового поселения XI—XV вв. у с. Комаровка.—АИУ 1967 г., вып. 2. К., 1968, с. 49—51 та ін.; Мезенцева Г. Г. Новые исследования древнего Белгорода Киевского.—АО 1968 г. М., 1969, с. 329—330; Кучера М. П. Про одну групу..., с. 174. і наст.; Толочко П. П., Кильевич С. Р. Археологические раскопки на Старокиевской горе.—АИУ 1968 г., вып. 3. К., 1971, с. 234—237; Мовчан І. І. Археологічні дослідження на Видубичах.—Стародавній Київ. К., 1975, с. 28—39.

⁶ Кучера М. П. Про одну групу..., с. 174—181.

аналіз археологічних джерел, культура до- і післямонгольського періоду — це явище одного й того ж порядку — її розвиток був безперервним у часі, а компоненти дуже близькими за характером. Тому багато пам'яток могли датуватися помилково XII—XIII ст., матеріали інших датовані лише сумарно. Отже, одним з найважливіших завдань на цьому ступені вивчення проблеми є пошук диференціаторів хронологічного членування пам'яток. На деяких з них ми й зупинимось нижче.

Стратиграфічні дані. Членування культурного шару на ряді відомих пам'яток проводилось на підставі стратиграфії. Так, на Комарівському селищі шар XII—XIII ст. був перерізаний пізнішим могильником XIII—XIV ст. Це добре простежено під час розкопок одного з жителів, в якому на рівні підлоги виявлено чотири поховання⁷. Перерізає давньоруський культурний шар могильник і на Старокиївській горі⁸. До стародавньоруського та післямонгольського періоду належать також поховання могильника поблизу хут. Половецький⁹. Залишки давньоруського поселення виявлені на Озаричькому селищі, в його частині, датованій післямонгольським часом, особливо в нижньому шарі пам'ятки, а також при розчистці підкліту житла того періоду.

Монети як привізні, так і місцеві є традиційним датуючим матеріалом. Особливо цінна їх наявність у закритих комплексах (Комарівка), де татарська монета 1363—1366 рр. знайдена в житлі поруч з іншим інвентарем¹⁰. За знахідками польсько-литовських та чеських монет, в тому числі й празького гроша Венцеслава (1378—1419), встановлено дату післямонгольського шару Любеча¹¹. Польсько-литовський нумізматичний матеріал та монети Володимира Ольгердовича підтверджують і датування пізнього шару Замкової гори (Київ)¹².

Склад знахідок має дуже важливе значення для хронологічного членування пам'яток. Ще в кінці 40-х років Б. О. Рибаков звернув увагу на зміни, які мали місце в археологічному інвентарі в післямонгольський час. Він вказував на те, що з нього «зникло багато предметів, що були звичайними до попереднього часу: це вироби з перегородчастою емаллю, сканню, зернью..., зменшується кількість шиферних пряслиць, а до XV ст. вони зникають, на зміну їм з'являються пряслиця з глини, зовсім не трапляються скляні браслети»¹³. Скорочується і кількість видів керамічних виробів: немає черпал, корчаг, дуже мало амфорного матеріалу.

Тимчасом у шарі XIII—XIV ст. є речі, характерні для більш раннього періоду, які залишились у вжитку, а також нові, що з'явились тільки в післямонгольський час. Останні і дають підставу для датування. Одні з них являють собою видозмінені типи вже відомих виробів, як, наприклад, сільськогосподарські знаряддя (леміш, чересла), ножі з пластинчастим держаком та двома накладками, деякі типи або підтипи стрілок, а також новий вид шпор з багатозубчастим коліщатком. Аналогії цим речам наявні лише серед післямонгольських пам'яток Східної Європи¹⁴. Інші вироби, зокрема чавунні казани, досі на південно-руських пам'ятках невідомі. Очевидно, їх появу тут слід датувати не

⁷ Кубышев А. И. Раскопки средневекового поселения..., с. 51.

⁸ Голочко П. П., Килиевич С. Р. Археологические раскопки..., с. 234—237.

⁹ Кучера М. П., Довженок В. И. Отчет о работе древнерусской экспедиции в 1956 г. на Роси.—НА ИА АН УССР, 1956/12 в, с. 44.

¹⁰ Кубышев А. И. Раскопки средневекового поселения..., с. 50.

¹¹ Рыбаков Б. А. Раскопки в Любече..., с. 30.

¹² Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971, с. 86.

¹³ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 534—535.

¹⁴ Чернецов А. В. Классификация и хронология наконечников древнерусских паточных орудий.—КСИА АН СССР, випл. 146, М., 1976, с. 32—36; Дубинин А. Ф. Археологические исследования 1955 года в Зарядье (Москва).—КСИММК, № 77, М., 1959, с. 90—103; Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII—XIV вв. Л., 1976, та інші праці.

раніше як XIV ст., тобто найбільш близькі до них болгарські казани, що належать до початку XIV ст. (але не раніше кінця XIII ст.)¹⁵. Цікаво, що й на Північному Сході Русі (Володимир) знахідки чавуну траплялись у шарі XIII—XIV ст.¹⁶

Після монголо-татарської навали на пам'ятках з'являються нові типи наконечників стріл. Деякі з них, в тому числі й стріли типу 49 А (ромбічні великі), мають досить чіткі хронологічні рамки від монголо-татарського завоювання до початку XV ст.¹⁷ Крім того, трапляються предмети кочівницького побуту: специфічні за формуою підкови, поясні бляшки, дзеркала, що датуються у похованельних пам'ятках кочівників південно-руського степу та золотоординських міст Поволжя XIII—

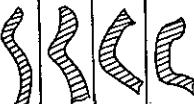
Типи	Тип I				Тип II								Тип III		Тип IV	
	підтип I		підтип II		підтип I		підтип II		підтип III				підтип I		підтип II	
	а	б	а	б	а	б	а	б	в	г	а	б	в	а	б	в
Дати	XIV—XV ст.				XIV ст. XIII ст.	Kінець XIII —XIV ст.	XIV ст. XIV—поч. XV ст.	XIV ст. XIV—кін. XV ст.	XIV ст. XIV—кін. XV ст.	XIV ст. XIV—кін. XV ст.	XIV ст. XIV—кін. XV ст.	XIV ст. XIV—кін. XV ст.	XIV ст. XIV—кін. XV ст.	XIV ст. XIV—кін. XV ст.	XIV ст. XIV—кін. XV ст.	XIV ст. XIV—кін. XV ст.

Рис. 1. Основні типи південноруської кераміки та їх датування.

XIV ст.¹⁸. Важливим датуючим матеріалом є кераміка. Якщо інвентар, перелічений вище, знаходить не так часто, майже завжди під час стаціонарних розкопок, то масовість кераміки дає змогу датувати пам'ятку (хоч і попередньо) на всіх етапах її вивчення. Формальні особливості кераміки перебувають у постійному розвитку і таким чином являють собою своєрідну хронологічну шкалу, поділки якої визначаються іншими матеріалами, а також за аналогіями, що походять з датованих пам'яток. Головне місце належить кухонному посуду — горщикам та покришкам.

Перший тип (рис. 1), виділений М. П. Кучерою, датується за монетами з розкопок Сокілецького замку XIV—XV ст.¹⁹ Час існування цього замку відомий за писемними джерелами — літовськими та польськими літописами, де він неодноразово згадується з 1394 по 1435 рр., а також за «Списком русских городов дальних и близких»²⁰. Це підтверджується і матеріалами з інших пам'яток. Наприклад, у Ращкові²¹ разом з керамікою первого типу знайдено ромбічний наконечник стріли типу 49 А²². Аналогічний посуд є і в Молдавії на поселенні Лукашівка, де він датується також XIV—XV ст.²³

¹⁵ Смирнов А. П. Волжские Булгары.— Труды ГИМ, вып. 19. М., 1951, с. 114—115.

¹⁶ Ефимова А. Е. Черная металлургия города Болгара.— МИА, № 61. М., 1958, с. 292—315.

¹⁷ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие. Лук, стрелы, самострел XIII—XIV вв.— САИ Е-36. М., 1966, с. 69.

¹⁸ Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. М., 1966, с. 50 та ін.; Смирнов А. П. Волжские Булгары..., с. 116—117.

¹⁹ Кучера М. П. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі.— Археологія, 1965, т. 19, с. 208, рис. 5,1—3,5.

²⁰ Там же, с. 212—213.

²¹ За розкопками В. Д. Барана.

²² Медведев А. Ф. Указ. соч., с. 69.

²³ Хынку И. Г. К вопросу о средневековой керамике Молдавии.— В сб.: Матеріали з археології Північного Причорномор'я, вип. 2. Одеса, 1959, с. 90—91, рис. 5, 1—4, 6, 7.

Кераміка другого типу, яка поширенна здебільшого на південноруських землях, теж була продатована за монетами. На тому ж Сокілецькому городищі-замчищі вона синхронна кераміці першого типу і, отже, належить до XIV—XV ст.²⁴ На південноруських пам'ятках цей посуд віднесено до XIV—XV ст. за матеріалами Замкової гори в Києві і знахідками з Комарівського поселення (монета другої половини XIV ст.)²⁵.

Але дати, встановлені за іншими матеріалами, хоч і є реперами для хронологічного членування, не підмінюють його, бо вони не відображають розвиток в часі — протягом другої половини XIII—XIV ст. Разом з тим, як свідчать результати статистичного аналізу, проведено-го нами за матеріалами Озарицького селища, підтипи кухонного посуду, які були виділені, не повністю синхронні. Навпаки, вони являють собою варіанти, що в процесі послідовного розвитку привели до створення нового типу кераміки в XV ст., тоді як протягом XIII—XIV ст. йшло нагромадження окремих ознак. Підрахунки коефіцієнтів схожості до і післямонгольської кераміки Озарицького поселення показують, що найближчий до форм першої половини XIII ст. підтип I — з кутоподібним потовщенням вінець (рис. 1). Його поява була першим кроком на шляху дальнього розвитку кераміки цієї пам'ятки у другій половині XIII ст. Зіставлення вказаного підтипу з матеріалами інших пам'яток дає змогу припустити, що він є найбільш раннім типом лише для Озаричів. Аналогічний вид горщика (тип V, підтип Б) починає своє існування, відповідно до дендрохронологічної шкали Полоцька, з середини XIII ст.²⁶ Дуже близькі до нього і деякі форми типу IX, підтипу A з Волковиська, що також з'являються в середині XIII ст.²⁷

Підтипи II—III, куди входять горщики з овальним та округлим потовщенням (валиком) вінець, інколи з борозенкою для покришки (II, а, б, III, а, б), характерні не лише для пам'яток Південної Русі, а знаходять широкі аналогії на інших територіях (рис. 1). Нагадаємо, що саме така кераміка (вже загдана вище) й датується XIV ст. за матеріалами Комарівки та Замкової гори (Київ). У Білорусії (Полоцьк, Волковиськ, Туровська земля) вона трапляється у шарі XIII—XIV ст., але найчисленніша в шарі XIV ст.²⁸ у Ярославлі наявність опуклих вінців відзначається вже в XIII—XIV ст., проте аналогії вказаним підтипам належать до XV ст.²⁹ У Новгороді вінця з округлим валіком (підтип III а) також з'являються не пізніше XV ст.³⁰ Кераміка всіх трьох південноруських підтипів знайдена під час розкопок стародавнього Браслава, де вона датується XIII—XIV ст.³¹ Тут є й фрагменти горщиків третього типу (рис. 1)³². Досить близькі аналогії середньодністровській кераміці відомі в руських матеріалах Водянського городища, в Болгарах та інших пам'ятках Поволжя, де її датовано за джучидськими монетами XIV ст.³³

²⁴ Котляр М. Ф. Вказ. праця, с. 86; Кубышев А. И. Раскопки средневекового поселения..., с. 50.

²⁵ Кучера М. П. Середньовічне городище..., с. 211, рис. 5, 14.

²⁶ Штыхов Г. В. Древний Полоцк. Минск, 1975, с. 81, 82, рис. 40.

²⁷ Зверуго Я. Г. Древний Волковыск. Минск, 1975, с. 63, рис. 22, тип IX, 2, 3; с. 66.

²⁸ Штыхов Г. В. Указ. соч., с. 81, рис. 40, тип VI; Зверуго Я. Г. Указ. соч., с. 63, тип IX, 5—8; Лысенко П. Ф. Города Туровской земли. Минск, 1974, с. 138—139.

²⁹ Воронин Н. Н. Раскопки в Ярославле.—МИА, вып. 11, 1949, с. 186.

³⁰ Смирнова Г. П. Опыт классификации керамики древнего Новгорода.—МИА, вып. 55. Труды Новгородской археологической экспедиции. М., 1956, с. 242—247, рис. 6, 10; рис. 7, 4, рис. 8, 4.

³¹ Алексеев Л. В. Раскопки древнего Браслава.—КСИА АН СССР, вып. 81. М., 1960, с. 99—100, рис. 46, 1—3.

³² Там же.

³³ Полубояринова М. Д. Русская керамика с Водянского городища.—КСИА АН СССР, вып. 129. М., 1972, с. 90—95.

Вже наприкінці XIV ст. посудини на внутрішньому боці вінець мають замість борозенки півсферичне заглиблення, але з зовнішнього боку потовщення зберігається (ІІ, в, г, ІІІ, в). Це явище зафіковано і в озарницьких матеріалах, хоч таких фрагментів тут небагато. До того ж вони знайдені на північному грудку і свідчать про новий етап в історії пам'ятки — розширення її площині наприкінці XIV—XV ст., а можливо, про нове поселення цього часу. Ширше ці горщики представлені серед посуду Замкової гори в Києві (рис. 2), а також на ряді поселень Київщини (рис. 3). Заглиблення на внутрішньому боці вінець — характерна риса кухонних горщиків комплексів XV ст. (Лукашівка V) у Молдавії, де цей тип, як вважає І. Г. Хинку, розвинувся на основі

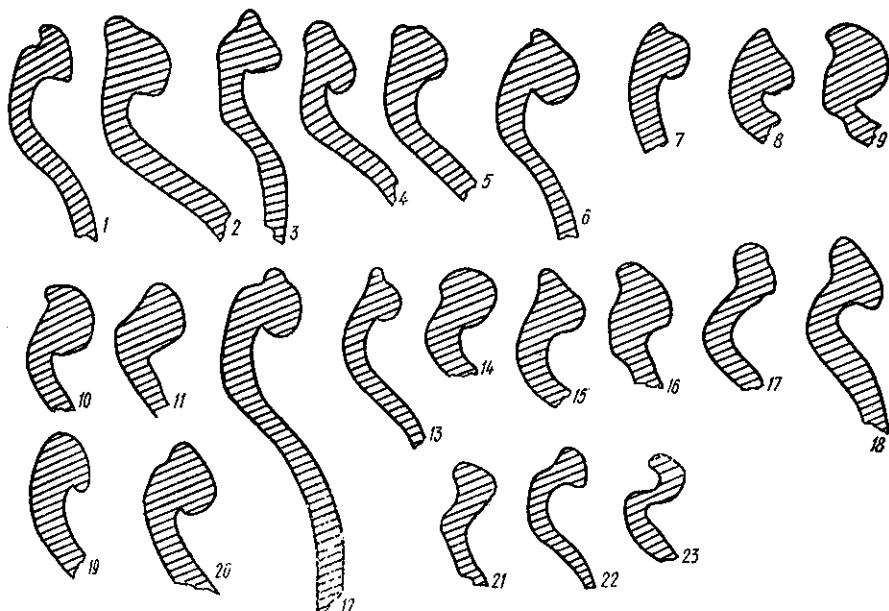

Рис. 2. Кераміка з Замкової гори (Київ).

слов'янської форми³⁴. Поступово, водночас з формуванням цієї ознаки ускладнюється профілювання вінець — тип IV (Замкова гора, Поділ, Київ, Вишеньки, Козин II та ін.) (рис. 2, 1, 6, 15, 18, 24; 3, 17, 18, 22, 24), дальший розвиток якого простежується в українській кераміці — XV—XVII ст.³⁵ Деякі його варіанти нагадують форми новгородської кераміки XV ст.³⁶, хоча в цілому південноруський кухонний посуд наближається до виробів відомих у районах Білорусії, що межують з південноруськими землями на північному заході. Складнопрофільовані вінця наявні і в кераміці XIV—XV ст. на території Польщі, інколи в Чехії та Моравії³⁷.

Таким чином, з 40-х років XIII ст. до початку XV ст. можна простежити еволюцію форми горщиків, особливо їх верхньої частини. Тому знахідка того чи іншого типу або підтипу на пам'ятках вважається підставою для їх попереднього датування.

³⁴ Хинку І. Г. Раскопки на селище XII—XV веков Лукашовка V.— КСИА АН СССР, вып. 86. М., 1961, с. 89—91, рис. 36, 14—18.

³⁵ Тищенко А. Р. Древнерусская и украинская керамика X—XVIII ст.— Автореф. канд. дис. К., 1969.

³⁶ Смирнова Г. П. Опыт классификации..., с. 246, рис. 8, 1.

³⁷ Kruppe J. Studia nad ceramica XIV wieku ze starego miasta w Warszawie. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1961, s. 65, ill. 25, 1—58; Necuda V., Reichertowa K. Středověce keramika. Brno, 1968, Obr. 40, 41.

Позитивні результати для датування пам'яток дає метод планіграфії речового матеріалу, заснований на зіставленні всього складу знахідок (кожна знахідка відзначається на схематичному плані розкопів). І в цьому разі кераміка відіграє досить важливу роль, вона допомагає уточнити і хронологію пам'ятки в цілому, і окремих її комплексів. Прикладом є планіграфічний аналіз матеріалів Озарицького селища. На північному горбі його знайдено наконечники стріл типу 41 (2), за О. Ф. Медведевим, які відомі з XI—XV ст., причому аналогії нашим знахідкам датуються XII ст.³⁸ Крім того, виявлені такі предмети, як

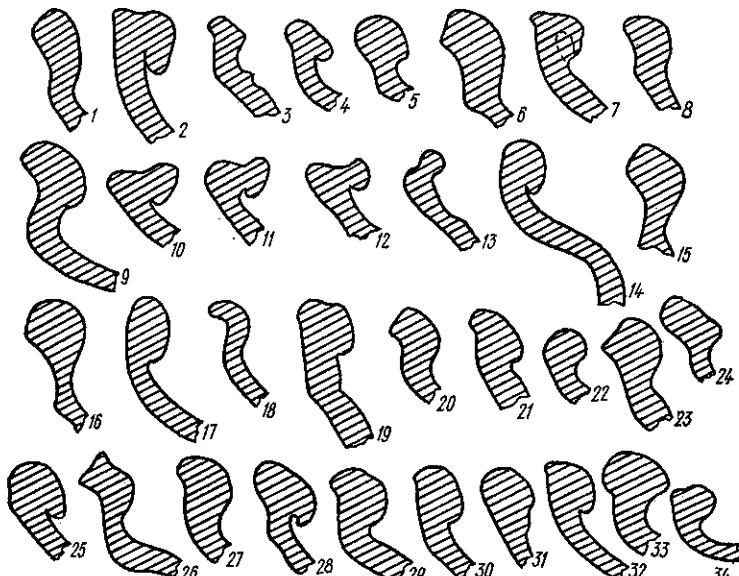

Рис. 3. Кераміка з південноруських пам'яток XIII—XV ст.:

1—9 — с. Макишин; 10—13 — с. Лисогубівка; 14 — м. Путівль; уроч. Городок;
15—19 — с. Бортничі II; 20—22 — с. Проців III; 23, 24 — с. Проців IV; 25, 26 —
с. Козин I; 27, 28 — с. Вишеник; 29 — с. Гнедин I; 30—34 — с. Жовтневе II.

подовжено-овальне кресало з фігурними пропилами (XII ст.) і уламок крученої або удавано витого браслета зеленого кольору. Виробництво та розповсюдження таких браслетів на південноруській території, як вважає більшість спеціалістів, припиняється після монголо-татарської навали. Найбільша популярність цих прикрас припадає на першу половину XIII ст. Навіть у Новгороді, де вони трапляються і дещо пізніше, основна їх кількість відзначена у 13-14-му ярусі, тобто у середині XIII ст.³⁹ Кераміка, типова для XI — першої половини XIII ст. і добре відома на багатьох давньоруських пам'ятках цього часу, також цілком характерна й для давньоруської частини Озарицького селища. Всі ці матеріали датують північний горб кінцем XI — першою половиною XIII ст.

На південному горбі всі наконечники стріл належать до XIII—XIV ст. Скляних браслетів немає. Водночас тут чимало фрагментів чаунніх казанів. Є й сліди перебування монголо-татар — ромбоподібний наконечник стріли типу 49 А, залізна пізньокочівницька бляшка, уламок дзеркала. Кераміка лише другого типу (всіх підтипів, різновидів а та б). На підставі перелічених знахідок селище, виявлене на цій ділянці, датується другою половиною XIII—XIV ст.

³⁸ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие..., с. 65, табл. 20 (29); с. 151.

³⁹ Полубояринова М. Д. Стеклянные браслеты древнего Новгорода.— МИА, вып. 117. Труды Новгородской экспедиции, т. 3. М., 1963, с. 179.

Таким чином, проведені дослідження дають змогу відокремити основні види датуючого матеріалу для пам'яток другої половини XIII—XIV ст. Це стратиграфія, монети, що складають традиційну групу хронологічних диференціаторів. До другої групи входять специфічні матеріали — нові категорії давньоруського домонгольського інвентаря, пов'язані з новим етапом розвитку того чи іншого типу виробів, зокрема кераміки. Невідомі раніше види виробів, що з'являються лише в післямонгольський час.

Описані вище відмінності дають можливість використовувати метод планіграфії для загального датування. Особливо важливе застосування шкали керамічної еволюції для мікрохронології періоду.

Зіставлення речового матеріалу, насамперед кераміки, необхідне й для вирішення іншого завдання — встановлення хронологічного співвідношення пам'яток. Результати хронологічного членування деяких з них наведено в табл. 1.

Найбільш ранні матеріали, як уже вказувалось, є на Озаричському селищі (мова йде про післямонгольський час). Як статистичний аналіз, так і планіграфія та аналогії дають змогу виділити тут найраніший підтип кераміки. Посуд дуже близький до ранньоозаричського, виявлено на Видубичах (Київ), що свідчить про можливість синхронного етапу розвитку цих пам'яток. Але Видубичі функціонували значно тривалий час, на що вказує знахідка горщика, типового для XV ст.⁴⁰, та кераміка XVII ст., яка тут була знайдена у великій кількості. XIII—XIV ст. датується (за Е. О. Симоновичем) і селище поблизу с. Ломувате⁴¹, XIII—XV ст.— післямонгольський шар Комарівського поселення (за А. І. Кубишевим)⁴². Аналогічне датування й для післямонгольського шару городища та селища поблизу хут. Половецький⁴³, але більшість знайдених у цьому шарі матеріалів характерна для XIV—XV ст.— арбалетні стріли, шпори, ножі з пластинчастим черешком, кераміка типів I та II (підтипи II, III).

Матеріали Замкової гори (Київ) датуються не раніше як XIV ст., а скоріше й другою половиною XIV—XV ст. Тут немає керамічних форм другої половини XIII ст., але добре представлена друга половина XIV—XV ст. (рис. 2). Пізнє датування підтверджується й знахідками кахлів, що з'являються не раніше XIV ст., монетами XIV—XV ст., а також історичними свідченнями. За даними джерел, будівництво Київ-

Таблиця 1

Хронологічне взаємовідношення деяких південноруських пам'яток XIII—XIV ст.

Найменування пам'ятки	Століття		
	друга половина XIII	XIV	XV
Озаричі			(?)
Видубичі			
Замкова гора (Київ)			
Старокіївська гора (Київ)			
Комарівка			
Половецький			
Макишин			
Путівль			
Любеч			
Білгород (Кіївський)	(?)		

⁴⁰ Мовчан І. І. Археологічні дослідження..., с. 85, рис. 2.

⁴¹ Симонович Э. А. Раскопки поселения..., с. 26.

⁴² Кубышев А. И. Раскопки поселения X—XV вв., с. 26.

⁴³ Кучера М. П. Про одну груп..., с. 178.

ського замку слід пов'язувати з другою половиною або, імовірніше, з останньою чвертю XIV ст.

Опрацьовані нами подільські знахідки (Київ) — кухонний посуд, кахлі — також можна віднести до XIV ст.

Ще деякі пам'ятки продатовані XIV—XV ст. Це поселення поблизу с. Макішин на Чернігівщині (Е. О. Горюнов) ⁴⁴, де була знайдена кераміка, що належить за нашими дослідженнями до типів II (підтипи А, Б), III (А, Б), IV. Вони повністю підтверджують попереднє датування Е. О. Горюнова. До того ж часу віднесено післямонгольський шар Путивля (Д. Т. Березовець) ⁴⁵ та Любеч (Б. О. Рибаков) ⁴⁶.

XIII—XIV ст. продатував багато поселень на Київщині М. П. Кучера ⁴⁷, але вивчення кераміки цих пам'яток показує, що в ній переважають типи II (б, в, г) й III (б, в), а також тип IV. Це, в свою чергу, говорить про те, що датування, принаймні деяких пам'яток, ще потребує уточнення.

Найімовірніше до другої половини XIV та XV ст. належать післямонгольські матеріали Білгорода, оскільки серед знахідок наявні речі XII—XIII ст., або кінця XIV—XV ст. Таке датування обґрунттовується і виявленими будівельними залишками башти XV ст.⁴⁸

Таким чином, використання всіх перелічених диференціаторів та методів датування допомогло уточнити дату окремих пам'яток, а також встановити їх хронологічне взаємовідношення. На жаль, досі для визначення часу південноруських пам'яток не були застосовані методи природничих наук. Винятком є лише спроба археомагнітного датування пічок Жуківецького поселення.

Під час дослідження матеріалів Південної Русі післямонгольського часу виявлено численні аналогії речових знахідок на всій давньоруській території, а також засвідчено спільність головних напрямків розвитку її матеріальної культури. Отже, можна поставити питання про місце південноруських пам'яток серед старожитностей другої половини XIII—XIV ст. в інших районах Русі. Безперечно, ця проблема ще потребує спеціального вивчення. Вкажемо лише на окремі її аспекти. Як свідчить аналіз матеріалу, у появі та існуванні основних видів інвентаря великих хронологічних перерв немає. Але деякі відмінності є. Так, наприклад, на півдні Русі вже в XIV ст. простежено формування асиметрії лемешів, зростання розмірів чересел. Це передусім пояснюється високим рівнем орного землеробства, основні успіхи якого досягнуті в попередній період, збереглись і в післямонгольський час. До певної міри цьому сприяли й фізично-географічні умови Південної Русі. Ще на рубежі XII—XIII ст. тут почалось розповсюдження овальних дволезових кресал, в той час як на півночі вони з'являються дещо пізніше. Трохи раніше відзначено і знахідки кахлів.

Формування нових типів кухонного посуду майже синхронне білоруським пам'яткам, особливо північно-східним. Але в Ярославлі та Новгороді ці типи відомі пізніше, в основному у XV ст. Можливо, дещо раніше в Південній Русі входять у вжиток чавунні казани. Наведені приклади, однак, в цілому не впливають на масштабність спільног розвитку матеріальної культури на всій території Давньоруської держави, незважаючи на несприятливі умови, що утворились внаслідок монголо-татарської навали. Окремі відмінності — випередження чи від-

⁴⁴ Горюнов Е. А. Разведка на Черніговщине.—АО 1970 года. М., 1971, с. 287—288; Горюнов Е. А. Отчет об археологическом обследовании поречья р. Слов на участке с. Брусилов.—с. Городок Черниговской обл.—НА ІА АН УРСР 1970/59, с. 5—6.

⁴⁵ Березовець Д. Т. Археологічні дослідження..., с. 242.

⁴⁶ Рибаков Б. А. Раскопки в Любече..., с. 30.

⁴⁷ Кучера М. П. Про одну групу..., с. 181.

⁴⁸ Мезенцева Г. Г. Звіт про роботу Білгородської експедиції за 1968 р.—НА ІА АН УРСР, 1969/44, с. 15 та ін.

ставання у появі тих чи інших типів речей спостерігались ще в домонгольський час. Вони зумовлені об'єктивними конкретними особливостями певного району (фізико-географічними, економічними, а також характером взаємовпливів та взаємозв'язків з сусідніми народами тощо) й не заважали прогресивному розвитку Давньоруської держави та давньоруської народності в спільному руслі. Головні ж напрямки розвитку матеріальної культури формувалися одночасно, тому маса знарядь праці, предметів побутового призначення, зброї була й лишилась тогількою на всій території Давньої Русі як у домонгольський, так і в післямонгольський час. Майже синхронно проходили і видозміни тих чи інших предметів інвентаря.

Вже перші кроки на шляху дослідження періоду показують, що в процесі формування культур трьох братніх народів — російського, білоруського, українського були тісно пов'язані між собою риси, успадковані від давньоруського часу, а також нові специфічні особливості кожної культури, що розвивалась в умовах глибокої історичної спільноти сім'ї східнослов'янських народів. Все це й ставить південноруські пам'ятки другої половини XIII—XIV ст. в один ряд з синхронними їм старожитностями інших руських земель.

С. А. БЕЛЯЕВА

**Об основных принципах
датировки южнорусских памятников
второй половины XIII—XIV вв.**

Резюме

Среди многих сложных и почти нерешенных вопросов в изучении памятников второй половины XIII—XIV ст. особое место занимает хронология. Ее разработка имеет не только практическое, но и большое теоретическое значение для общенисторического понимания периода, его связей с предыдущим развитием древнерусского государства и последующим этапом в истории Южной Руси.

В статье делается попытка разработки вопроса археологической периодизации, датирования культурного слоя второй половины XIII—XIV ст., хронологического взаимоотношения памятников и определения их места среди древностей других русских земель. Выделяются дифференциаторы для хронологического членения культурного слоя памятников (стратиграфия, монеты, новые типы домонгольского инвентаря, новые виды, неизвестные в домонгольский период). Исследуется роль керамики в установлении микрохронологии. Для датировки предлагается и метод планиграфии, основанный на сопоставлении всего состава находок после написания каждой из них на схематический план раскопов. Устанавливается хронологическое взаимоотношение ряда памятников.

Как показали исследования, несмотря на некоторые отличия, основные направления в развитии материальной культуры на всей территории Древней Руси формировались почти одновременно и в послемонгольское время. При формировании культур трех братских народов — русского, украинского и белорусского сочетались и черты, унаследованные от древнерусского периода, и новые, специфические особенности каждой из формирующихся культур в рамках глубокой исторической общности семьи восточнославянских народов. Все вместе взятое и позволяет поставить южнорусские памятники второй половины XIII—XIV вв. в один ряд с синхронными им материалами других русских земель.

В. М. ФОМЕНКО

**Знахідки мезолітичного
та пізньотрипільського часу
 поблизу с. Кінецьпіль на Миколаївщині**

У 1966 р. мешканець с. Кінецьпіль В. А. Якименко передав до Миколаївського краєзнавчого музею невелику добірку кременю та фрагменти кераміки, яку він зібрав на околиці села. Незабаром працівник музею В. І. Нікітін виявив тут додатковий підйомний матеріал. Протягом наступних років колекція поповнювалась новими знахідками, що були зібрані різними особами, в тому числі й автором. Тепер вона налічує близько 800 кременів та понад 400 уламків кераміки (табл. 1).

Таблиця 1

Технічні показники розколювання кременю

Назва виробу	Кількість	
	екз.	%
Розколоті крем'яні гальки	10	1,3
Нуклеуси	36	4,5
Сколи з нуклеусів (крайові та поперечні)	24	3,2
Нуклеподібні уламки	10	1,3
Заготовки		
відщепи	157	20,0
пластиинки	111	14,0
мікропластиинки	10	1,3
Знаряддя:		
на відщепах	183	23,2
на пластиинках	134	16,9
Різцеві сколи	2	0,3
Відходи виробництва	111	14,0
Всього	788	100,0

Зібраний матеріал свідчить в основному про наявність тут стоянки кукрекського типу і поселення початкової фази пізнього Трипілля.

Матеріали стоянки включають тільки крем'яні вироби (рис. 1, 2).

Використаний для виробництва кремінь різного кольору та якості, живновий та здебільшого гальковий. Патина на виробах відсутня. Лише в окремих випадках трапляється кремінь з блідо-голубуватою поверхнею.

Досить значна серія нуклеусів свідчить про обробку сировини на місці. Вони поділяються на такі основні типи: призматичні та підпризматичні (19), плоскі (6), олівцеподібні (5), на ребрі уламка кременю (1), аморфні (для відщепів) (5); всього 36 екземплярів.

Призматичні та підпризматичні нуклеуси, висота яких не перевищує 6,5 см, переважно тільки наближаються за формою до призми. Добре огранований по всьому периметру лише один екземпляр (рис. 2, 16), інші — тільки по частині периметру. Решта поверхні у них вкрита безсистемними сколами. Всі нуклеуси цієї групи одноплощадкові. Тіль-

кісце знахідок являє собою язикоподібний виступ низької тераси на правому березі Південного Бугу, розташований на північний схід від Кінецьполя при впадінні р. Кодими. Під час весняної повені мис майже повністю заливається водою і перетворюється в остров. Більшість знахідок траплялась у північно-західній його частині, майже на краю села з боку, зверненого до течії Південного Бугу. В цьому місці поверхня мису на значній плоші переорана місцевими жителями на глибину більше метра.

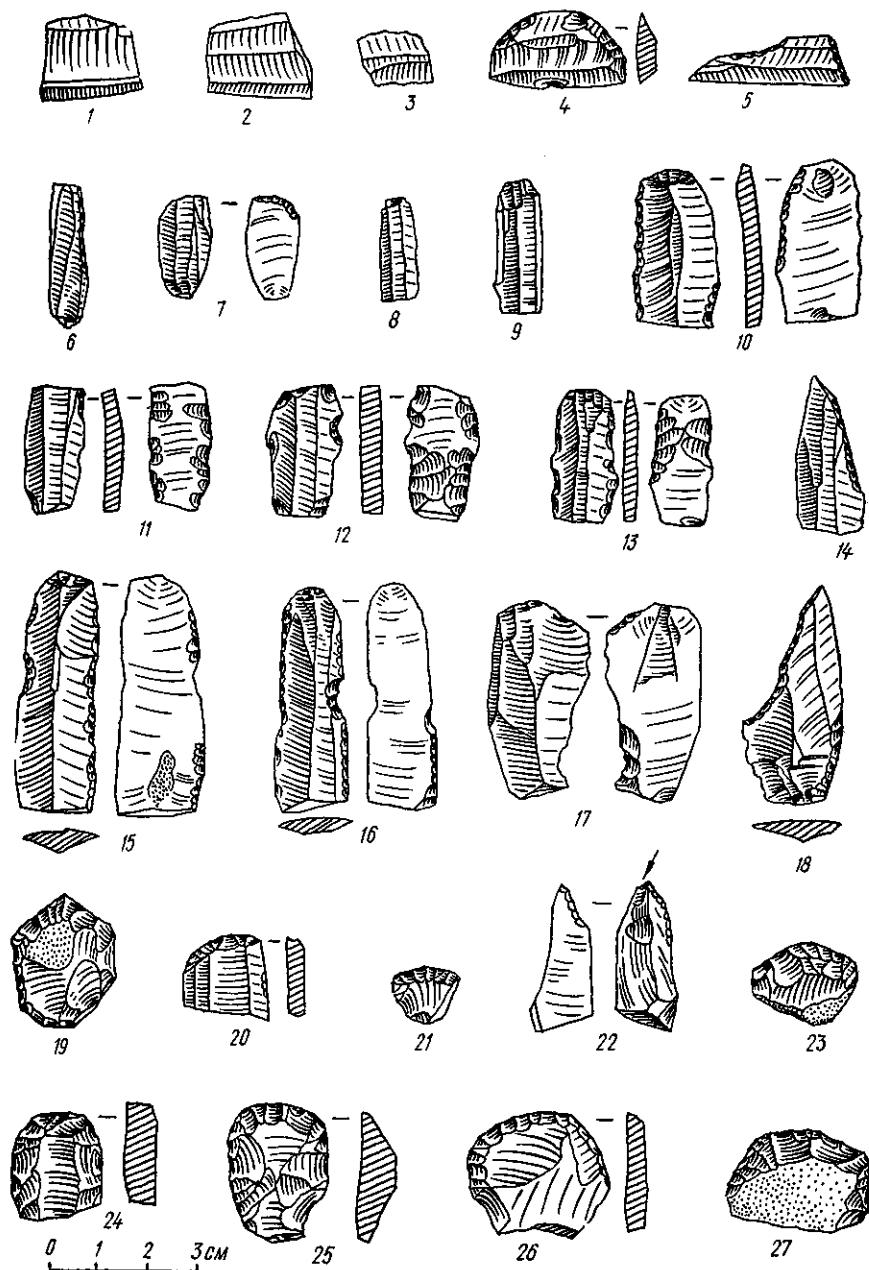

Рис. 1. Крем'яні знаряддя стоянки Кінецьпіль:

1—3 — уламки пластинок; 4 — сегмент; 5 — асиметрична трапеція; 6 — пластинка з притупленим краєм; 7 — пластинка з притупленим кінцем; 8, 9 — мікропластинки; 10 — пластинка з ретушшю і пальчастим краєм; 11—13 — вкладиші кукрекського типу; 14, 18 — пластинки із скошеним краєм; 15—17 — пластинки з виїмками; 19—21, 23—27 — скребки; 22 — свердло.

ки два з них мають по дві протилежні ударні площинки і одній робочій поверхні.

Серед плоских нуклеусів найбільш виразні два однобічних, одноплощадкових з косо розташованими ударними площинками. Перший висотою 5 см, виготовлений на рваному уламку кременю з жовновою кіркою, має сліди сколювання призматичних пластинок тільки з одного боку, на ребрах є сліди поперечних сколів, край ударної площинки

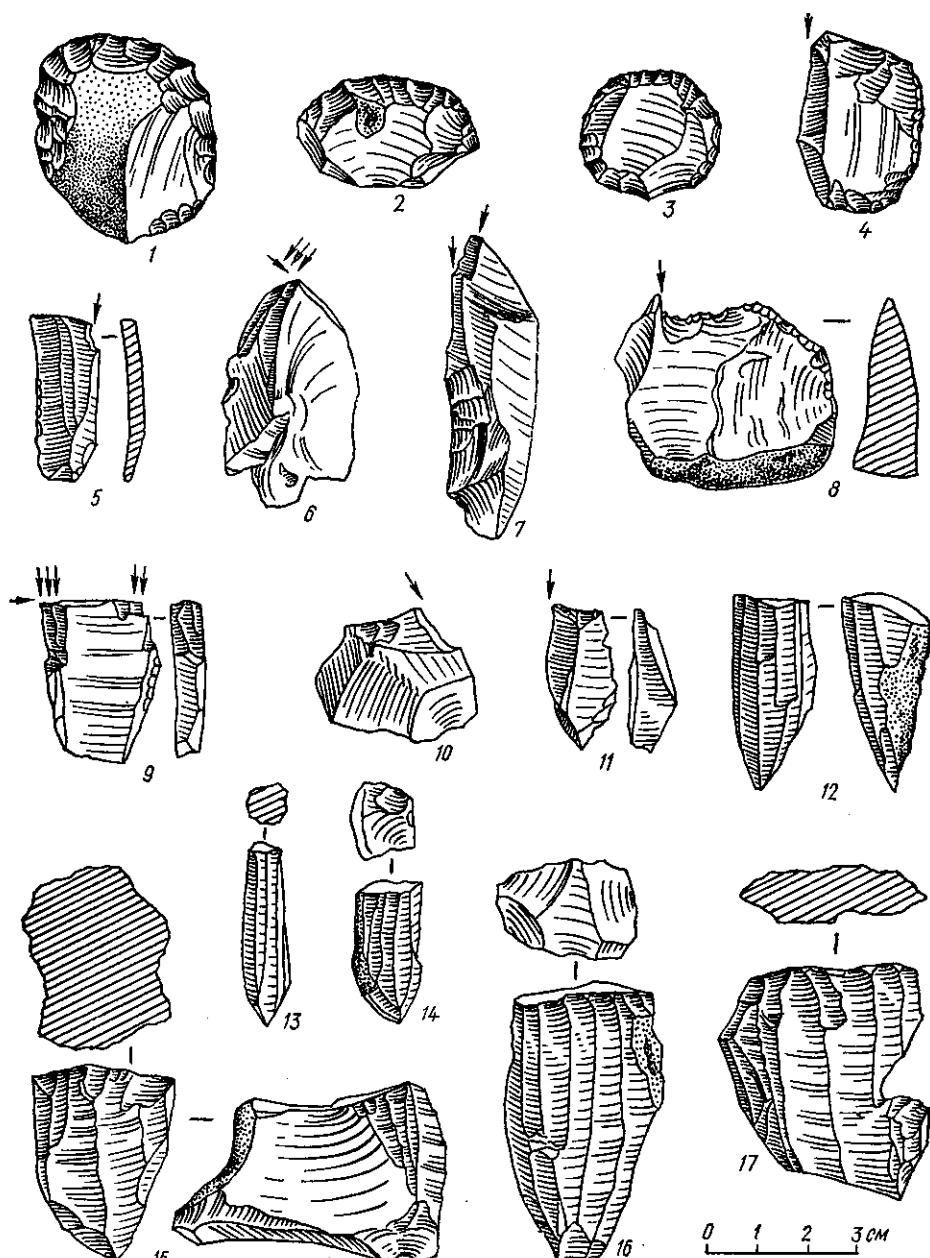

Рис. 2. Крем'яні знаряддя стоянки Кінецьліль:
1–3 — скребки; 4 — скребок-різець; 5–11 — різці; 12–17 — нуклеуси.

фасетований (рис. 2, 17). Другий нуклеус висотою 4,3 см на одному боці і ребрах має негативи пластинок, другий бік вкритий гальковою кіркою.

Олівцеподібні нуклеуси висотою до 4 см. Два з косо розташованими ударними площинами, один чітко огранований по всьому периметру (рис. 2, 13), решта — по більшій частині. У останніх частинах поверхні вкрита поперечними сколами, жовновою або гальковою кіркою (рис. 2, 12).

Серед знахідок є нуклеус, що являє собою уламок кременю, сплющений з боків великими сколами. На одному ребрі збереглась жовнова

кірка, на протилежному — сліди сколювання призматичних пластинок (рис. 2, 15). Нарешті, аморфні нуклеуси — це уламки кременю неправильних обрисів із слідами сколювання відщепів.

Заготовки для різноманітних знарядь представлені відщепами і пластинками. Більшість відщепів і значна кількість пластинок мають пощерблени краї, що свідчить про їх використання у виробництві без вторинної обробки. Серед пластинок цілих екземплярів лише 26. Решта — уламки та перетини. Цілі пластинки здебільшого ограновані неправильно, на спинці збереглись цятки жовнової чи галькової кірки. Перетини на зламі нерідко підправлені поздовжнім підтесуванням. Серед останніх виділяються 11 тонких, у вигляді трапецій, прямокутників та паралелограмів (рис. 1, 1—3). Мікропластинки також майже всі в уламках довжиною 1,6—2,5 см. Всі вони правильно ограновані, мають рівний профіль, три- чи чотирисхилу спинку. Ширина мікропластинок — 0,5—0,7 см (рис. 1, 8—9).

Вироби з вторинною обробкою становлять 40,1% від загальної кількості кременю. Склад їх подано в табл. 2.

Скребки поділяються на кілька типів: на відщепах (24), кінцеві (29), округлі (3), підокруглі (83), інших форм (4). Всього — 143 екземпляра.

Вироби першого типу виготовлені на грубих заготовках і скоріше нагадують відщепи з крайовою ретушшю. Кінцеві скребки оформлені на потовщених пластинках чи відщепах (рис. 1, 24, 25), один — на уламку тонкої широкої пластинки (рис. 1, 20). Робочий край кінцевих скребків дугоподібний або скошений. Підокруглі та близькі до них за формою знаряддя мають робочий край, що займає половину чи більшу частину окружності (рис. 1, 26, 27; рис. 2, 1, 2). Округлі скребки оброблені, як правило, по всьому колу (рис. 2, 3). З інших форм цих виробів можна відзначити екземпляр з трьома прямими робочими краями, що сходяться між собою під кутом (рис. 1, 19).

Друге місце за кількістю належить пластинкам з крайовою ретушшю, що представлені головним чином уламками. Цілих всього 20 екз. Ретуш однобічна і часто оформлює лише частину краю. Зрідка край оброблений протилежною або зустрічною ретушшю.

Третю за кількістю групу знарядь утворюють ретушовані відщепи. Ретуш, як правило, однобічна, часткова. Є серед них виїмчасті відщепи. Виїмка оформлена або однією великою фасеткою, або дрібною ретушшю.

Різці в інвентарі стоянки на четвертому місці. В їх числі: серединні — (3), на куті зламаної пластинки (7), на відщепах (4), на відщепах з виїмчастим кінцем (2), плоскі (3), особливий тип (1). Всього — 20 екземплярів. Кількісно переважають різці, оформлені на куті зламаної пластинки (рис. 2, 5). Один серединній — виготовлений

Таблиця 2
Склад виробів з вторинною обробкою

Назва виробу	Кількість	
	екз.	%
Скребки	143	45,2
Різці	20	6,1
Комбіновані знаряддя	6	1,8
Пластинки з крайовою ретушшю	81	25,9
Відщепи з ретушшю	35	11,1
Пластинки з протилежною ретушшю і пильчастим краєм	1	0,3
Пластинки з пильчастим краєм	3	0,9
Вкладиші кукрекського типу	9	2,9
Пластинки з виїмками	7	2,2
Пластинки з притупленим краєм	3	0,9
Пластинки з притупленим кінцем	1	0,3
Пластинки із скошеним краєм	2	0,6
Сегмент	1	0,3
Трапеція	1	0,3
Вістря, свердла	4	1,2
Всього		317
		100,0

на видовженному відщепі (рис. 2, 7); другий, на грубому уламку, можна віднести до типу багатофасеткових (рис. 2, 6). Різці на відщепах належать до типу кутових і характеризуються особливою грубістю заготовок (рис. 2, 10). Виразні різці на невеликих відщепах, що мають виїмчастий ретушований кінець (рис. 2, 11). Серед плоских є один білатеральний на видовженному пластинчастому відщепі (рис. 2, 9). Особливий тип різця (?) оформлено на масивному трикутному перетину відщепі з жовновою кіркою збоку. По краю є дві ретушовані виїмки, крайньою з яких підкреслений виступ у вигляді шипа. Зверху шип фасетований, невеликий різцевий скол нанесено знизу (рис. 2, 8).

Комбіновані знаряддя лише двох типів: скребки-скобелі (2) та скребки-різці (4).

Решта виробів з вторинною обробкою — нечисленні або поодинокі види знарядь. Серед них найбільшу групу становлять вкладиші кукрекського типу, виготовлені з уламків потовщених пластинок, що мають зубчики, виділені крутую ретушшю зі спинки і підтескою з черевця, або тільки підтесані з черевця (рис. 1, 11—13). У одного вкладиша зубці до полиску відполіровані в процесі роботи.

У виїмчастих пластинок неглибокі виїмки оформлені кількома фасетками звичайно посередині краю заготовки (рис. 1, 15, 16). Похила ретуш нанесена з боку спинки. Лише на одній пластинці виїмка зроблена близче до нижнього кінця ретушшю з боку черевця. У цього ж екземпляра вузьким довгим фасом стесаний ударний горбочок (рис. 1, 17).

Серед пластинок з притупленим краєм виразний один екземпляр. Це мікропластинка, у якої край на більшу частину довжини притуплений, а другий з боку спинки вкритий мікроретушшю (рис. 1, 6). Цікаві пластинки із скошеним притуплюючою ретушшю краєм. Одна виготовлена з цілої, досить широкої заготовки (рис. 1, 18), друга — на уламку призматичної пластинки (рис. 1, 14). У обох скошений край займає дві третини довжини знаряддя.

Геометричні форми представлені великим сегментом (рис. 1, 4) та асиметричною трапецією на уламку тонкої призматичної пластинки (рис. 1, 5). Сегмент включено до даної групи лише типологічно. Визначення його як вкладиша буде, очевидно, невірним. Він виготовлений на уламку масивної пластинки, досить товстої, а один кінець за характером обробки дуже нагадує робочий край скребка.

В цілому кінецьпільський крем'яний комплекс знаходить близькі аналогії в інвентарі кукрекських стоянок Криму (Кукрек, Фронтове III), а також однотипних пам'яток Придніпров'я і Приазов'я (Велика Андрусівка, найнижчі шари Қам'яної Могили та ін.). Для Побужжя можна назвати поки що лише три аналогічних місцезнаходження — Синюхин Брід, Гвоздеве і Абузову балку¹.

На відміну від Кукреку, де серед виробів перше місце посідають різці, в Кінецьпільській стоянці переважають скребки, що зближує її з стоянками східних районів України.

Пізньотрипільські матеріали складаються з невеликої кількості крем'яних знарядь та понад 400 уламків посуду. Кремінь в основному напівпрозорий, коричнюватого кольору, жовновий. Трапляється також матово-блій та матово-жовтий. Серед виробів скребки низьких форм на кінцях пластин та відщепах, що мають ретуш на одному чи обох боках (рис. 3, 5, 5), ножі на широких пластинках довжиною до 8 см, один з яких скомбінований із скребком (рис. 3, 1, 2), вістря стріл трикутної форми з прямою іувігнутою основою, оброблені плоскою двобічною ретушшю (рис. 3, 3, 4).

¹ Даниленко В. Н. Неоліт України. К., 1969, с. 61; Дворянинов С. А. К проблеме кукрекской культуры.—Тези доповідей на XV науковій конференції Інституту археології АН УРСР. Одеса, 1972, с. 80—82.

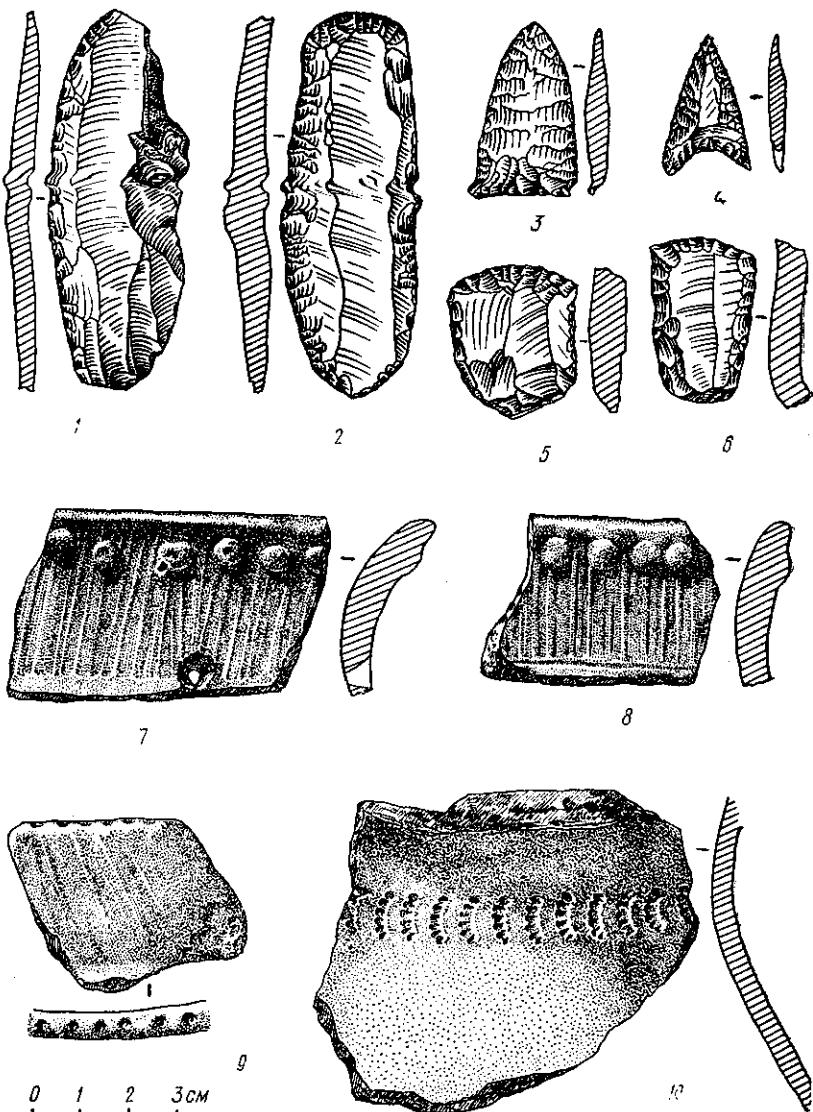

Рис. 3. Знахідки пізньотрипільського часу стоянки Кінецьпіль:
1–6 — вироби з кременю; 7–10 — уламки кухонного посуду.

Кераміка поділяється на дві групи. Першу представлено фрагментами 9—10 кухонних горщиків, від яких збереглись головним чином вінця. Вони плавно відігнуті, іноді прямі. У глині — домішко товченої черепашки. Поверхня уламків сіра або жовтувато-зеленої (гребінцевого) загладжування. Вінця прикрашені перлинним орнаментом (рис. 3, 7—8) чи косими вдавленнями. В одному випадку на зразі їх простежені ямкові наколи (рис. 3, 9).

Друга група включає уламки 20—25 посудин з добре відмуленої глини, іноді з незначною домішкою дрібного піску. Поверхня вкрита монохромним коричневим (чорним) розписом. Фрагменти світло-жовтого чи червоно-оранжевого кольору, доброго випалу. Зрідка вони належать посуду, виготовленому з коричнюватої відмуленої маси без домішок. Вироби мають добре загладжену поверхню, часто підложену і вкриту червонуватим фарбовим ангобом, який особливо добре помітний на фрагментах жовтого випалу.

Рис. 4. Знахідки пізньотрипільського часу стоянки Кінецьпіль:

1—4 — часткові графічні реконструкції деяких керамічних форм; 5—15 — уламки посуду з монохромним чорним розписом.

В другій групі наявні такі форми: 1) великі посудини з ручками на тулубі і розписом у верхній частині (включаючи вінця); 2) конічні миски, ангобовані та розписані як зовні, так і з внутрішнього боку; 3) тонкостінні горщики з високою прямою шийкою. Трапився також уламок посудини (модельки житла?) на ніжках (рис. 4, 8).

Характерною системою розпису є горизонтальні пояси з нешироких стрічок (2—4 смужки) навколо шийки. Проміжки візерунку заповнені прямою, навскісною чи сітчастою штриховою тонкими лініями. Є елементи спіралі, а також незафарбовані овалі з невеликим чорним колом чи навскісною штриховою посередині (рис. 4, 1—7, 9, 10, 12—15).

Аналогічна кераміка характерна для поселень початкової фази пізнього Трипілля в Побужжі (В II — С I за періодизацією Т. С. Пассек) типу Попудні, Сушківки, Томашівки, де в керамічних комплексах переважає посуд з монохромним чорним розписом стилю Кукутені В та кухонний з смугастим (гребінцевим) загладженням поверхні і домішкою товченій черепашки в масі².

Слід відзначити наявність в кінецьпільських матеріалах і більш пізньої, усатівського типу кераміки. Це уламки великого тонкостінного горщика з добре загладженими поверхнями і значною домішкою товченій черепашки в глині, прикрашеного «серпочками» навколо шийки (рис. 3, 10), і кілька фрагментів стінок великих розписних посудин. Останні виготовлені з відмуленої світло-жовтої та коричнюватої маси без домішок. Поверхня добре загладжена, але без фарбового ангобу і слідів лощіння. Розпис, нанесений коричневою (чорною) фарбою, складається з відрізків трисмужкових стрічок (крайні смужки ширші за середню), що утворюють трикутні композиції. Візерунок доповнюють тонкі хвилясті та пунктирні лінії (рис. 4, 11). Ця кераміка знаходить численні аналогії в пам'ятках усатівського типу³.

Такі особливості Кінецьпільського поселення, як його топографія, відсутність слідів типових для Трипілля жител-площадок, а також досить нечисленний речовий матеріал дають підставу припускати короткосenne перебування тут невеликого колективу людей. Очевидно, пізньотрипільські племена лише епізодично проникали на територію даного району Побужжя. Підтвердженням цього може бути той факт, що ні тут, ні південніше до останнього часу невідоме існування жодного значного за розмірами трипільського поселення.

В. Н. ФОМЕНКО

**Находки мезолитического
и позднетрипольского времени
близ с. Конецполь на Николаевщине**

Р е з ю м е

В Южном Побужье за последние годы обнаружены ранее неизвестные памятники. К ним относятся, в частности, стоянка кукрекского типа и поселение начала позднего этапа Триполья у с. Конецполь Первомайского района Николаевской области.

Материалы стоянки находят близкие аналогии среди памятников кукрекского типа в Крыму, Приднепровье и Приазовье. В Побужье к ним принадлежат Синюхи, Брод, Гвоздево и Абузова балка.

Позднетрипольские находки представлены небольшим количеством кремневых изделий, обломками кухонной и расписной керамики. Кухонная посуда с примесью толченых раковин и полосчатым глаживанием поверхности, а также сосуды с монохромной коричневой (черной) росписью стиля Кукутені В аналогичны материалам поселений типа Попудні, Сушковки, Томашевки. Кроме того, отмечены находки керамики усатовского типа

² Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений.— МИА, № 10. М.— Л., 1949, с. 118—121, 126—128; ИГАИМК, вып. 122, 1935, табл. XII, XIII, XV, XIX, XX.

³ Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. К., 1974, с. 81, 90—91.

Неолітичні пам'ятки р. Здвиж

Річка Здвиж є правою притокою р. Тетерев і тече в північно-східному напрямку по території Житомирської та Київської областей. Довжина її — 120—130 км. Іригаційні роботи, здійснювані в останні роки по всій течії річки, дали можливість протягом 1973—1978 рр. провести систематичне обстеження мезолітичних та неолітичних пам'яток долини Здвижа. Всього було відкрито більше 30 мезолітичних та неолітичних стоянок, 13 із яких дали досить численні колекції обробленого кременю та неолітичної кераміки. Розкопувались мезолітичні стоянки Рудня, Рудня II, Рудий Острів та неолітичні — Лазарівка, Бородянка IIIб, Бородянка IIIв.¹. Зупинимося докладніше на результатах дослідження неолітичних пам'яток передусім стоянок Бородянка IIIв, Бородянка IVб, Гавронщина та Бородянка IV.

Заплава р. Здвиж являє собою осушене торфовище і має ширину від 100 м у верхів'ях річки до 2 мм в нижній її течії. Неолітичні стоянки розташовані на мисоподібних виступах 1-ї надзаплавної піщаної тераси висотою від 2 до 5 м, часто при владінні в Здвиж невеликої притоки або серед заплави на окремих піщаних підвищеннях, що мають висоту 1—2 м.

Під час розкопок та шурфування була виявлена така стратиграфія: 20 см сірого гумусованого піску — ґрунт; нижче 30—40 см жовто-бурого піску — підгрунтя, ще глибше — білий пісок з прошарками орштейну, що в нижній своїй частині переходить в смугасті алювіальні піщані відклади. Культурні залишки неолітичної епохи, як правило, пов'язані з верхньою частиною підгрунтя та в меншій мірі з ґрутовим шаром.

Крем'яні вироби мезолітичних і неолітичних стоянок р. Здвиж виготовлені з сірого, рідше жовтого місцевого валунного кременю, що походить з рісських відкладів, які на плато вздовж ріки часто виходять на поверхню. Лише в пізньонеолітичних комплексах (Бородянка IV) з'являються імпорти якісного темно-коричневого або смугастого західноволинського кременю.

Цікавою закономірністю розташування неолітичних стоянок в умовах Київського Полісся є їх групування по берегах великих торфовищ. Такі групи пам'яток відкриті в середній течії р. Тетерів поблизу одноіменної залізничної станції, в гирлі р. Здвиж та біля м. Бородянка Київської області.

Бородянський вузол неолітичних поселень був відкритий автором в 1974 р. і зараз нараховує 9 стоянок — Бородянка I, III, IIIа, IIIб, IIIв, IV, IVа, IVб, V (рис. 1). Вони розташовані на піщаних підвищеннях висотою до 1,5 м, що тягнуться на відстані 1,5 км по заплаві правого берега р. Здвиж у районі залізничного мосту поблизу м. Бородянка. В останні роки торфовище було осушене, а піщані підвищення розорані. Культурні залишки неолітичного часу залягали на глибині 0,2—0,5 м у верхній частині жовто-бурого підгрунтя, а також частково в ґрутовому шарі. В результаті оранки частина неолітичних матеріалів опинилася на поверхні, де й була зібрана автором.

Найбільш численні колекції походять з розкопаної на площі 50 кв. м стоянки Бородянка IIIв, та Бородянка IV і Бородянка IVб, де неолітичні матеріали зібрано на поверхні.

¹ Залізняк Л. Л. Мезоліт Восточної Волини и Київського Поднепров'я в світі нових исследований.— В кн.: Новые исследования археологических памятников на Украине. К., 1977, с. 30—38; Залізняк Л. Л. Рудоострівська мезолітична культура.— Археологія, 1978, 25, с. 12—21.

Бородянка ІІв розташована на вузькому мисі піщаного підвищення за 800 м на південний схід від залізничного мосту біля м. Бородянки, за 400 м на захід від залізничного насипу (рис. 1). Мис має довжину 100 м і піднімається над заплавою на 1,5 м. Розкоп площею 50 м² закладено майже в середині мису, трохи ближче до його кінця. Кремінь залягав у верхній частині підґрунтя. Розкопана лінза попелястого піску має овальну форму, площа — 1,2×0,8 м, товщина заповнення —

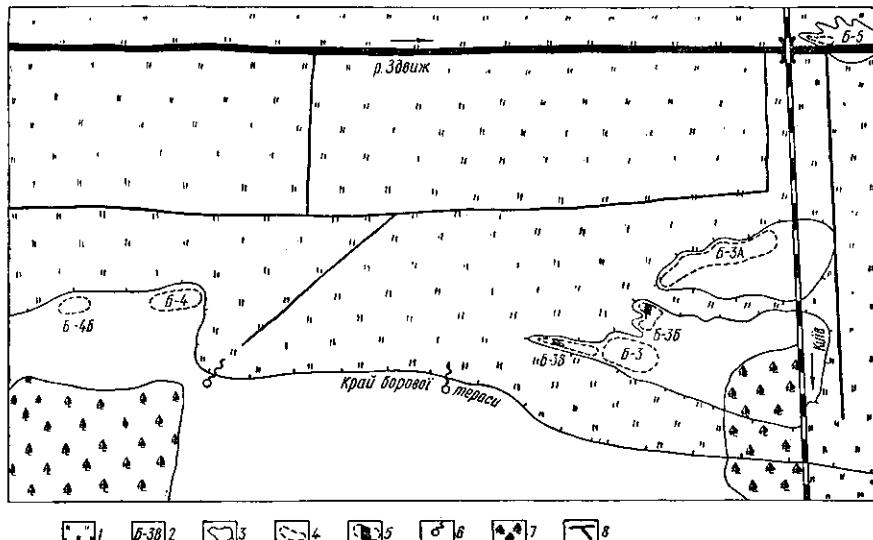

Рис. 1. Стоянки поблизу м. Бородянка.

Умовні позначення: 1 — торф'янник; 2 — назви стоянок; 3 — піщані підвищення; 4 — місця збору під'їмного матеріалу; 5 — розкопи; 6 — джерела; 7 — сосновий ліс; 8 — іригаційні канали.

0,3—0,4 м. У заповненні лінзи знайдено пісковикове точильце зі слідами вогнища на поверхні. Можливо, затемнення являє собою залишки житла.

Колекція кременю стоянки Бородянка ІІв нараховує 1324 екземпляри, в тому числі 116 виробів з вторинною обробкою. Серед нуклеусів найбільш стійкими типами є одноплощинні підпіраміdalні (рис. 2, 50, 51) та однобічні (рис. 2, 49, 52). Індекс пластин комплексу — 14%. Скребки становлять 35% виробів з вторинною обробкою. Серіями представлені скребки кінцеві на пластинах (рис. 2, 32—36) та відщепах (рис. 2, 37, 40), підокруглі (рис. 2, 41, 42) та неправильні на відщепах (рис. 2, 43, 44). Два різці колекції виготовлені з відщепів (рис. 2, 45), 10% комплексу знарядь становлять пластини з несистематичною ретушлю (рис. 2, 46, 48) та атипові анкоші на пластинах (рис. 2, 47). Знайдено також три круто ретушовані розвертки (рис. 2, 29—31).

Виразна колекція мікролітів стоянки представлена формами, характерними для рудоострівської пізньомезолітичної культури² яніславицької культурної області: яніславицькі вістря зі зламаною основою (рис. 2, 1—4), яніславицькі трикутники (рис. 2, 5, 6), мікрорізці (рис. 2, 9—15). Знайдені також два кукрекські вкладиші (рис. 2, 7—8) та численні трапеції: високі (рис. 2, 16—18), середньовисокі симетричні (рис. 2, 19—23, 28) і асиметричні (рис. 2, 25, 26), низька трапеція (рис. 2, 24), зламаний ромб (рис. 2, 27). Цікаво, що 40% трапецій Бородянки ІІв мають один бік, ретушований зі спинки, а другий — з чеrevця (рис. 2, 17, 20, 21).

² Залізняк Л. Л. Рудоострівська мезолітична культура, с. 12—21.

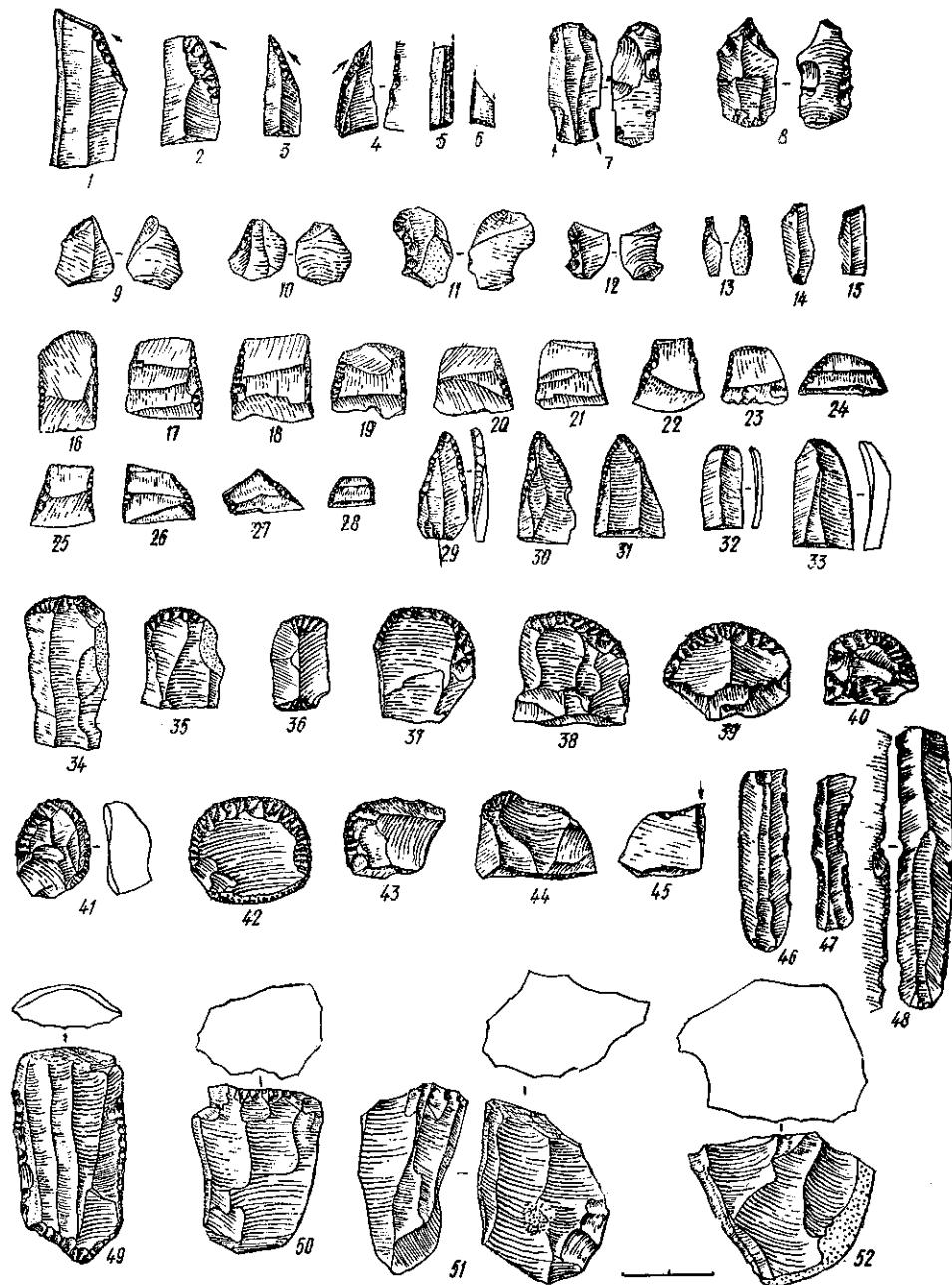

Рис. 2. Крем'яні вироби стоянки Бородянка III в.

1—4 — яніславицькі вістря; 5, 6 — яніславицькі трикутники; 7, 8 — кукрекські вкладиші; 9—15 — мікрорізці; 16—28 — трапеції; 29—31 — розвертки; 32—44 — скребки; 45 — різець; 46, 48 — пластини з ретушю; 47 — анкош на пластині; 49—52 — нуклеуси.

Керамічний комплекс стоянки складається з 35 фрагментів неолітичної кераміки. Більшість орнаментована горизонтальними рядами косих відбитків гребінцевого штампа і має значну домішку нерозмочалених рослинних волокон у тісті (рис. 3, 1—5). Знайдено фрагмент придонної частини гостродонного горщика з гребінцевим орнаментом та рядом неглибоких ямок («котячі лапки») (рис. 3, 4). До цієї ж групи кераміки належать три фрагменти прямих вінець (рис. 5, 1—2). Від

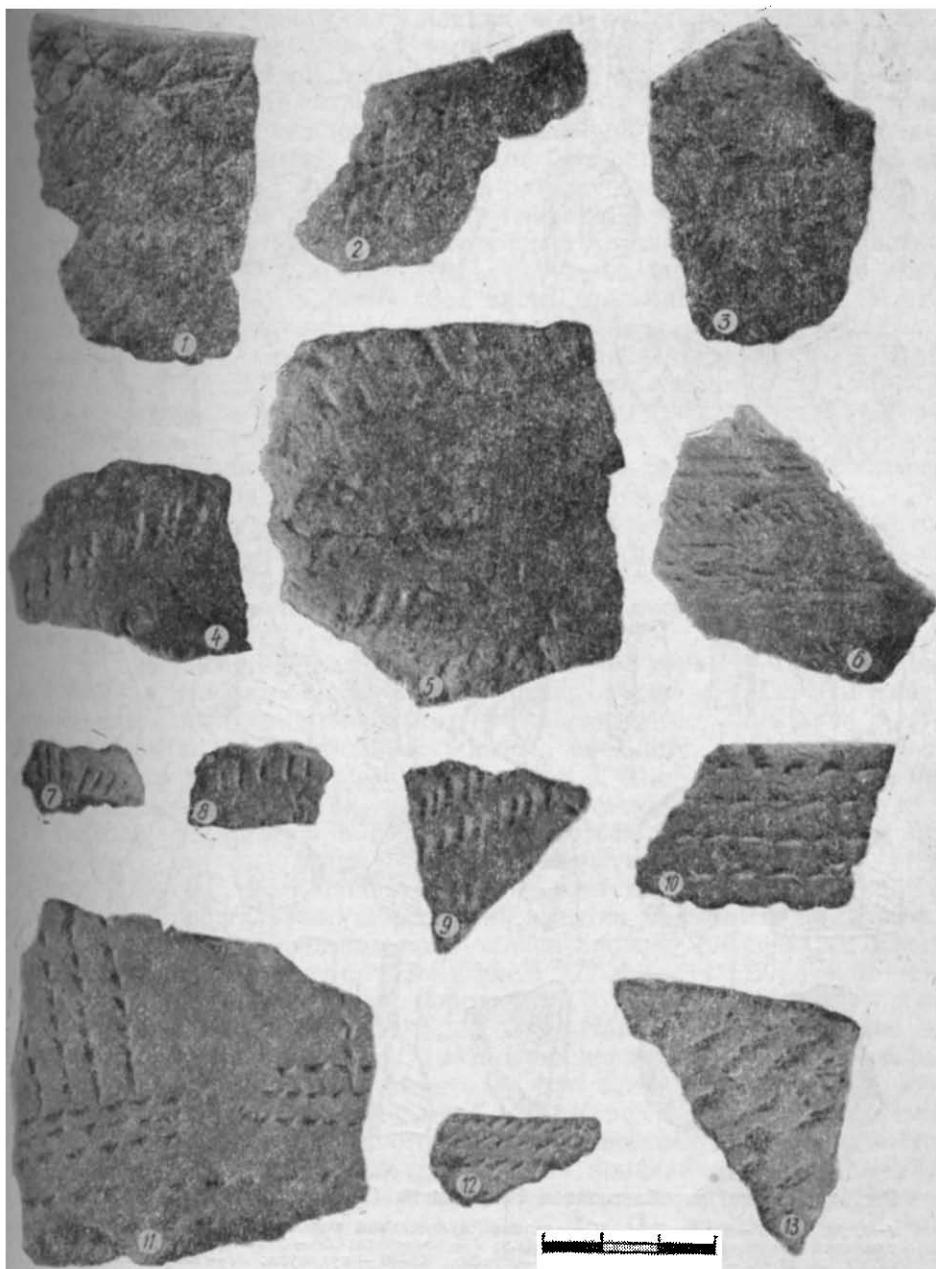

Рис. 3. Неолітична кераміка стоянок Бородянка ІІв. (1—6), Гавронщина (7—9), Бородянка ІV (10—13).

описаних виробів значно відрізняються два тонкостінні фрагменти з домішкою трави та кварцу в тісті, орнаментовані двома рядами відбитків дрібнозубого гребінцевого штампа (рис. 5, 6). Найближчі аналогії основному керамічному комплексу стоянки Бородянка ІІв дають матеріали Микільської Слободки ІІ/І (розколки В. М. Даниленка). На цій підставі пам'ятку можна віднести до раннього етапу києво-волинського варіанта дніпро-донецької неолітичної культури, виділеної Д. Я. Телегіним.

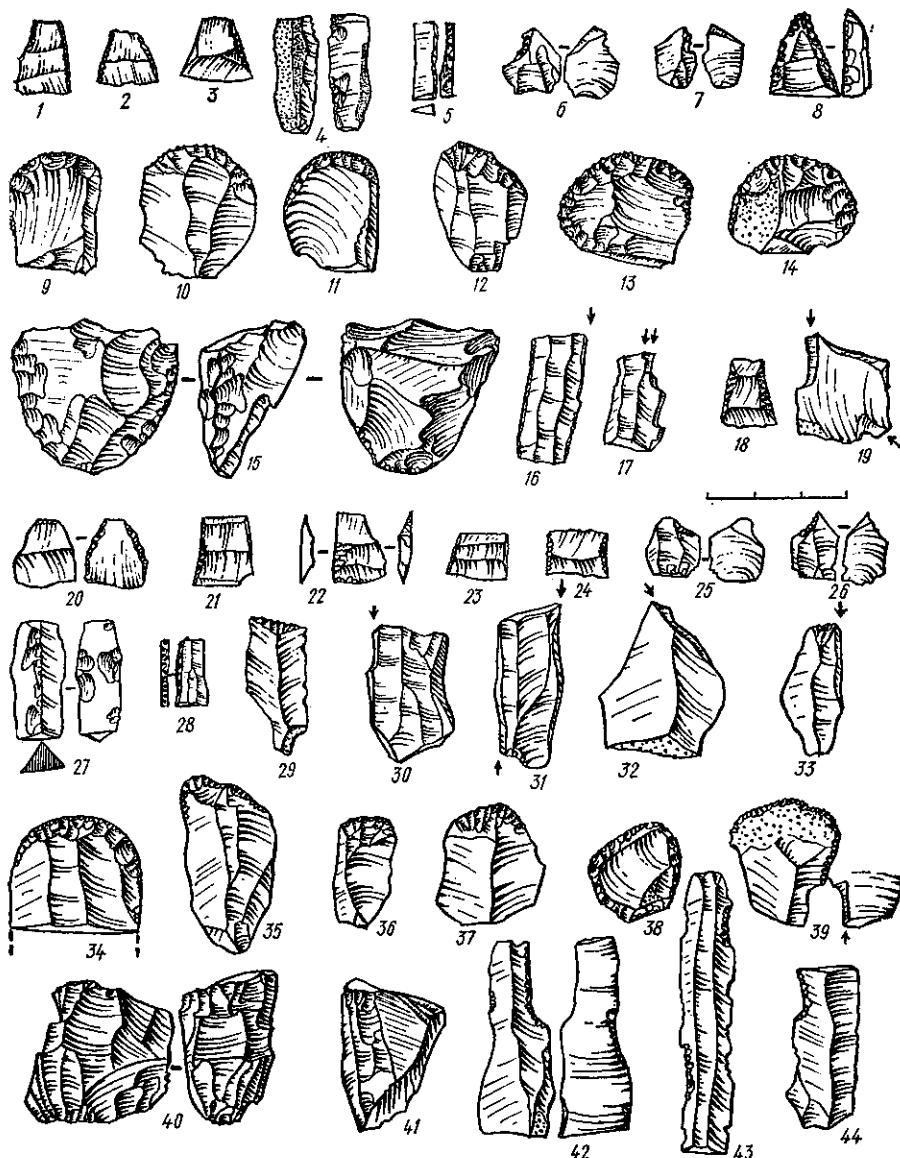

Рис. 4. Крем'яні вироби стоянок Гавронщина (1—19), Бородянка IVб (20—44):
1—3, 18, 20—24 — трапеції; 4, 27 — атиповий кукрекський вкладиш; 5, 28 — пластинки з притупленим краєм; 6, 7, 25, 26 — мікрорізці; 8 — розвертка; 29 — пластина зі скосившим краєм; 16, 17, 19, 29—33 — різці; 9—14, 34—39 — скребки; 40—41 — нуклеуси; 15 — двобічно оброблений клин; 42—44 — анкоші на пластинах.

Типологічна близькість матеріалів стоянок Бородянка IVб (рис. 4, 20—44) та Гавронщина (рис. 4, 1—19) дає змогу розглядати їх паралельно.

Бородянка IVб — місце знаходження неолітичної кераміки та кременю, що лежить за 1,5 км на південь від залізничного мосту поблизу м. Бородянка (рис. 1). Археологічний матеріал був зібраний на ділянці краю першої надзаплавної тераси правого берега річки на площі 80×30 м. Всього тут знайдено 793 кремені, з яких 82 (близько 10%) мають вторинну обробку, а також дрібні уламки неолітичної кераміки з рослинною домішкою в тісті. Культурний шар стоянки зруйнований оранкою та видмами.

Стоянка Гавронщина розташована на 15 км вище по течії р. Здвиж від Бородянки IVб на краю п'ятиметрової борової тераси правого берега річки, за 300 м нижче по течії від околиці одноіменного села Макарівського району Київської області. Неолітичні матеріали були зібрані на ділянці тераси довжиною 250 м, зруйнованій піщаним кар'єром, дюнами та посадками сосни. Тут знайдено 20 фрагментів неолітичної кераміки, 543 кремені, з яких 37 мають ретуш.

В комплексах Бородянки IVб і Гавронщини найчисленніший тип знарядь — скребки. Більшість з них кінцеві на пластинчастих відщепах (рис. 4, 9—12, 34—37), зі скребковою ретушшю, що переходить в ріжучу (рис. 4, 11, 12, 34), робочий край часто стрільчастий (рис. 4, 12, 37). Трапеції в колекціях невеликі, високі та звичайні середньовисокі (рис. 4, 1—3, 20—24, 18). Серед мікролітів менш численні серії мікрорізців (рис. 4, 6, 7, 25, 26), пластинки з притупленим краєм (рис. 4, 5, 28). В обох комплексах є по одному екземпляру уламків трикутних у перетині пластин з підтісуванням (рис. 4, 4, 27), що типологічно наближаються до вкладишів кукрекського типу. На стоянці Гавронщина знайдено невеликий грубий двобічно оброблений клин (рис. 4, 15).

Крем'яний інвентар Бородянки IVб відрізняється від крем'яних виробів Гавронщини наявністю невеликої серії пластин з неглибокими виїмками (рис. 4, 42—44) та більшою кількістю різців у комплексі (рис. 4, 30—33). В колекції з Гавронщини різці кутові на пластинках та відщепах (рис. 4, 16, 17, 19).

Якщо на стоянці Бородянка IV б неолітична кераміка представлена невиразними дрібними уламками, то серед матеріалів Гавронщини є кілька фрагментів, орнаментованих гребінцевими наколами (рис. 3, 7—9). Іх глина в одних випадках містить рослинну домішку і пісок (рис. 3, 7, 8), в інших — тільки пісок (рис. 3, 9). Кераміка датує комплекс розвиненим етапом дніпро-донецької культури.

За типологією виробів дещо наближається до двох згаданих пам'яток комплекс Бородянки IV. Стоянка розташована за 300—400 м на північний схід від Бородянки IVб на місці двометрової борової тераси правого берега річки. Оброблений кремінь та неолітична кераміка були зібрані на переораній ділянці тераси площею 100 × 30 м. Всього тут знайдено 2305 кременів, у тому числі 277 виробів (12%) з вторинною обробкою. Для комплексу Бородянка IV характерні одноплощинні підпіраміdalні нуклеуси (рис. 5, 32, 33). Найчисленнішими є кінцеві скребки на пластинках (рис. 5, 17, 18) та відщепах (рис. 5, 19, 20). Більшість з них має ретуш, що заходить на краї заготовки (рис. 5, 17, 20), та пологий, майже ріжучий робочий край (рис. 5, 19, 21). Ці ознаки характерні для скребків пізнього неоліту Київсько-Житомирського Полісся. Серед різців переважають кутові на відщепах (рис. 5, 22—24). 25% всіх знарядь комплексу — пластинки з несистематичною ретушшю (рис. 5, 25, 26). Є також свердла (рис. 5, 16, 27), двобічно оброблена підтрикутна сокира (рис. 5, 30) та клин, виготовлений з нуклеуса (рис. 5, 34), розвертки (рис. 5, 28), відщепи з ретушшю (рис. 5, 31), пластини зі скошеним кінцем (рис. 5, 29).

Серед мікролітів різноманітні невеликі трапеції: середньовисокі (рис. 5, 23), високі (рис. 5, 1, 4), малі транше (рис. 5, 9, 10), низькі трапеції (рис. 4, 5, 6). Виразною серією представлені вістря і пластинки з притупленим краєм (рис. 5, 15), мікрорізці (рис. 5, 7, 8). Особливі уваги заслуговують вістря типу Пісочний рів (рис. 5, 11—14). Частина знарядь комплексу виготовлена з західноволинського кременю.

На стоянці були знайдені фрагменти неолітичної кераміки, прикрашеної гребінцевим орнаментом (рис. 3, 13) та наколами трикутною паличкою (рис. 3, 10—12). Досить часто трапляються на посудинах «перлини» глибоких наколів (рис. 3, 10, 12, 13). Частина фрагментів має в глині рослинну домішку і пісок (рис. 3, 10, 12), решта тільки

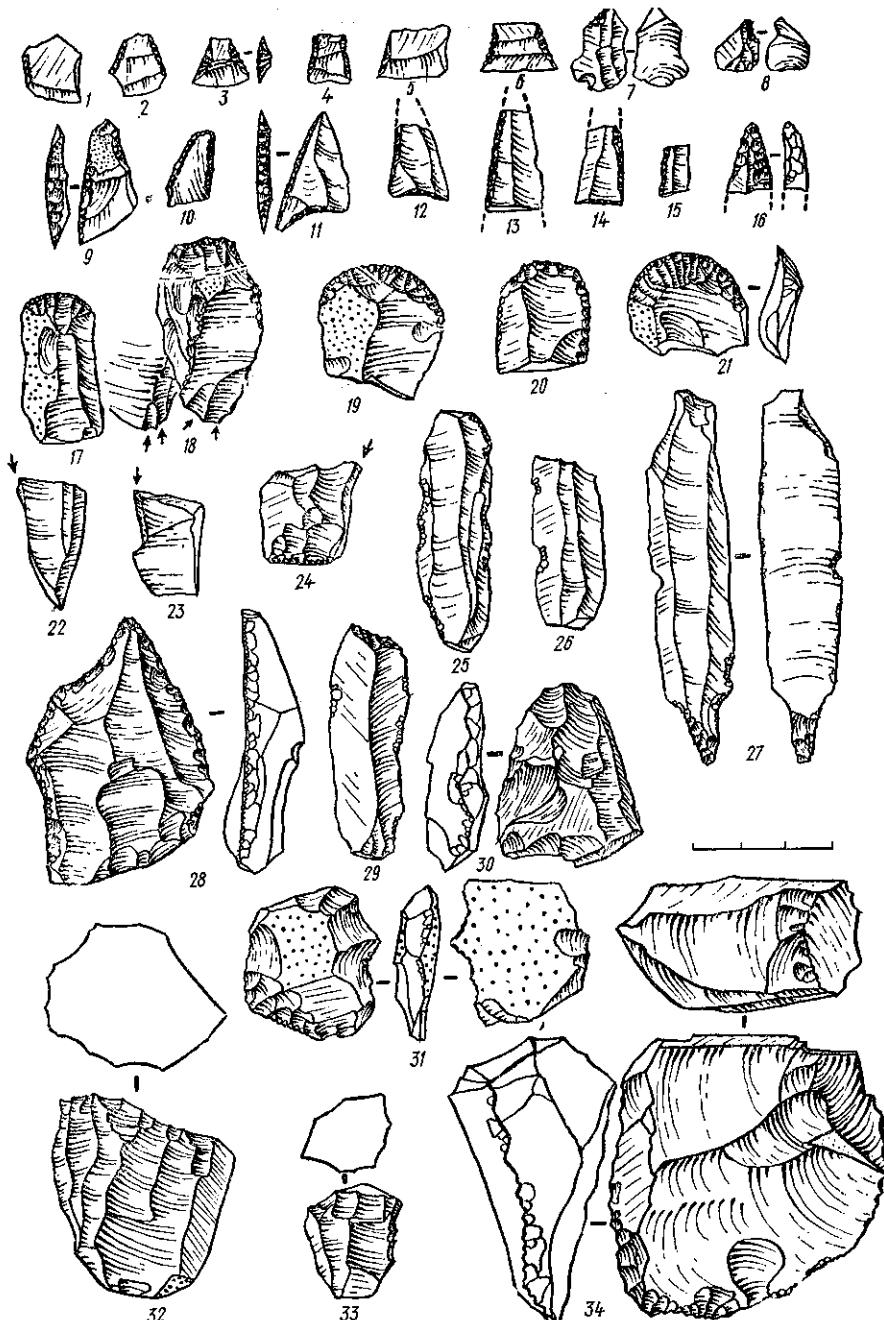

Рис. 5. Крем'яні вироби стоянки Бородянка IV:

1—6 — трапеції; 7, 8 — мікрорізи; 9, 10 — «мале транше»; 11—14 — вістря типу Пісочний Рів; 15 — пластинка з притупленцем краєм; 16 — розвертка; 17—21 — скребки; 22—24 — різи; 25, 26 — пластинки з ретушшю; 27 — вістря до стріли на пластині; 28 — розвертка; 29 — пластинка зі скоченим краєм; 30 — сокира атикова; 31 — відщеп з ретушшю; 32—34 — нуклеуси.

пісок (рис. 3, 11, 13). Така кераміка, за аналогією з матеріалами Мостівської та Віти Литовської³, датується пізнім етапом дніпро-донецької неолітичної культури.

³ Левицький І. Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 році.— АП, т. 4. К., 1952, с. 70—77; Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. К., 1968.

Крем'яну інвентарю неолітичних стоянок Бородянка ІІв, ІV, ІVб та Гавронщина легко знайти аналогії у комплексах інших пам'яток дніпро-донецької культури Київського Полісся (Вижар, Варовичі на р. Уж, Тетерів ІІІ, Тетерів ІV, Віта Литовська, Прибірськ на р. Тетерів⁴ та ін.). Характерні для них риси: мікролітізм, незначний розвиток макролітичної техніки, численні і різноманітні мікроліти, перш за все, геометричних форм. Ці риси зовсім не типові для крем'яних комплексів неолітичних стоянок Житомирського Полісся.

Грунтуючись на матеріалах відносно повно досліджених неолітичних пам'яток Житомирщини (Моства, гирло Гнилоп'яті⁵, гирло Злобича^{*}, можна помітити, що крем'яний інвентар останніх відрізняється від неолітичних комплексів Київського Полісся своєю макролітичністю; нечисленністю мікролітів і значим розвитком макролітичної техніки. Є і ряд менш помітних, але досить важливих ознак крем'яних виробів неоліту Житомирщини порівняно з Київщиною. Якщо в ранньонеолітичних комплексах Київського Полісся (Лазарівка⁶, Бородянка ІІв, Тетерів ІІІ) простежуються кукрекські впливи, то відносна ізольованість Житомирського Полісся від долини Дніпра як основного шляху проникнення південних кукрекських традицій в Полісся зумовила менш тісні його зв'язки з півднем (в даному разі з Кукреком), порівняно з Київським Поліссям. Доказом цього може бути поширення кукрекських вкладишів у ранньонеолітичних пам'ятках Київщини (рис. 2, 7, 8) та їх відсутність в неоліті Житомирщини.

Специфікою неоліту Житомирщини є поширення різноманітних і численних різців та виразних кінцевих скребків на пластинах. Для неоліту Київського Полісся більш характерні кінцеві скребки на відщепах, іноді підокруглі, а різці аморфні і, як правило, нечисленні.

Своєрідності крем'яних комплексів неолітичних пам'яток Житомирщини відповідає ряд особливостей їх кераміки порівняно з керамікою неоліту Київщини. До цього висновку останнім часом дійшов С. А. Балакін, який вважає, що для кераміки дніпро-донецьких пам'яток Житомирщини більш характерна орнаментація у вигляді рядів наколів кутом відступаючої палички, тоді як на Київщині поширені посуд прикрашений горизонтальними рядами відбитків косо поставленого гребінчастого штампа⁷. Неолітична кераміка Житомирського Полісся має певні аналогії в Західному Поліссі, а матеріали Київщини більше зв'язані з Середнім Подніпров'ям та Лівобережжям Дніпра.

Мабуть, головною причиною своєрідності неоліту Житомирщини порівняно з неолітом Київського Полісся було географічне розташування останнього в долині Дніпра, по якій поширювались на північ південні кукрекські впливи, у той час як Житомирське Полісся в неолітичну епоху не мало безпосередніх контактів з Причорномор'ям і Лівобережжям Дніпра (на відміну від неоліту Київщини). Крім того, деякі особливості, очевидно обумовлені природною специфікою району. Так, макролітізм крем'яних комплексів, можливо, пояснюється багатими родовищами кременю, а домішка слюди в керамічній масі — її постійним вмістом у глинах Житомирщини.

⁴ Зализняк Л. Л., Нужный Д. Ю., Балакін С. А. Отчет об исследовании мезолитических и неолитических памятников в Киевском Полесье в 1977 году (рукопись).—НА ІА АН УССР; Зализняк Л. Л. Отчет о раскопках мезо-неолитических памятников в Киевской области в 1976 г.—НА ІА АН УССР; Д. Я. Телегін. Дніпро-донецька культура. К., 1968; Розвідки Д. Ю. Нужного в 1976 р.

⁵ Левицький І. Ф. Вказ. праця; Непріна В. І. Неолітичне поселення в гирлі р. Гнилоп'яті.—Археологія, т. 24, К., 1970, с. 100—111.

* Розвідки та розкопки В. К. Пясецького та В. О. Круца.

⁶ Зализняк Л. Л. Мезоліт Восточної Волини и Київского Поднепров'я в свете нових исследований, с. 36—38.

⁷ Балакін С. А. Нові неолітичні пам'ятки Київського Полісся (доповідь на III конференції молодих вчених ІА АН УРСР). Рукопис.

**Типологічний список крем'яних виробів неолітичних стоянок Бородянка ІІв (1),
Бородянка ІІб (2), Гавронщина (3), Бородянка (4)**

Типи кременів	1	2	3	4
Нуклеуси				
одноплощинні підпіраміdalні	4	2		8
одноплощинні, однобічні	3			
двоплощинні, однобічні	2			1
аморфні та нуклеподібні				
уламки	8	6	3	19
Пластини				
цілі та їх уламки	158	89	61	220
перетини	23	15	19	40
Відщепи, шматочки та уламки кременю	1020	599	420	1740
Вироби з ретушшю				
Мікроліти				
трапеції високі	5	4	2	4
середньовисокі симетричні	3	3	1	6
низькі	1			2
мале транше				4
ромби	1			
вістря типу Пісочний Рів				5.
трикутники видовжені (яніславицькі)	2			
пластиинки з притупленим краєм		3	1	7
яніславицькі вістря	4			
мікрорізці	7	5	2	
кукрекські вкладиши	2			
пластиинки зі скосеним краєм		2		1
Скребки				
кінцеві на пластинах	6	3		18
кінцеві на відщепах	5	2	16	17
кінцеві з ретушшю, що заходить на край	1	1		12
округлі та підокруглі	7	4		8
неправильної форми на відщепах	20	8	2	32
з них скребки-різаки		5	4	28
Різці				
кутові на відщепах	1	3	1	10
на пластинах		2	1	3
бокові на відщепах	1			3
на пластинах		1		
Пластини				
з ретушшю	10	7	1	50
анкоші атипові	3	7		10
Свердла, проколки	3	2		3
Розвертки		3	1	6
Макроліти				
клини двобічно оброблені			1	1
сокира підтрикутна,				
двобічна оброблена				1
атипові макроліти на відщепах	2			
Відщепи з ретушшю	32	16	10	60
Всього кременів	1334	792	546	2319
з них з вторинною обробкою	116	82	47	277

Неолітичні матеріали Київського Полісся дають можливість в загальних рисах простежити розвиток крем'яного комплексу пам'яток цього району.

Автор приєднується до думки Д. Я. Телегіна про важливу роль автотонних елементів у становленні неоліту Полісського Подніпров'я⁸. Просте порівняння описаних тут крем'яних комплексів дніпро-донецької культури з комплексами пізньомезолітичних культур південного заходу Східної Європи, що могли бути її генетичною підосновою, вказує на тісну генетичну спорідненість дніпро-донецьких пам'яток Київського Полісся з рудоострівськими пізньомезолітичними матеріалами яніславицької культурної області Полісся.

Рудоострівські риси особливо яскраво простежуються в крем'яних виробах ранньонеолітичних пам'яток Київщини. Так, комплекс Бородянки ІІІ відрізняється від комплексів рудоострівської культури лише наявністю кукрекських вкладишів (рис. 2, 7, 8) та кераміки (рис. 2, 1—6). Загальний вигляд крем'яних виробів, особливості техніки обробки — наприклад, поширення мікрорізцевої техніки (рис. 2, 9—15), індекс пластин (13%), типи нуклеусів (рис. 2, 49—52), специфічно рудоострівські типи знарядь, насамперед, мікролітів: яніславицькі трикутники (рис. 2, 5, 6), вістря (рис. 2, 1—4), типи трапецій (рис. 2, 16—28) — все це свідчить про тісний генетичний зв'язок ранніх дніпро-донецьких пам'яток Київського Полісся з пізньомезолітичною рудоострівською культурою. Принципово важливою рисою, що відрізняє ранньонеолітичні комплекси Київщини від рудоострівських, є наявність в перших кукрекських рис (рис. 2, 7—8).

Дослідження останніх років дають змогу проілюструвати і розвинути схему становлення неоліту Київського Полісся, запропоновану В. М. Даниленком: «Немає сумніву, що завдяки інфільтрації з півдня кукрекського типу культури проходив сам процес переходу на неолітичний етап розвитку. Разом з тим достатньо ясно, що на початку неоліту та в його розвинену пору в цій частині Подніпров'я все ж домінував північний, а не південний компонент»⁹.

Мезоліт зандрової смуги Європи, що займає території від Велико-Британії до Подесення, в культурно-господарському відношенні відзначався великою єдністю. Вона пояснюється його єдиною господарсько-економічною базою: мисливство і збиральництво в умовах сосново-березових лісів зандрових заболочених низин з характерним тваринним світом. На півдні ця зона межувала по лінії сущільного поширення лісів: з областю мезоліту широколистих лісів, далі на південь були території, які займали степова і середземноморські культурно-господарські єдиністі мезоліту Європи. Прогресивний вплив Середземномор'я на зандрову область поширювався в північному напрямку в обхід Карпат, Альп та Піреней двома основними шляхами: західним — через Французьку рівнину на Німецьку зандрову низину, і східним — по долині Дніпра на Полісся¹⁰. Київське Полісся становить великий інтерес у плані вивчення характеру контактів периферії зандрової культурно-господарської єдиності з Середземномор'ям.

В кінці мезоліту Київське Полісся населяли носії рудоострівської мезолітичної культури яніславицької культурної області, зв'язаної з

⁸ Телегін Д. Я. Мезоліт Левобережжої України и его место в сложении днепро-донецкой неолітической культуры.— МИА, № 126. М.—Л., 1966, с. 107.

⁹ Даниленко В. Н. Неоліт України. К., 1969, с. 30.

¹⁰ Даниленко В. Н. Волошский эпипалеолітический могильник.— СЭ, № 3. М., 1955, с. 61; Korłowski S. K. Cultural differentiation of Europe from 10th to 5th millennium B. C. Warszawa, Долуханов П. М. Мезоліт: економіческий підхід.— КСІА АН ССР, вип. 149. М., 1977; Зализняк Л. Л. Мезоліт Восточної Волині..., с. 29—30; Зализняк Л. Л. Мезоліт Полісся — східна периферія північної зони мезоліту Європи (доповідь на III конференції молодих вчених ІА АН УРСР, рукопис).

колом маглемезьких пам'яток Прибалтики. «Неолітизація» вказаних територій почалася з проникненням в Полісся по долині Дніпра носіїв південних кукрекських і буго-дністровських традицій. В результаті взаємодії кукрекських і місцевих рудоострівських традицій виникає синкретична ранньонеолітична струмельська група пам'яток Київського Полісся зі значною роллю кукрекських та буго-дністровських елементів в інвентарі. На жаль, пам'ятки з виразною струмельською керамікою не дали показових колекцій крем'яних виробів. Лише на стоянці Лазарівка, в керамічному комплексі якої є ряд струмельських рис, відома виразна серія кукрекських вкладишів, хоча загалом колекція кременів має багато спільніх рис з інвентарем рудоострівських пам'яток¹¹.

Д. Я. Телегін висловив думку про генезис струмельської (струмельсько-гастятинської) групи ранньонеолітичних пам'яток на базі таценки-кудлаївської культури. Підставою для цього висновку була знахідка кудлаївського вістря разом із струмельською керамікою в Шмайві¹². Таке припущення потребує додаткових доказів, особливо якщо врахувати факт датування таценки-кудлаївської культури першою половиною і серединою мезоліту і доживання кудлаївських вістер до розвиненого неоліту (Тетерів III, Тетерів VI, гирло Гнилоп'яті).

Становлення нового дніпро-донецького етапу неоліту Київського Полісся в кераміці фіксується поступовим зникненням південних буго-дністровських рис і широким використанням в орнаментації гребінцевого орнаменту. Останній у вигляді горизонтальних рядів відбитків косо поставленого гребінчастого штампа часто вкриває всю зовнішню поверхню посуду (рис. 3, 1—5). В крем'яному інвентарі простежується відтіснення південних кукрекських елементів автохтонними, властивими рудоострівській культурі (Бородянка IIIв).

Для розвиненого етапу дніпро-донецької культури Київського Полісся (Гавронщина, Бородянка IVб) характерний дальший розвиток і поступове зникнення рудоострівських рис. Техніка мікрорізця ще не забута (рис. 4, 6, 7, 25, 26), але яніславицькі вістря і трикутники вже не трапляються. Трапеції дрібнішають, виконані вони часто недбало (рис. 4, 3, 20—24). Дедалі більшу роль починають відігравати низькі трапеції (рис. 4, 23, 24). Іноді наявні пластинки з притупленим краєм (рис. 4, 5, 28). Кукрекські вкладиши вироджуються і трапляються рідко (рис. 4, 4, 24). З'являються пізньонеолітичні форми скребків: з ретушшю, що заходить на краї (рис. 4, 11, 34), скребки-різаки (рис. 4, 10, 14, 34), зі стрільчастим робочим краєм (рис. 4, 12, 35, 37).

В пізньому неоліті (Бородянка IV) зникають як кукрекські вкладиши, так і виразні рудоострівські елементи, хоча мікрорізцева техніка продовжує застосовуватись (рис. 5, 7, 8). Трапеції різноманітні, дрібні, іноді недбало виконані (рис. 5, 1—6). Часто спостерігаються низькі трапеції (рис. 5, 5, 6) і з'являються екземпляри з ретушшю, що заходить на спицю. Серед скребків домінують скребки-різаки (рис. 5, 19—21) і знаряддя з ретушшю, яка заходить на краї (рис. 5, 20). З'являються імпорти західноволинського якісного кременю. З таким крем'яним інвентарем співіснує пізня дніпро-донецька кераміка з накольчастим орнаментом і піском в масі (рис. 3, 10—13), тоді як ранній посуд має здебільшого рослинну домішку і гребінцевий орнамент (рис. 3, 1—5).

Приклад фінально-неолітичних комплексів Київщини дає стоянка Микільська Слобідка IV (дослідження В. М. Даниленка). Для її крем'яного інвентаря велика серія низьких та середньовисоких

¹¹ Зализняк Л. Л. Мезолит Восточной Волыни..., с. 36—38.

¹² Телегін Д. Я. Неолитические памятники Северной Украины и Южной Белоруссии. — МИА, 172. Л., 1973, с. 180.

трапецій з рустущо, що заходить на спинку, а також пізні енеолітичні риси: крем'яна сокира з пришліфованим лезом, притаманний для Трипілля тип ортогнатних, одноплощинних нуклеусів для великих енеолітичних пластин, пожі, виконані на таких пластинах.

Дослідження неолітичних пам'яток у Київському Поліссі в останні роки дає матеріал для розробки в загальних рисах схеми розвитку їх крем'яного інвентаря, що необхідно для дальшої культурної та хронологічної характеристики неоліту Полісся.

Вдалося також підтвердити і проілюструвати висновок В. М. Даниленка та Д. Я. Телегіна про визначальну роль мезоліту Полісся в генезисі неоліту вказаних територій під впливом південного кукрекського «імпульсу». Місцевим поліським субстратом, на якому тут виник неоліт під впливом Кукрека, була рудоострівська мезолітична культура яніславицької культурної області. Остання відіграла вирішальну роль в «неолітизації» поліських територій між Дніпром та Віслою, а також басейну Німана.

Л. Л. ЗАЛИЗНЯК

Неолитические памятники р. Здвиж

Резюме

Статья посвящена публикации и интерпретации новых неолитических памятников долины р. Здвиж в Киевской области: Бородянка IIIв, Бородянка IVб, Гавронщина, Бородянка III. Автор приходит к выводу о важной роли позднемезолитической яниславицкой культурной области в сложении неолита полесских территорий между Днепром и Вислой, так же как и неолита бассейна Немана, о чем писала Р. К. Римантене. Развивается и иллюстрируется мысль В. Н. Даниленка и Д. Я. Телегина о формировании неолита Юго-Восточного Полесья на местной мезолитической основе под воздействием южного кукрекского «импульса». Рудоостровская мезолитическая культура яниславицкой культурной области явилась той основой, на которой под влиянием Кукрека складывается древнейшая струмельская группа неолитических памятников Юго-Восточного Полесья.

А. Ф. ГУЦАЛ

Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї (розвідки 1968—1969 рр.)

В зв'язку з будівництвом Могилів-Подільської ГЕС Середньо-Дністровська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом С. М. Бібікова провела розвідку в басейні середньої течії Дністра, де було виявлено ряд різночасних пам'яток. Значна частина зібраних матеріалів вже опублікована. Особливу увагу автори приділили трипільським, ранньослов'янським та давньоруським пам'яткам¹. Пункти періоду раннього заліза, яким присвячене лише одне повідомлення²,

¹ Бібіков С. Н., Збенович В. Г. Археологические разведки в зоне затопления Могилев-Подольской ГЭС.—АИУ 1968 г. К., 1971, с. 73—77; Бібіков С. М., Євдокимов Г. Л., Збенович В. Г. Розвідки на Середньому Дністрі в 1969 р.—АДУ, 1969 р. К., 1972, с. 368—372; Довженок В. Й., Приходнюк О. М. Розведки славянского отряда в зоне затопления Могилев-Подольской ГЭС.—АИУ 1968 г. К., 1971, с. 77—80; Довженок В. Й., Приходнюк О. М. Роботи слов'янського загону Середньодністровської експедиції.—АДУ 1969 р. К., 1972, с. 372—376; Приходнюк О. М. Раннеславянские поселения в Среднем Поднестровье.—В сб.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 216—226; Приходнюк О. М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я.—Археологія, 1977, 22, с. 99—106.

² Збенович В. Г. Нові пам'ятки скіфського часу на Середньому Дністрі.—В кн.: Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1970, с. 110—111.

менш досліджені. В той же час результати їх обстеження можуть значно доповнити дані про матеріальну культуру середньодністровських племен, здобуті в післявоєнні роки експедиціями наукових установ Києва, Москви, Ленінграда.

Під час розвідки на відстані понад 200 км між селами Козлів Могилів-Подільського району Вінницької області та Перебиківці Хотинського району Чернівецької області виявлено два кургани могильники і п'ятдесят поселень передскіфського і скіфського часів. Основна маса їх зосереджена в межах Новоушицького району Хмельницької і Сокирянського району Чернівецької областей * (рис. 1).

Більшість поселень розташована поблизу води на перших надзаплавних терасах висотою до 3—5 м, іноді на ділянках, підвищених до

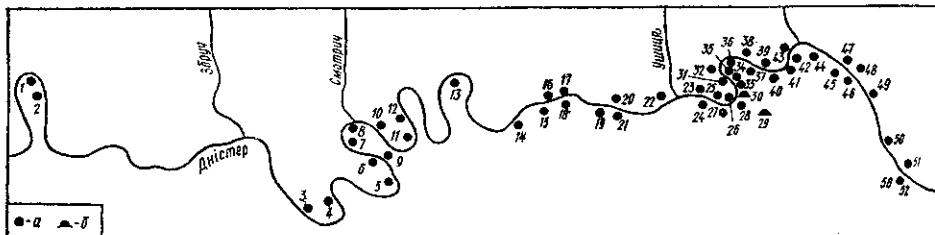

Рис. 1. Схема розташування пам'яток раннього залізного віку, виявлених під час розвідок 1968—1969 рр. у Середньому Подністров'ї:

a — поселення; *b* — кургани могильники.

10—12 м над рівнем річки (Атаки, Лоївці III), і в окремих випадках на плато висотою до 30 м (Малинівці). В умовах подільського рельєфу селища часто були захищені природними рубежами — ярами, скелями, водою. Вони здебільшого невеликі, площею близько 50×200 м, зрідка досягають в довжину 800—1000 м (Лоївці II, Непоротово III, IV). На деяких пам'ятках (Бакота II) вдалося простежити розміщення жителів, витягнутих в один чи два ряди паралельно до ріки. Житлові споруди, як свідчать їх залишки в берегових відслоненнях, були наземними і заглибленими в ґрунт, мали вогнища на глинобитній чи кам'яній основі та печі. Така конструкція добре відома на синхронних пам'ятках Середнього Подністров'я, де проводилися стаціонарні дослідження ³ (Рудківці, Нагоряни, Залісся та ін.).

Встановити точність дат виявлених поселень досить складно, оскільки твердо датуючих речей на них не знайдено. Крім того, деякі селища багатошарові, функціонували протягом кількох століть, а уламки посуду, зібрани в берегових зсувах чи просто на поверхні, часто випадкові й маловиразні. Такий матеріал, зрозуміло, не повністю відображає характер культурного шару, його стратиграфічні особливості. Проте відповідно до розробленої типології кераміки спробуємо виділити окремі хронологічні групи.

В цілому відкриті поселення з території середньої течії Дністра належать, найімовірніше, до VIII—VI ст. до н. е. Так, очевидно, вже в кінці IX — на початку VIII ст. до н. е. існували селища поблизу с. Михалків, Березовський хутір, Покос, де знайдено уламки горщиків з

* Користуючись нагодою, висловлюємо щиру вдячність керівникам експедиції С. М. Бібикову і В. Г. Збеновичу за люб'язний дозвіл опублікувати даний матеріал.

³ Викор I. С., Гуцал А. Ф. Работы Подольской экспедиции.—АО 1974 г. М., 1975, с. 264; Шовковляс I. Г. Поселения ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі.—Археологія, 1954, т. 9, с. 100; Ганіна О. Д. Наслідки дослідження ранньоскіфського поселення біля села Залісся Борщівського району Тернопільської області в 1970—1971 роках.—В кн.: Тези пленарних і секційних доповідей XV наукової конференції Інституту археології АН УРСР. Одеса, 1972, с. 201—203.

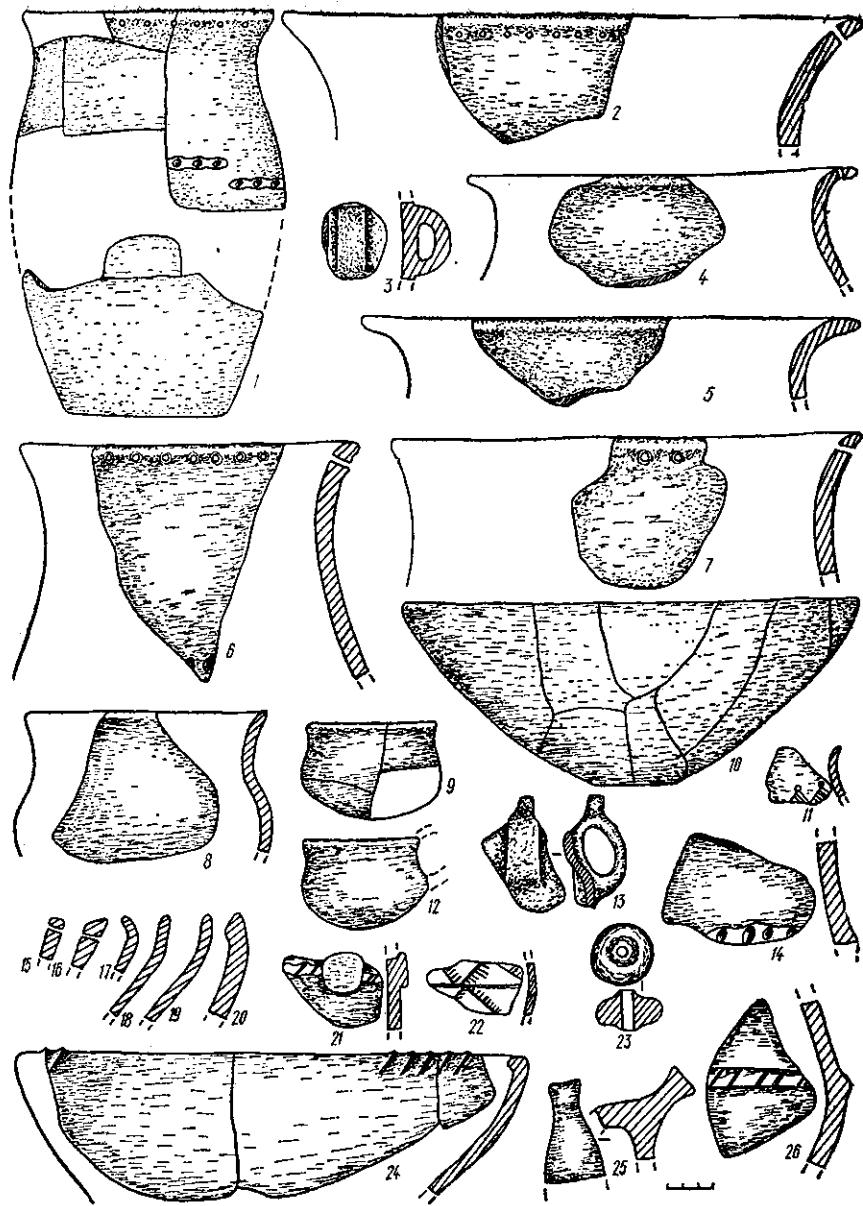

Рис. 2. Зразки кераміки з поселення Галиця II.

гладким валиком (рис. 4, 9, 28), що, як відомо, характерно для білогрудівської і першого етапу чорноліської культур⁴.

Найбільш характерний комплекс кераміки для пам'яток другої половини VIII—VII ст. походить з поселення Галиця II (рис. 2, 1—26). Тут у березі річки було закладено розкоп площею 3×1 м, де розчищено залишки житла з кам'яною пічкою і численні фрагменти кераміки, які дають уявлення про основні форми і типи посуду. Чималий процент від загальної кількості становлять корчаги сірого, коричневого і чорного кольорів з лощеною поверхнею. Вони часто прикрашені проколами

⁴ Теренохжкін О. І. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області.—Археологія, 1952, т. 7, с. 131, табл. 11 (8, 10); Березанська С. С., Тітенко Г. Т. Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу.—Археологія, 1954, т. 9, с. 127, рис. 6, 1, 3.

по краю заокруглених, злегка чи різко відгинутих назовні вінець діаметром 25—40 см (рис. 2, 2, 4, 5); опукло розширений тулуб буває орнаментований розчленованим валиком (рис. 2, 26), по якому розміщені інколи плоскі виступи (рис. 2, 21).

Наступна група представлена тюльпаноподібними горщиками (рис. 2, 1, 6, 7, 14) з проколами по вінцях і розчленованим валиком або просто пальцевими вдавленнями по тулубу. Форма їх визначається за горщиком (рис. 2, 1) висотою 27 см, з діаметрами вінець — 17 см, тулуба — 18,2 см, дна — 10,4 см; стінки загладжені, кінці валика заходять один за одний. Окремий вид посуду становлять миски з вінцями різного профілю, як правило, загнутими до середини, поверхня загладжена, зрідка підлощена. Миски здебільшого без орнаменту, але трапляються і прикрашені проколами по краю (рис. 2, 15, 16), або пластичними наліпами у вигляді косих валиків по краю (рис. 2, 24). Одна з мисок реставрована повністю, діаметр її верхньої частини — 29 см, стінки різко звужуються донизу (рис. 2, 10). Ще одну групу посуду характеризують черпаки і кубки. Черпаки глибокі, мають округле дно і тулуб, відхилені вінця, розміри різні: від 8—9 до 16 см в діаметрі (рис. 2, 8, 9, 12). Стінки залощені, сіруватого і чорного відтінків. Ручки закінчуються зверху відростком (рис. 2, 13, 25). Кубки відомі за кількома уламками. Вони орнаментовані вдавленнями за допомогою гострого стержня і прокресленими лініями, які утворюють трикутники, квадрати (рис. 2, 11, 22). З Галиці походять також зразки великих посудин з нетельчастими ручками, форма яких невизначена (рис. 2, 3).

Описаний тип кераміки знаходить повну відповідність у керамічних комплексах Рудковецького городища⁵, яке на підставі знахідок чорноліського браслета і бронзових довгороцінних стріл датується VIII—VII ст. до н. е. До речі, ці два пункти розташовані на протилежних берегах річки за кілька кілометрів один від одного. Аналогії галицькому посуду відомі також з інших місць Середнього Подністров'я (Ленківці, Григорівка, Непоротове) і Подніпров'я (Хрестатик та ін.)⁶.

До цього ж часу слід віднести поселення Непоротове II, IV, Лоївці III, Вітрянка, Шейн, Молодове, Рестеве, Атаки, Березовське II, ГЕС II і деякі інші. Кераміка з цих пам'яток істотно не відрізняється від згаданої, а лише доповнює її. Так, поблизу сіл Атаки та Шейн знайдено уламки глибоких кубків, орнаментованих загибленим геометричним рисунком (рис. 3, 1, 2, 14). Подібний посуд досить численний на дніпровському Правобережжі, в Молдавії⁷. З пункту Березовський II походить фрагмент (рис. 4, 25). Такий тип ліпних глиняних виробів зрідка трапляється в пам'ятках пізньої бронзи, одиничні екземпляри їх виявлено в Суботові і Нагорянах⁸. З орнаменту на мисках, якого немає в галицькій колекції, варто відзначити зубчастий штамп на плоских вінцях (рис. 4, 4) і наліплені по краю горбки (рис. 3, 11). Деякі корчаги мають в кількох місцях по тулубу вдавлення зсередини (рис. 4, 17). Такі в основному найхарактерніші риси набору глиняного посуду VIII—VII ст. до н. е.

⁵ Винокур И. С., Гуцал А. Ф. Работы Подольской экспедиции.—АО 1973 г. М., 1974, с. 255; Винокур И. С., Гуцал А. Ф. Раскопки на Среднем Днестре.—АО, 1975 г. М., 1976, с. 312.

⁶ Мелюкова А. И. Памятники скіфського времени лесостепного Среднего Поднестровья.—МИА, 1958, № 64, с. 14, рис. 2; Артамонов М. И. Археологические исследования в Южной Подолии.—КСИИМК, 1955, вып. 59, с. 102; Кос А. И., Крушельницкая Л. И., Павлов Д. Ю. Многослойный памятник у с. Непоротово.—АО 1975 г. М., 1976, с. 343; Покровська Е. Ф., Петренко В. Г., Ковпаненко Г. Т. Поселения VIII—VI ст. до н. е. поблизу с. Хрестатик на Канівщині.—Археология, 1972, 2, с. 98.

⁷ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. К., 1975, табл. XVI, 4; XXVI, 6; Мелюкова А. И. Указ. соч., с. 78, рис. 24, 14, 15 і далі.

⁸ Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, с. 55; Шовкопляс І. Г. Вказ. праця, с. 103, табл. 1, 15.

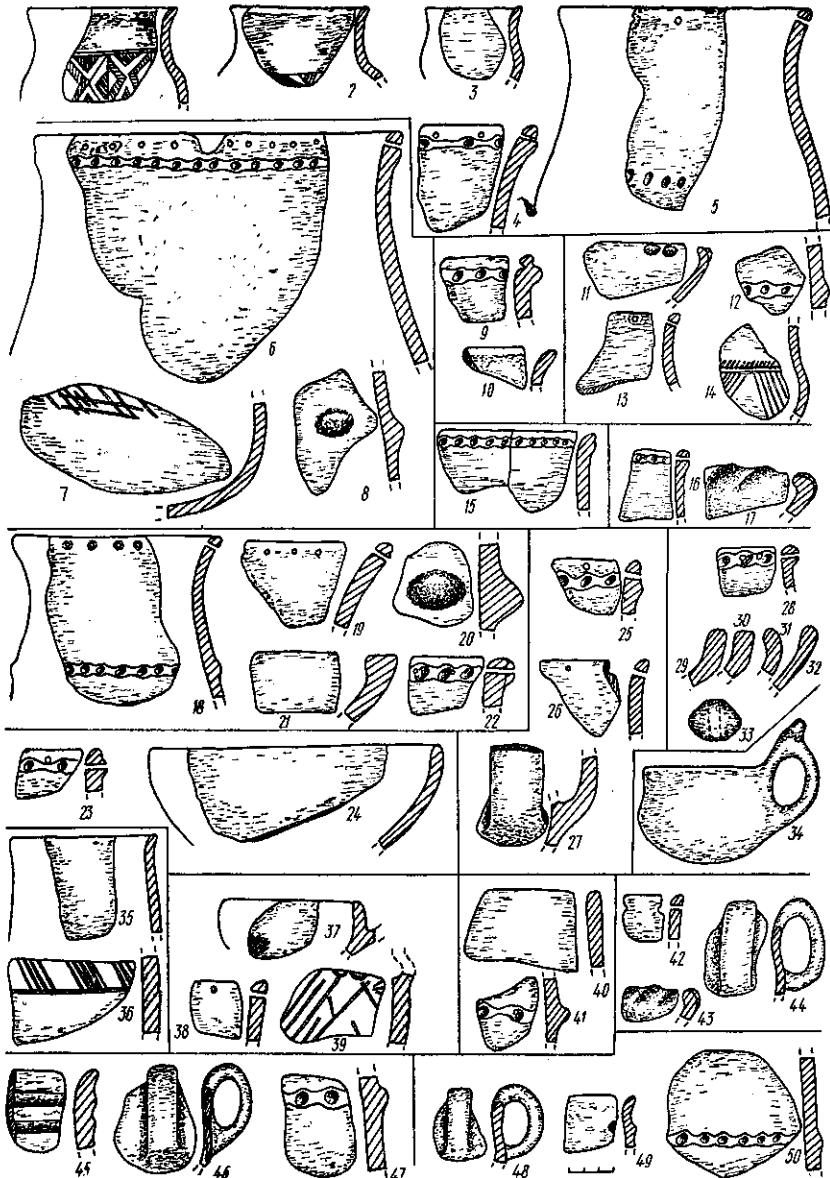

Рис. 3. Зразки кераміки з поселень:

1—5 — Атаки; 6—8 — Лоївці I; 9, 10 — Бакота II; 11—14 — Шеїн; 15 — Великий Берег II; 16, 17 — Наддністриянка; 18—22 — Рестеве; 23, 24 — Сокіл I; 25—27 — Бакота I; 28—33 — Сокіл II; 34 — ГЕС II; 35, 36 — Галиця I; 37—39 — Устя; 40, 41 — Велика Слобідка I; 42—44 — Велика Слобідка II; 45—47 — Покос; 48—50 — Молодове.

Наприкінці VII—VI ст. до н. е. могли функціонувати поселення поблизу сіл Кормань, Галиця I, Великий Берег II, Лоївці I, Наддністриянка, Комарів, Бакота I, II, Субоч, Устя, Волошкове, Сокіл I, II, Березовське I. Тут у кераміці найчастіше трапляються горщики з проколами і розчленованим валиком по вінцях. Вони банкоподібної форми, з прямыми або опуклими стінками (рис. 3, 6, 9, 10, 15, 28), інколи наскрізні отвори по краю замінені наколами (рис. 4, 37), а вінця оздоблені насічками (рис. 4, 22). Аналогічні горщики типові для пам'яток VI — початку V ст. до н. е. з території Дніпро-Дністровського межиріччя —

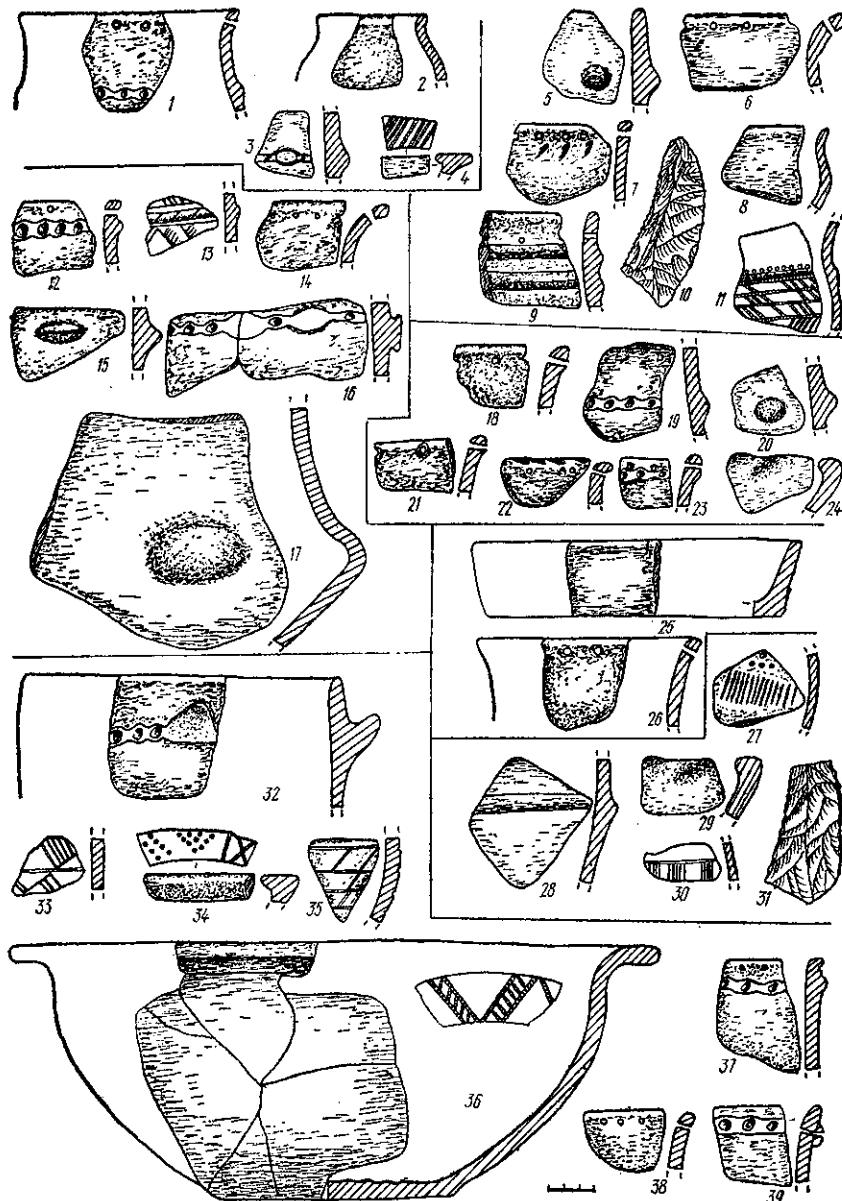

Рис. 4. Зразки кераміки з поселень:

1—4 — Непоротове I; 5—11 — Михалків I; 12—17 — Непоротове II; 18—24 — Комарів; 25—26 — Березовський хутір II; 27—31 — Березовський хутір I; 32—39 — Кормань

таких, як Селище, Іване-Пусте, Трахтемирів, Хотів⁹ та ін. Серед загальної маси черепків виділяються частини лощених корчаг, прикрашених перехрещеними лініями зубчастого штампа. Одна з них має пальцові вдавлення з внутрішнього боку, які утворюють зовні горошини (рис. 3, 7, 39). На деякі вироби візерунок наносився прокресленими лініями у вигляді геометричних фігур (рис. 3, 36; 4, 33, 35).

Миски, як і раніше, виготовлялися з краями, загнутими до середи-

⁹ Мелюкова А. И. Памятники скіфского времени на Среднем Днестре.—КСИИМК, 1953, вып. 51, с. 70, рис. 32, 20, 23; Ганіна О. Д. Поселення скіфського часу у селі Іване-Пусте.—Археологія, 1965, т. 19, с. 111, рис. 3; Ковпакенко Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища.—АІУ, 1967 р. К., 1968, с. 109—110; Покровська Є. Ф. Хотівське городище.—АП, т. 4. К., 1952, с. 19.

ни (рис. 3, 24), окремі з них канельовані (рис. 3, 17, 43). В Кормані знайдено уламок миски, орнаментований рядами ямок і зубчастим карбуванням по вінцях (рис. 4, 34), а також глибоку миску з широкими, горизонтально відгнутими краями, прикрашеними відбитками зубчастого штампа, що утворюють смуги. По її дну зсередини нанесено концентричні канелюри, поверхня підлощена, жовтувата, всередині чорна (рис. 4, 36). Такі вироби мало поширені в Середньому Подністров'ї. Подібні форми є в матеріалах курганів у Круглику, Глевасі¹⁰ і небагатьох інших пам'яток, що датуються VI ст. до н. е. Цікавий уламок черпака з Устя. Неглибока чаша його закінчується прямими, ледь нахиленими до середини вінцями (рис. 3, 37). Черпаки такого типу не дуже характерні для Подністров'я.

Помітне місце в орнаментації кераміки як передскіфського часу, так і скіфського належить округлим виступам, запозиченим, як вважається, у гальштатських культур (рис. 3, 8, 20; 4, 15, 20), проте подібні наліпи були знайомі й жителям Середнього Подніпров'я ще з кінця бронзової доби.

На поселеннях поблизу Михалкова і Корманя знайдено зразки посудин, типових для комплексів фракійського гальштату (рис. 4, 5, 32). Вказані пункти розміщені на правому березі Дністра і приблизно окреслюють східні межі взаємних стосунків фракійців з лісостеповими племенами.

Крім уламків посуду, на обстеженіх селищах зібрано близько десятка крем'яних серпів, які тут побутували і в скіфський час (рис. 4, 10, 39), а також глиняні кришки і прясла (рис. 2, 23; 3, 33).

Закінчуючи короткий огляд кераміки, слід зауважити, що вся вона ліпна з домішками в тісті шамоту, кременю, піску. Посуд столового призначення відрізняється від кухонного краще промішаною глиною і менш дрібними домішками, а також лощінням, правда, невисокої якості. Поверхня не має дзеркального блиску, властивого глиняним виробам жаботинського чи гальштатського типу. Порівняно мало трапляється посудин, прикрашених різьбленим і штампованим орнаментом, широко відомим у лісостеповому Подніпров'ї. Загалом же керамічні матеріали середньодністровських поселень дуже близькі і в ряді випадків абсолютно ідентичні глиняному посуду передскіфського і скіфського часів Середнього Подніпров'я. Розвиток матеріальної культури на цих територіях обумовлений тісними контактами й взаємними впливами, проходив в одному генетичному напрямку. Наявні тут гальштатські елементи не були домінуючими і не мали, як це вже доведено дослідниками¹¹, істотного значення для прогресу місцевих племен.

Нижче наведено опис місцевознаходжень пам'яток раннього залізного віку, виявлених у Середньому Подністров'ї в 1968—1969 рр.

1. Перебиківці I Хотинського району Чернівецької області. Поселення розташоване за 2,5 км на північ від села на краю заплави до 3 м висотою. В стінці берега простежено на відстані 400 м культурний шар завтовшки 30 см.

2. Перебиківці II. Поселення виявлене за 1 км від села на другій терасі. Під час оранки викинуто на поверхню залишки жител і кераміки.

3. Бабшин Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Поселення площею 600 × 100 м розміщувалось на краю другої тераси висотою до 12 м.

¹⁰ Смирнова Г. И. Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине.—Археологический сборник Гос. Эрмитажа, вып. 10. Л., 1968, с. 16, рис. 2, 5; Тереножкин О. И. Курган біля с. Глеваха.—Археология, 1954, т. 9, с. 93, рис. 14.

¹¹ Ильинская В. А. Указ соч., с. 172; Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир.—В кн.: Новейшие открытия советских археологов (тезисы докладов конференции), ч. 2. К., 1975, с. 8.

4. Малинівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Пам'ятка розташована за 800 м від південної околиці села, на березі Дністра висотою до 30 м між урочищем Попівський як і колгоспним садом. На площині 600×200 м зібрано кераміку, кістки, обмазку.

5. Сокіл I Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Поселення відкрите за 5 км на південний схід від східної околиці села. На першій і частково другій терасі на площині 300×150 м знайдено фрагменти горщиків, мисок та іншого посуду (рис. 3, 23—24).

6. Сокіл II. На східній околиці в урочищі Плантація зібрано на поверхні характерний матеріал (рис. 3, 28—33).

7. Вороновиця I Кельменецького району Чернівецької області. Поселення займає площину 300×50 м на першій терасі проти північно-західної околиці лівобережного села Сокіл.

8. Вороновиця II. Пам'ятка площею 800×100 м зафіксована за 2 км від західної околиці села. В береговому відслоненні на глибині 30 см простежено культурний шар товщиною 80 см.

9. Вороновиця III. Поселення розташоване в урочищі Рибацька дорога напроти східної околиці лівобережного села Сокіл. У береговому зоні першої тераси на глибині 2 м чітко просліджується культурний шар (залишки жител, кераміка).

10. Устя Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Цей пункт виявлено за 0,5 км від східної околиці села. Матеріал раннього залізного віку знайдено в береговому зсуві і на краю надзаплавної тераси (рис. 3, 37—39).

11. Велика Слобідка I Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Територія поселення тягнеться на 400 м вздовж річки. Тут за 1,5 км від південно-східної околиці села на високій першій терасі зібрано черепки (рис. 3, 40—41).

12. Велика Слобідка II. На південно-східній околиці села в стіні тераси висотою до 3 м простежено на ділянці 200 м культурний шар, представлений битим посудом, попелом (рис. 3, 42—44).

13. Субоч Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Пам'ятку відкрито на правому березі Дністра в центрі луки навпроти села. На пологому схилі першої тераси і в стінці берега на відстані 150 м тягнувся культурний шар завтовшки 60 см, у чотирьох місцях зафіксовано плями землянок.

14. Рестеве Кельменецького району Чернівецької області. Поселення розташоване на північно-західній околиці села по обох берегах струмка. На площині 400×100 м зібрано черепки (рис. 3, 18—22).

15. Атаки Кельменецького району Чернівецької області. За 2 км від західної околиці села на другій терасі обстежено ділянку площею 1000×70 м, де трапились зольні плями, обпалені камені, куски обмазки, фрагменти кераміки (рис. 3, 1—5).

16. Бакота I Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Поселення виявлене за 1 км на північний захід від південно-західної околиці села на правому березі р. Рудки біля дороги на Студеницю. На поверхні зібрано кераміку (рис. 3, 25—27).

17. Бакота II. Зафіксована на першій терасі висотою до 3 м за 2 км на південний захід від села. На протязі 700 м вздовж берега простежено два ряди зруйнованих оранкою жител.

18. Комарів Кельменецького району Чернівецької області. Досліджений пункт розміщувався на північній околиці села при вигині Дністра, ліворуч від невеликого яру. В береговому зоні на глибині 50 см виявлено культурний шар завтовшки 30—40 см (рис. 4, 18—24).

19. Шейн Кельменецького району Чернівецької області. Поселення розташоване на схід від села на правому березі струмка. На ділянці (150×100 м) першої тераси знайдено фрагменти кераміки (рис. 3, 11—14).

20. Наддністрянка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Поселення займає ліву частину неглибокого яру проти західної околиці села. Підйомний матеріал представлений уламками мисок, горщиків (рис. 3, 16—17).

21. Молодове Кельменецького району Чернівецької області. Пункт відкритий на першій терасі висотою 3—4 м за 300 м на захід від села. На площі 50 × 30 м зафіковано залишки жител, уламки посуду (рис. 3, 48—50).

22. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. На давньоруському городищі (правий берег р. Ушиця) серед різночасного матеріалу знайдено черепки посуду раннього залізного віку.

23. Покос Новоушицького району Хмельницької області. Пам'ятка розташована в західній околиці хутора. Вздовж берега тераси тягнувся на 150 м культурний шар потужністю 50 см, який залягав на глибині 2 м (рис. 3, 45—47).

24. Кормань Сокирянського району Чернівецької області. Поселення відкрите за 1,5 км на схід від села поблизу гирла струмка. Під час шурфування на глибині 30 см виявлено культурний шар (рис. 4, 32—39).

25. Лоївці I Новоушицького району Хмельницької області. На першій терасі висотою до 5 м між селами Лоївці і Покос, простежено культурний шар з кам'яними вимостками вогнищ, знайдено роздавлений горщик і характерні уламки кераміки (рис. 3, 6—8).

26. Лоївці II. За 2 км від західної околиці села проти гирла Вітрянського яру, на першій терасі висотою 2—7 м зафіковано залишки вогнищ з кам'яною основою, що залягали на глибині 50 см, товщина культурного шару — 50 см.

27. Вітрянка Сокирянського району Чернівецької області. Поселення площею 150 × 70 м розміщене на північній околиці села при впадінні в Дністер струмка, який протікає по Вітрянському яру. Зачистка стінки берега на глибині до 1 м відкрила ями з залишками кам'яних вогнищ, знайдено уламки черепків.

28. Михалків І Сокирянського району Чернівецької області. На західній околиці села в урочищі Гришинський яр простежено сліди зруйнованих жител, зібрано уламки посуду різних форм і орнаментації, крем'яні серпи (рис. 4, 5—11).

29. Михалків II. На південній окраїні села, ліворуч від ґрунтової дороги розташована група з чотирьох розораних курганів, де на поверхні насипів трапились уламки посуду.

30. Михалків III. За 4,5 км на північний схід від села на західному схилі яру, де розміщена ферма, обстежено могильник з трьох курганів висотою 1,7—3,2 м, діаметром насипів 25—30 м. На них знайдено фрагменти кераміки скіфського часу.

31. Лоївці III Новоушицького району Хмельницької області. Поселення виявлене за 200 м нижче гирла струмка Жорновка. В стінці тераси висотою 8—9 м зафіковано культурний шар завтовшки до 1 м.

32. Лоївці IV. Поселення відкрите за 1 км від північно-східної околиці села на другій терасі. Тут серед різночасного матеріалу зібрано окремі уламки посуду ранньозалізного часу.

33. Непоротове I Сокирянського району Чернівецької області. Воно розміщене на краю плато високого берега проти лівобережного села Лоївці. При обстеженні знайдено фрагменти кераміки (рис. 4, 1—4).

34. Непоротове II. Поселення займає територію на березі Дністра біля дороги, яка виходить із західної околиці села і перерізає надзаплаву висотою до 4 м. У розрізі тераси виступає культурний шар з типовою керамікою (рис. 4, 12—16). На глибині 2 м виявлено сильно зруйноване поховання. Під скелетом лежала велика роздавлена корчага (рис. 4, 17).

35. Непоротове III. За 1 км від попередньої пам'ятки приблизно за 2 км від північної околиці лівобережного села Лоївці, на першій терасі обстежено ділянку 1000×70 м, на якій зафіковано залишки близько двох десятків жител у вигляді скупчення каменів, обмазки, кісток, кераміки.

36. Непоротове IV. Поселення розташоване за 500 м нижче по течії від пункту Непоротове III. На протязі 1 км помітний культурний шар і сліди жител. Крім черепків, трапляються крем'яні серпи.

37. Непоротове V. На ділянці першої тераси висотою 6—7 м біля колгоспного двору разом з трипільською керамікою зібрано уламки посуду раннього залізного віку.

38. Великий Берег I Новоушицького району Хмельницької області. Поселення виявлене на західній околиці села за 200 м вверх по течії від порому. В зсувах першої тераси на відстані 30 м простежено культурний шар.

39. Великий Берег II. Поселення відкрите на південно-східній околиці села. В березі першої тераси висотою до 3 м на протязі 300 м в напрямку до порому зафікований на глибині 1 м культурний шар. Знайдено уламки посуду, серед яких частини горщика з розчленованим валиком по вінцях (рис. 3, 15).

40. Галиця I Сокирянського району Чернівецької області. Пам'ятка виявлена Б. О. Тимошуком на північній околиці села, на мисоподібній ділянці плато, нижче печерного монастиря. Разом з трипільськими зібрано черепки раннього залізного віку.

41. Галиця II. Поселення розташоване на першій терасі правого берега за 1 км вверх по течії від гирла лівобережної притоки Дністра р. Калюс. У відслоненні берега є культурний шар потужністю 70 см і контури заглиблого житла, частина якого осунулась. Невеликий розкоп, закладений на місці будівлі, виявив залишки печі-кам'янки, скупчення кісток і кераміки (рис. 2).

42. Галиця III. Пункт розміщений навпроти гирла р. Калюс. Плато над поселенням займає хутір Галиця. Культурний шар товщиною 80—100 см зафіковано в береговому обриві першої тераси. При зачистці добуті зразки горщиків, мисок та іншого посуду.

43. Малий Берег Новоушицького району Хмельницької області. Поселення відкрите на північно-західній околиці села на другій терасі.

44. Ломачинці Сокирянського району Чернівецької області. В урочищі Вишнева разом з трипільською зібрано кераміку раннього залізного віку.

45. ГЕС I, правий берег. Поселення розташоване напроти західної околиці хутора Березовського, нижче острова на першій терасі висотою 3 м.

46. ГЕС II, правий берег. На першій терасі напроти східної окраїни хутора Березовського під час зачистки берега на глибині 2 м відзначено залягання культурного шару, знайдено миску і черпак (рис. 3, 34).

47. Березовський хутір I Мурованокуриловецького району Вінницької області. Даний пункт відкрито на східній околиці хутора, на низькій терасі по обох берегах струмка, який впадає в Дністер. Серед різного матеріалу наявні фрагменти посудин передскіфського часу (рис. 4, 27—31).

48. Березовський хутір II. Поселення займає північно-західну частину мису приблизно за 2 км вниз по течії від села. Місцями чітко виступають зольні плями, трапляється кераміка (рис. 4, 25—26).

49. ГЕС III, лівий берег. Пам'ятка виявлена безпосередньо біля місця спорудження майбутньої греблі ГЕС на понижений ділянці другої тераси. Серед різночасного матеріалу є кераміка періоду раннього заліза.

50. Ліпчани Могилів-Подільського району Вінницької області. Поселення відкрите за 3 км на південь від села. В березі заплави до 5 м висотою на глибині 50 см простежено культурний шар потужністю 50 см, який тягнеться на 400 м вздовж берега.

51. Козлів Могилів-Подільського району Вінницької області. Поселення площею 400 × 150 м розташовано за 1 км від північної околиці села, на краю першої тераси висотою до 3 м. В береговому зсуві на глибині 1 м трапляються кераміка, кістки, подекуди помітні темні заглиблення, заповнені культурними залишками.

52. Волошкове Сокирянського району Чернівецької області. На північній околиці села в урочищі «До жолубка», на краю плато висотою до 30 м зібрано разом з трипільськими черепки посуду раннього залізного віку.

А. Ф. ГУЦАЛ

Новые памятники раннего железного века в Среднем Поднестровье (разведки 1968—1969 гг.)

Резюме

В результате разведок 1968—1969 гг. в Среднем Поднестровье обнаружены два курганных могильника и пятьдесят поселений, относящихся к VIII—VI вв. до н. э. Полученные материалы значительно дополняют представление о материальной культуре местных племен, плотности заселения ими данной территории в раннем железном веке. Совершенно очевидно, что генетическое развитие обитателей среднеднестровского бассейна происходило в одном направлении и тесной взаимосвязи с носителями синхронной культуры лесостепного Днепровского Правобережья.

А. В. БУРАКОВ

Кам'яний склеп Ольвійського некрополя

Восени 1968 р. під час земляних робіт на колгоспному полі екскаватор зачепив ковшем і частково зруйнував кам'яний поховальний склеп біля підніжжя давнього кургану, розташованого в північно-західній частині ольвійського некрополя недалеко від дороги з с. Парутине в Очаків.

У травні 1969 р. були проведені розкопки склепу. В давнину над ним був насипаний курган, від якого тепер майже нічого не залишилось,— він знищений глинищем.

В плані склеп мав не зовсім правильну чотирикутну форму (рис. 1, а; 2), що пов'язано з різною довжиною стін: південна — 2,45 м, північна — 2,51 м, східна — 1,37 м, західна — 1,32 м. Глибина склепу від верхніх плит, на які спиралось перекриття, до земляної підлоги — 1,32 м. По довгій осі склеп витягнутий із заходу на схід з незначним відхиленням на південний захід — північний схід. При орієнтації його за рухом сонця, а не за магнітними полюсами землі цілком можливі відхилення в той чи інший бік від лінії північ-південь. Могили, споруджені влітку, повинні мати відхилення на північ, а викопані взимку — на південь. Від лінії північ-південь досліджуваний склеп зміщено на південь. Отже, він був влаштований в зимовий час.

Північна (рис. 3, а; 4) і південна (рис. 3, б; див. рис. 5) стіни склепу складені насухо з трьох рядів добре обробленого каменю. Два нижніх ряди влаштовані з плит, поставлених на ребро, а верхній ряд з пазами для опори двосхилого перекриття покладено плиском і на 0,05 м зсуято всередину склепу, де, таким чином, утворюється карниз (рис. 1, г, д; 4).

¹ В цьому ж районі у 1911 р. Б. Ф. Фармаковський розкопав курган, під яким був кам'яний склеп (див.: ОАК за 1911 р., с. 22—23). Місце знаходження кургану див. на планах некрополя в таких працях: Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V—VI ст. до н. е. К., 1974, с. 8, рис. 1; Парович-Пешкан М. Некрополь Ольвії елліністического времени. К., 1974, с. 6, рис. 1.

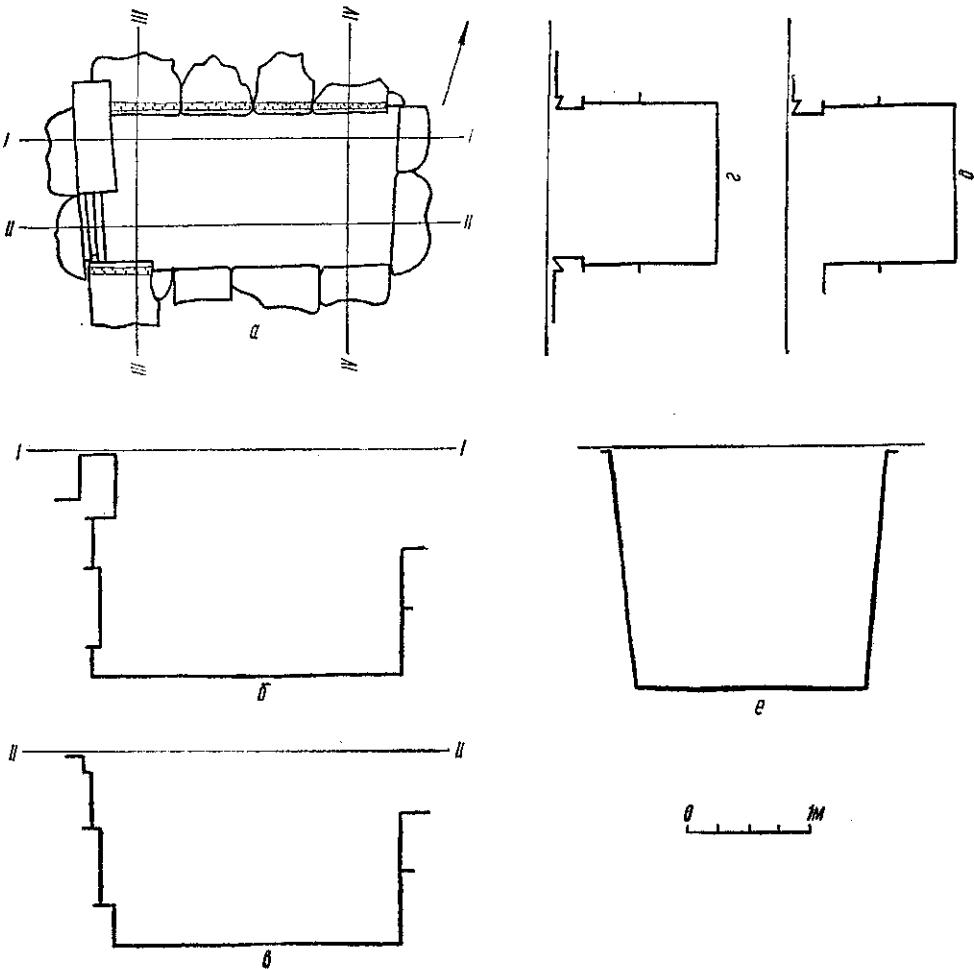

Рис. 1. Склеп ольвійського некрополя:
а — план склепу; б, в — поздовжні розрізи по лінії захід—схід; г, д — поперечні розрізи по лінії північ—півден; е — поперечний розріз дромоса.

Східна стіна (рис. 3, б; 6) складається з чотирьох плит, поставлених в два ряди по висоті й ширині. Зверху був третій ряд постільних плит, на яких стояв фронтон склепу, але він знятий екскаватором. Плити верхнього ряду північної і південної стін однакової товщини — по 0,24 м, довжина їх — від 0,46 м до 0,70 м, середня ширина — 0,40 м. В нижньому ряду вони великі, масивні, висотою 0,64—0,67 м, довжиною 0,47—0,75 м. Більшість плит основами стоять на земляній підлозі склепу, але ті, що перевершують висоту 0,64 м, заглиблені нижче підлоги. Плити другого ряду кладки стін мають таку ж середню довжину, як і нижнього ряду, але висота їх лінії — від 0,40 до 0,46 м.

Плити трьох згаданих стін склепу ретельно оброблені з п'яти боків (повернутий до землі тильний бік зовсім не обтесаний). Особливо вищукано оброблена північна стіна. Плити південної мають неоднакову внутрішню поверхню — від гладкої до шорсткої із слідами робочого інструменту. На трьох плитах східної стіни сліди обтесування зовсім не згладжені, вони йдуть по діагоналі від одного кута до другого (рис. 6).

Постільні плити верхнього ряду мають різну форму (рис. 1, а; 4) і оброблені з трьох боків, причому більш ретельно з фасадного боку, повернутого всередину склепу (рис. 4).

Західна стіна за технікою кладки істотно відрізняється від інших. По вертикалі вона складена з трьох рядів каменю. У верхньому і нижньому — по дві плити, а в середньому — одна велика (рис. 3, *г*; 7). Для спорудження фронтону на обох верхніх плитах з фасадного їх боку вибитий паз висотою 0,16—0,18 м і глибиною 0,05 м. На південній плиті верхнього ряду зроблені два пази (рис. 5; 8, *б*): один призначений для встановлення плити фронтону в горизонтальній площині, другий — у вертикальній, на висоту всього каменя. Вертикальним пазом, який має ширину 0,13 м і глибину 0,05 м, плита заходить за південну стіну.

Другий зверху ряд кладки утворює одна плита довжиною 1,30 м в межах внутрішньої частини склепу і висотою 0,65 м. На кінцях її є вертикальні пази, якими вона заходить за північну і південну стіни. Порівняно з верхнім рядом ця плита висунута всередину склепу на 0,05 м за рахунок більшої глибини пазів, ніж на верхньому ряді каменів. Нижній ряд складається з двох плит, що лежать плисоком. Товщина їх 0,22—0,24 м. Одна з них, південна, на 0,10 м

Рис. 2. Загальний вигляд склепу з південно-го заходу.

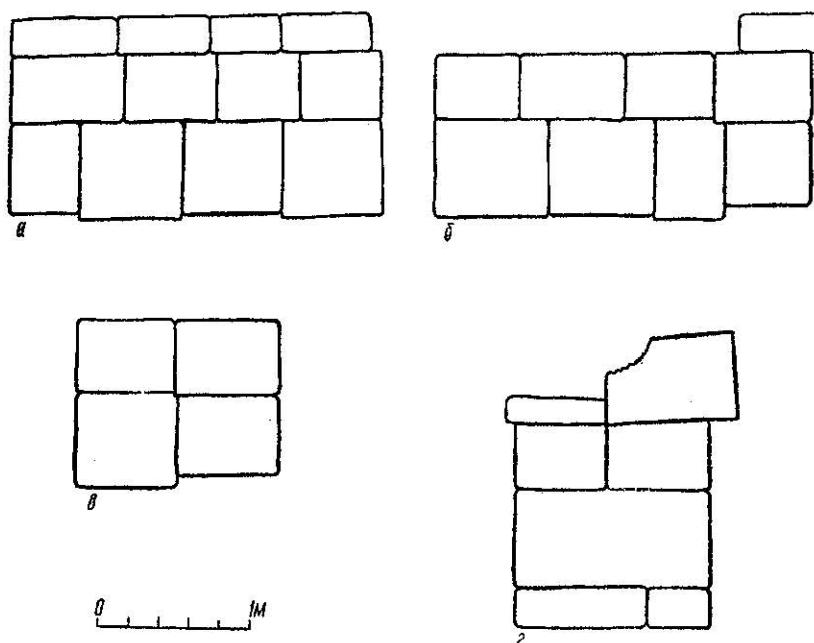

Рис. 3. Склеп ольвійського некрополя:

а — фасировка північної стіни; *б* — фасировка південної стіни; *в* — фасировка східної стіни; *г* — фасировка західної стіни (закладу).

виступає всередину склепу над плитою, покладеною вище, а північна на 0,13 м засунута, і верхня плита нависає над нею. Як показують розрізи (рис. 1, *б*, *в*; 8 *б*), західна стіна уступами спускається зверху вниз, тобто плити не лежать в одній площині (подібно до ін-

ших стін). Пояснюється це тим, що західна стіна є закладом входу в склеп, свого роду дверима, через які вийшли з гробниці після поховання небіжчика.

Від західного фронтону збереглась одна плита зі слідами грабіжницького ходу (рис. 3, 2; 4; 7). Слід припустити, що вище стояла ще одна, тобто фронтони були складені з двох рядів плит по вертикалі і

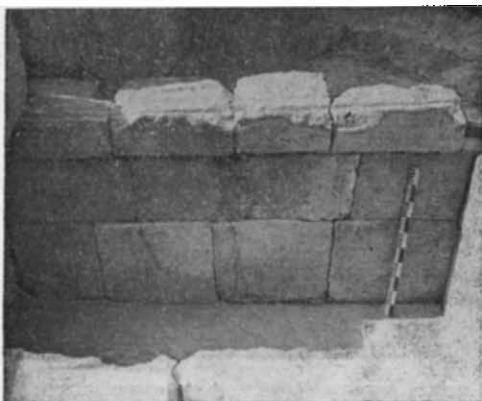

Рис. 4. Північна стіна склепу.

Рис. 5. Південно-західний кут склепу та частина південної стіни.

горизонталі. Плита західного фронтону, що збереглася *in situ*, виявлена на відстані 0,25 м від давньої поверхні. При наявності ще одного ряду плит вони, як і двосхиле перекриття, повинні були виходити на денну поверхню. Цілком ясно, що над склепом був курган, повністю знищений глинищем.

Рис. 6. Східна стіна склепу.

Рис. 7. Західна стіна склепу (заклад) з плитою фронтону.

Заповнення склепу складалося з чистого лесу, дуже мокрого, бо зверху було глинище, в якому збиралася вода. На глибині 0,98 м від верхнього ряду кладки в північно-західному куті споруди знайдено два черепи — коня і вівці, а в південно-східному — кістяк барана головою на схід. Цілком очевидно, що залишки кісток пов'язані з похованням, вони лежали вище підлоги, але як і коли потрапили в гробницю — встановити важко. На підлозі виявлені дрібні уламки вінець гіпсового аланстра. Людських кісток не було.

Дромос склепу добре зберігся, оскільки в давнину був перекритий згаданим курганом, який захищав його від дальнього руйнування. Дов-

жина дромоса по нахилу площини спуску — 6,55 м, по горизонту — 5 м (рис. 8). Ширина по верху в західному кінці (при виході на денну поверхню) і на середині довжини однакова, по 1,95 м (рис. 1, е). В східному кінці при підході до склепу дромос розширяється за рахунок відхилення його північної стіни, викликаного тим, що склеп зсунутий на північ від центральної осі дромоса (рис. 8, а). Ширина останнього біля фасаду становить 2,22 м, а по низу — 1,87 м; глибина його біля захід-

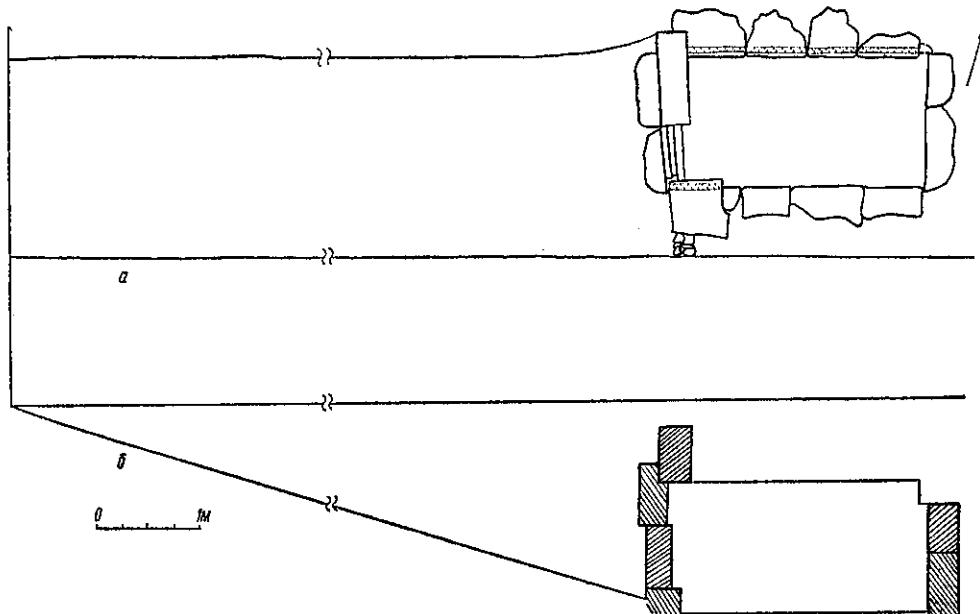

Рис. 8. Склеп ольвійського некрополя:
а — план склепу і дромоса; б — поздовжній розріз склепу і дромоса.

ного фасаду — 1,95 м (на 0,17 м менше глибини склепу). Кут між давньою поверхнею і нахилом підлоги дромоса дорівнює 18° , а кут між його підлогою і західним фасадом склепу — 74° (рис. 3, б). В засипу дромоса знайдено фрагмент шийки прямогорлої хіоської амфори IV ст. до н. е.

Поетапне спорудження склепу можна уявити так: на вибраній площі був викопаний котлован довжиною 3 м, шириноро 2,20 м і глибиною від давньої поверхні 2,12—2,15 м. На захід від нього проведений дромос з нахиленим спуском. У котловані складені північна, східна і південна стіни з двох рядів оброблених плит, причому для зв'язку кладок північна стіна заходить на 0,06 м на східну, а східна — на 0,05 м за південну (рис. 1, а; 3). Після цього на південну і північну стіни були укладені плити з замками для опори перекриття, потім поставлені плити східного фронту з діагональними віймками для опори перекриття (вони, як і плити останнього, вийняті екскаватором і покладені нами на точок). Двосхиле перекриття було влаштоване з великих плит, нижні кінці їх вставлялися у згадані замки, верхні також зчіплювались замками. Після поховання був закладений західний кінець склепу і встановлений західний фронтон.

Курган, біля підніжжя якого розташований склеп, належить до іншого, пізнішого поховання. Поверхня його в ряді місць порушенена: західна частина в напрямку з півдня на північ прорізана майже до материка широкою траншеєю, а південно-західна і східна поли кургану зруйновані глинищами. Нівеліровка показала, що в даний час висота

насипу — 3,36 м, діаметр по підошві з півночі на південь — 49 м, а із заходу на схід — 68 м. Цілком ясно, що він дуже осів — початкова висота його була більша, а діаметр менший.

Співробітник Інституту археології АН УРСР В. П. Дудкін в середині травня 1969 р. провів електромагнітну розвідку по підошві цього кургану. Прилади дали значну аномалію на південному схилі за 3 і 6 м від підошви. Місце аномалії в напрямку із заходу на схід було прорізано шурфом — траншеєю довжиною 10 м і шириною 1 м. Розріз показав таку стратиграфію південної поли кургану: зверху в центрі шурфа була лінза лесу довжиною 7,50 м і з найбільшою товщиною 0,06 м; нижче по всій довжині траншеї залягав шар чорнозему потужністю 0,50 м у східному кінці та 0,70 — в західному. Чорнозем змінився жовтою глиною товщиною від 1,00 до 1,20 м, нижче якої на материковому лесі лежав похованій гумус — палівка (0,25 м). Між ним і насипом кургану залягав тонкий прошарок вапнякової кришки, яка свідчила про те, що в давнину на поверхні оброблявся або підтесувався камінь для спорудження склепу. Ale до розкопок не можна визначити, чи це був описаний склеп, чи той, що міститься під курганом. На місці аномалії, показаної приладами, виявлена яма напівкруглої форми, заповнена дуже твердим чорноземом. Глибина її — 1,20 м, діаметр по верху — 1,50 м. У насипу кургану знайдена мідна монета, про яку мова йтиме нижче.

Розглядаючи плани Ольвії XIX ст., О. М. Карасев згадує, що на плані К. П. Прідіуса червоними хрестиками позначені 7 курганів, під якими місцеві мешканці розкопали кам'яні склепи (один з них — Зевсів, розміщений на городищі, шість — на могильнику)². Зараз не можна встановити, які це були склепи, що в них знайдено і як вони датувались, але в усякому разі перші відомості про наявність в ольвійському некрополі кам'яних скlepів в дальшому підтвердились завдяки систематичним розкопкам могильника.

З 1904 р. до цього часу було відкрито принаймні півтора десятка кам'яних скlepів, близьких за конструкцією і розмірами³. В плані вони являли собою прямокутну камеру, споруджену з двох-трьох рядів обтесаних і добре підігнаних одна до одної плит вапняку. Два склепи мали напівциліндричне перекриття, решта двосхилі. Підлога, як правило, земляна, але інколи викладена кам'яними плитами (№ 11/1912, 1/1913), або сирцевими цеглинами, зверху яких насипаний пісок (№ 10/1907).

Більшість скlepів розташована під курганом у центрі або зміщена в бік. Такі споруди мали земляні дромоси і призначалися для повторних поховань. Впускні склепи, як правило, не мали дромоса, і поховання в них відбувалось через верх до влаштування даху.

Склеп розкопаний в 1969 р. за конструкцією камери близький до ольвійських — № 28/1904 та 1/1911⁴. Іх ріднить наявність карнизів, утворених плитами, на які спиралось перекриття.

Всі розкопані склепи пограбовані, кістки розкидані, складені в купу або зовсім відсутні, але похованій обряд в основному простежується — це тілопокладення в дерев'яному саркофагу або в труні. Сліди спалення зафіксовані тільки в склепі № 22/1908 р.⁵

² Карасев А. Н. Планы Ольвиц XIX в. как источники для исторической топографии города.— МИА, № 50. М.— Л., 1956, с. 27.

³ Номери скlepів подано за звітами Б. В. Фармаковського (ОАК за 1904, 1907, 1908, 1911, 1912, 1913—1915 рр.) та за книгою М. Парович-Пешикан (див.: Указ. соч., с. 38—52; 172—175); 5/1904, 28/1904, 10/1907, 32/1907, 11/1908, 21/1908, 22/1908, 1/1911, 11/1912, 12/1912, 1/1913, 103/1920, 110/1920, 127/1920, 1/1969. В це число не входять склепи римського часу під Зевсовим курганом та склепи Єврісівія і Аreti.

⁴ ОАК за 1904 р., с. 34, рис. 48—55; ОАК за 1911 р., с. 22—23, рис. 30—36.

⁵ Архів ЛОІА, ф. 1, спр. 228, за 1908, р., с. 8.

Б. В. Фармаковський, який розкопав більшість кам'яних склепів, сумарно датує їх IV—III ст. до н. е. Підставою для цього є уламки амфор, червонофігурні вази, чорнолаковий канфар, прикрашений плющевою гірляндою з накладної білої фарби⁶ і монети, переважно дельфінчики * (як оболи Харона).

М. Парович-Пешкан всі відомі кам'яні склепи відносить до періоду від середини IV до середини III ст. до н. е.⁷ На підставі речового матеріалу і прийомів будівельної техніки вона конкретизує датування окремих пам'яток. Склеп розкопаний в 1911 р., найбільш близький за конструкцією до склепу, що був розкопаний 1969 р., датовано другою половиною IV ст. до н. е., аналогічний йому № 28/1904 — кінцем IV ст. до н. е.⁸

Для визначення часу описаного склепу дуже мало даних. У самій могилі знайдені тільки уламки вінець алабастра, але в засипці дромоса

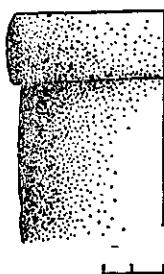

Рис. 9. Фрагмент шийки хіоської амфори.

Рис. 10. Мідна монета 330 р. до н. е. (збільшена у два рази).

0 2 CM

виявлено фрагмент вінця прямогорлої хіоської амфори IV ст. до н. е. (рис. 9). Як уже згадувалось, під час шурфування кургану, що перекрив дромос склепу, трапилась мідна монета. На лицьовому її боці зображена Деметра в профіль з вінком на голові (рис. 10), на зворотному — орел на дельфіні та ім'я міста Ольвії. А. Н. Зограф такий тип монет датує 330 р. до н. е., а П. О. Каришковський — 380—340 рр. до н. е.⁹

Таким чином, курган перекрив дромос не раніше другої половини IV ст. до н. е., а це приводить до висновку, що склеп споруджено приблизно в середині IV ст. до н. е., чому не заперечує і фрагмент згаданої амфори.

Невеликий супровідний матеріал, виявлений у склепах, зокрема золоті намиста (№ 10/1907, 1/1913), уламки золотих або позолочених вінків (№ 32/1907; 28/1904), уламки поліхромних і червонофігурних ваз (№ 10/1907, 2/1908, 11/1912, 1/1913), розписани фарбами, позолочені й прикрашені накладками із срібла і кістки саркофаги (№ 28/1904, 32/1907), свідчить про те, що ці споруди призначалися для поховання багатих громадян міста, які належали до верхівки поліса.

IV ст. до н. е. для Ольвії було часом найвищого розквіту економіки і культури. В цей період збільшується міська територія, перебудовуються житлові квартали теменоса і агора. Відбувається переорієнтація торговельних зв'язків, зростає обсяг торгівлі, що знайшло яскраве відображення

⁶ ОАК за 1904 р., с. 39, рис. 56 (склеп № 28).

* Знайдені в склепах № 10/1907, 21/1908, 11/1912 (4 шт.), 1/1913.

⁷ Парович-Пешкан М. Указ. соч., с. 49—50.

⁸ Там же, с. 50.

⁹ Зограф А. Н. Античные монеты.—МИА, № 16. М.—Л., 1951, с. 127—129, табл. XXXII, 4—6; Каришковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э.—IV в. н. э.).—Автореф. докт. дис. Л., 1951, с. 14.

ження в монетній справі — випуску золотої, срібної і мідної монети одночасно¹⁰.

Бурхливий економічний розвиток міста привів до змін у соціальному житті населення: посилення майнової диференціації, нагромадження багатств у руках певної групи людей, яка починає відігравати провідну роль у політичній діяльності. Імовірно, цей процес знайшов своє відображення і в спорудженні кам'яних поховальних склепів, невідомих раніше в ольвійському некрополі. Аристократія прагнула підкреслити своє майнове становище не лише в повсякденному житті, але й в «потойбічному світі».

Як уже відзначалось, в Ольвії одночасно співіснують склепи з двохилим і напівциліндричним перекриттям. Могили першого типу ще в архаїчний час влаштовувались на Родосі, Самосі, в південній Італії¹¹. Слід припустити, що із Східного Середземномор'я вони були занесені в Ольвію. Склепи з напівциліндричним склепінням, на думку М. Парович-Пешикан, походять із Західного Причорномор'я¹².

На Боспорі зовсім немає гробниць з двохилим верхом. Там з другої половини IV ст. до н. е. набувають значного поширення кам'яні могили фракійського типу — з уступчастими склепіннями, але вже в III ст. до н. е. переважають склепи з напівциліндричними (клиничастими) перекриттями¹³. Нова, технічно складніша конструкція не зразу витісняє старі, якийсь час обидві системи співіснують, що добре простежується на прикладі гробниці, розкопаної в 1860 р. у курганному некрополі Юз-Оба, де перекриття поховальної камери напівциліндричне, а дромоса — удавано східчасте¹⁴.

Склеп досліджений у 1969 р. доповнив нечисленну групу кам'яних могильних споруд. Немає сумніву в тому, що в ході дальших розкопок курганів на ольвійському некрополі будуть виявлені подібні гробниці, в тому числі, можливо, і непограбовані могили з матеріалами, які характеризують античне мистецтво і архітектуру часу розквіту економічного і культурного життя Ольвії.

А. В. БУРАКОВ

Каменный склеп Ольвийского некрополя

Резюме

В статье излагаются результаты исследования интереснейшего памятника ольвийской погребальной архитектуры — каменного склепа, обнаруженного в 1968 г.

На основании анализа конструктивных особенностей и планировки склепа, а также археологического материала, найденного при его исследовании, автор относит склеп к IV в. до н. э. и связывает его с памятниками ольвийского некрополя, открытых в 1904—1912 гг. Б. В. Фармаковским.

¹⁰ Карышковский П. О. Указ. соч., с. 21—22; Заграф А. Н. Античные монеты.— МИА, № 16, М.— Л., 1951, с. 129.

¹¹ Jacopi G. Scavi nella necropoli di Jalisco 1924—1928. Clara Rhodos, III, Podi, 1929, p. 185, ill. 179; Boehlan J. Aus ionischen und italischen Necropolen. Leipzig, 1898, s. 13, ill. 4—6; Sestieri P. Cl. A new painted tomb at Pestum.— Archaeology, vol. 12, p. 11, 33—37.

¹² Парович-Пешикан М. Указ. соч., с. 47—49.

¹³ Гайдукевич В. Б. Боспорское царство. М.— Л., 1949, с. 259.

¹⁴ ОАК, 1860, атлас, табл. VI; Гайдукевич В. Указ. соч., с. 260.

Археологічні розвідки в Поросся

Середнє і нижнє Поросся як цікавий для археологів район привернув увагу дослідників ще в дореволюційний час. На археологічній карті кінця минулого століття були позначені городища в селах Хмельна, Кононча, Бабичі, Межиріч, Сахнівка, Набутів, Корсунь, Миколаївка та ін. Систематичні роботи по виявленню і обстеженню археологічних пам'яток даного району розпочалися в післявоєнні роки. Вже в 1945 р. експедиція Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом Т. С. Пассек провела розвідку в нижній течії р. Росі на відрізку близько 20 км від с. Межиріч до гирла ріки¹. В околицях Корсунь-Шевченківського і Стеблева в 1946 р. розвідки проводив П. М. Третьяков². В 1947 і 1948 рр. експедиція Інституту археології АН УРСР «Великий Київ» продовжила обстеження берегів Росі на території Рокитнянського району Київської області³ та Қанівського Черкаської області⁴. Значну кількість давньоруських городищ Поросся оглянув В. Й. Довженок в 1949 і 1954 рр.⁵, а в 1970—1973 рр.— М. П. Кучера⁶. В 1956 р. Д. Т. Березовцем розвідано береги р. Росі від с. Сахнівки до с. Стеблів⁷. У зоні затоплення верхнього і нижнього Білоцерківських водосховищ в 1969 р. розвідки велися під керівництвом С. С. Березанської⁸.

Незважаючи на здійснені роботи, значна ділянка середньої течії ріки між селами Стеблів і Шкарівка не була суцільно обстежена. Крім того, у зв'язку з будівництвом на Росі гідроелектростанції та водосховищ чималі прибережні площи ґрунтів були затоплені разом з археологічними пам'ятками. Отже, виникла необхідність проведення нових розвідувальних робіт для з'ясування стану археологічних пам'яток. Це завдання виконала в 1972—1973 рр. експедиція Інституту археології АН УРСР, яка провела суцільні обстеження по обох берегах ріки від її гирла до м. Біла Церква.

Розвідана ділянка довжиною близько 150 км відзначається складним рельєфом. Рівнини змінюються підвищеннями, часто один берег (в основному правий) низький, в той час як протилежний зайнятий пасмами високих пагорбків. Підвищення стоять, як правило, на певній відстані від берега. В проміжку між ними наявні дуже зручні надзаплавні тераси, на яких часто розташовувались стародавні поселення. окремі відрізки берегової смуги покриті лісонасадженнями. Особливо значні ділянки лісів на правому березі від с. Михайлівська Гута до с. Межиріч та від м. Корсуня-Шевченківського до с. Яблунівки, а на лівому березі — від с. Заріччя до с. Москаленки та від с. Бушеве до м. Білої Церкви. В зв'язку з цим виявлення археологічних пам'яток

¹ Пассек Т. С. Отчет о работах Поросской археологической экспедиции в 1945 г.— НА АН УРСР (рукопис).

² Третьяков П. Н. Отчет об археологических исследованиях 1946 г. в бассейне Роси и Тясмина.— НА АН УРСР (рукопис).

³ Брайчевский М. Ю. Слов'янські пам'ятки Середнього Поросся.— АП, т. 3. К., 1952, с. 57—65.

⁴ Лінка Н. В. Розвідка в Канівському районі.— Там же, с. 99—105.

⁵ Довженок В. Й. Розвідки давньоруських городиц на нижній Росі в 1949 р.— АП УРСР, т. 5. К., 1955; Довженок В. Й. Раскопки давнерусских памятников на Росі в 1956 г.— КСІА АН УССР, вып. 8. К., 1959.

⁶ Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини.— ДСРА. К., 1976, с. 176—197.

⁷ Березовець Д. Т. Отчет о разведке по р. Росі в 1956 г.— НА АН УРСР (рукопис).

⁸ Березанская С. С., Ковпаненко Г. Т., Цвек Е. В., Пачкова С. П. Отчет о разведочной экспедиции в зонах верхнего и нижнего Белоцерковского водохранилищ. К., 1969.— НА АН УРСР (рукопис).

ускладнювалось, а іноді було неможливим. Крім того, на ділянках від м. Корсунь-Шевченківського до с. Яблунівки, від с. Стеблів до с. Москаленки і від с. Дубенці до с. Саварка на великій площині грунти були затоплені водами Корсунь-Шевченківської, Стеблівської та Дубенської гідроелектростанцій. Тут археологічних пам'яток виявлено мало, зокрема це стосується слов'янських поселень, які переважно розташовуються на перших і других надзаплавних терасах. Під час розвідки особливу увагу приділено слов'янським старожитностям. Серед них наявні пам'ятки від рубежу н. е. до пізнього середньовіччя (рис. 1).

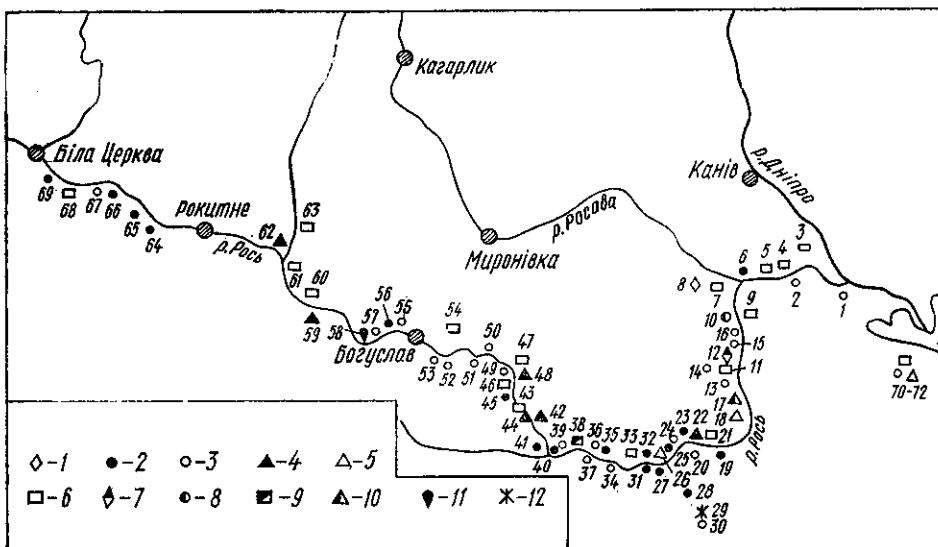

Рис. 1. Схема поширення археологічних пам'яток в Нижньому і Середньому Поросі:

1 — с. Хрестатик; 2 — с. Гута Михайлівська; 3 — х. Хмільна; 4, 5 — с. Кононча; 6 — с. Гамаря; 7—8 — с. Бабичі; 9—10 — Межиріч; 11—18 — с. Сахнівка; 19 — с. Драбівка; 20 — с. Деренковець; 21—23 — с. Набутів; 24—26 — с. Гарбузин; 27 — с. Слобідка; 28 — с. Миропілля; 29—30 — с. Вільховчик; 31 — хут. Боки; 32—34 — с. Корсунь-Шевченківський; 35—37 — с. Яблунівка; 38—42 — с. Стеблів; 43—45 — с. Миколаївка; 46 — хут. Хльорівка; 47—49 — хут. Половецька; 50 — с. Тентіївка; 51 — с. Хотітва; 52, 53 — с. Дежки; 54 — с. Момоти; 55, 56 — с. Мисайлівка; 57, 58 — с. Чайки; 59 — с. Балкон; 60 — с. Саварка; 61, 62 — с. Бушеве; 63 — с. Ольшаниця; 64 — с. Острів; 65 — с. Пугачівка; 66 — с. Бирюки; 67 — с. Бірюки; 68 — с. Коженики; 69 — с. Шкарівка; 70—72 — с. Будище.
1 — зарубинецькі поселення; 2 — черняхівські поселення; 3 — ранньосередньовічні поселення; 4 — давньоруські поселення; 5 — пізньосередньовічні поселення; 6 — городища; 7 — поселення з зарубинецьким, ранньосередньовічним і давньоруським шарами; 8 — поселення з черняхівським і давньоруським шарами; 9 — поселення з ранньосередньовічним і давньоруським шарами; 10 — поселення з давньоруським і пізньосередньовічним шарами; 11 — поселення з ранньосередньовічним і пізньосередньовічним шарами; 12 — скарб.

Загалом на зазначеній території обстежено 72 археологічних об'єкти. У 1972 р. здійснено невеликі розкопки на ранньосередньовічному поселенні в уроч. Пасічників схил поблизу с. Сахнівки, а в 1976 р.— на околицях сіл Гута Михайлівська та Вільховчик.

Ранньосередньовічне поселення розташоване на північний схід від с. Хрестатик, на правому підвищенню березі оз. Обиштин. У 1957—1958 рр. Є. Ф. Покровська, В. Т. Петренко і Г. Т. Ковпаненко, досліджуючи ранньософіське поселення, виявили кілька ранньосередньовічних об'єктів з ліпною керамікою⁹.

За 2,5 км вниз по течії Росі від с. Гута Михайлівська, на правому березі ріки, в уроч. Садкове, на площині 250×50 м зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку. Знайдено також ліпне керамічне біконічне прясло (рис. 2, 2). В 1976 р.¹⁰ у цьому урочищі розкопано прямокутну в плані напівземлянку розміром $4 \times 3,6$ м і глибиною 0,8 м від сучасної

⁹ Покровська Є. Ф., Петренко В. Г., Ковпаненко Г. Т. Поселення VIII—VI ст. до н. е. поблизу с. Хрестатик на Канівщині. — Археологія, 1971, 2, с. 107—108.

¹⁰ Приходнюк О. М., Беляєва С. А. Отчет о работе Поросской славяно-русской экспедиции в 1976 г.—НА ІА АН УРСР (рукопис), с. 8—11.

поверхні (рис. 3, 1). Вона орієнтована кутами за сторонами світу. До-лівка житла знівелльована і добре утрамбована. В південному куті, на рівні долівки простежено вогнищеву пляму без слідів підмазки, вона неправильної в плані форми розмірами $1,6 \times 0,8$ м. На вогнищі була зола, вуглики і зафіксовано накипи бронзи. Тут же знайдено фрагмент

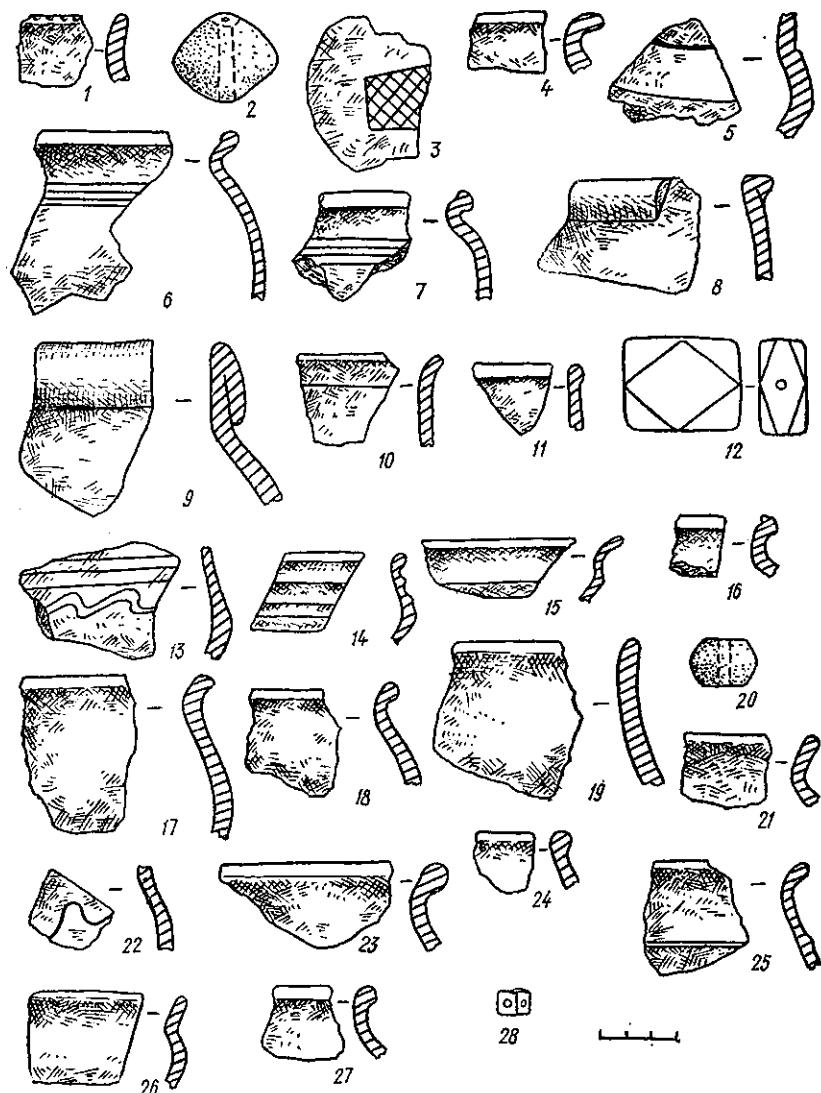

Рис. 2. Керамічні вироби, виявлені під час розвідки:

1, 2, 17—19, 21, 22, 28 — матеріали ранньосередньовічного часу; 3, 6, 7, 16 — давньо-руська кераміка; 8, 9 — пізньосередньовічна кераміка.

глиняного тигелька з слідами бронзи на внутрішній поверхні (рис. 3, 12). Близче до західного кута виявлена овальна в плані яма діаметром 1,2 м і глибиною 0,4 м від рівня долівки. Стінки її вертикальні, дно плоске. Вздовж північно-західної стінки намічалося невелике підвищення шириною 0,6—0,8 м. Оскільки воно являло собою піщаний останець, погано збережений, то немає достатніх підстав розглядати його як виступ-лежанку. В житлі-майстерні була ліпна пеньківська кераміка (рис. 3, 2—11), сіролощений фрагмент черняхівського гатунку та кістяна річ. Поблизу від напівземлянки розчищено господарську

яму овальної в плані форми з більшим діаметром 0,9 м і глибиною 1,2 м від сучасної поверхні. Стінки її звужувалися донизу. В ямі зібрали ліпну пеньківську кераміку (рис. 3, 13—17), сірий кружальний фрагмент черняхівського гатунку (рис. 3, 18) та залізний ніж з прямою спинкою і плоским черешком (рис. 3, 19).

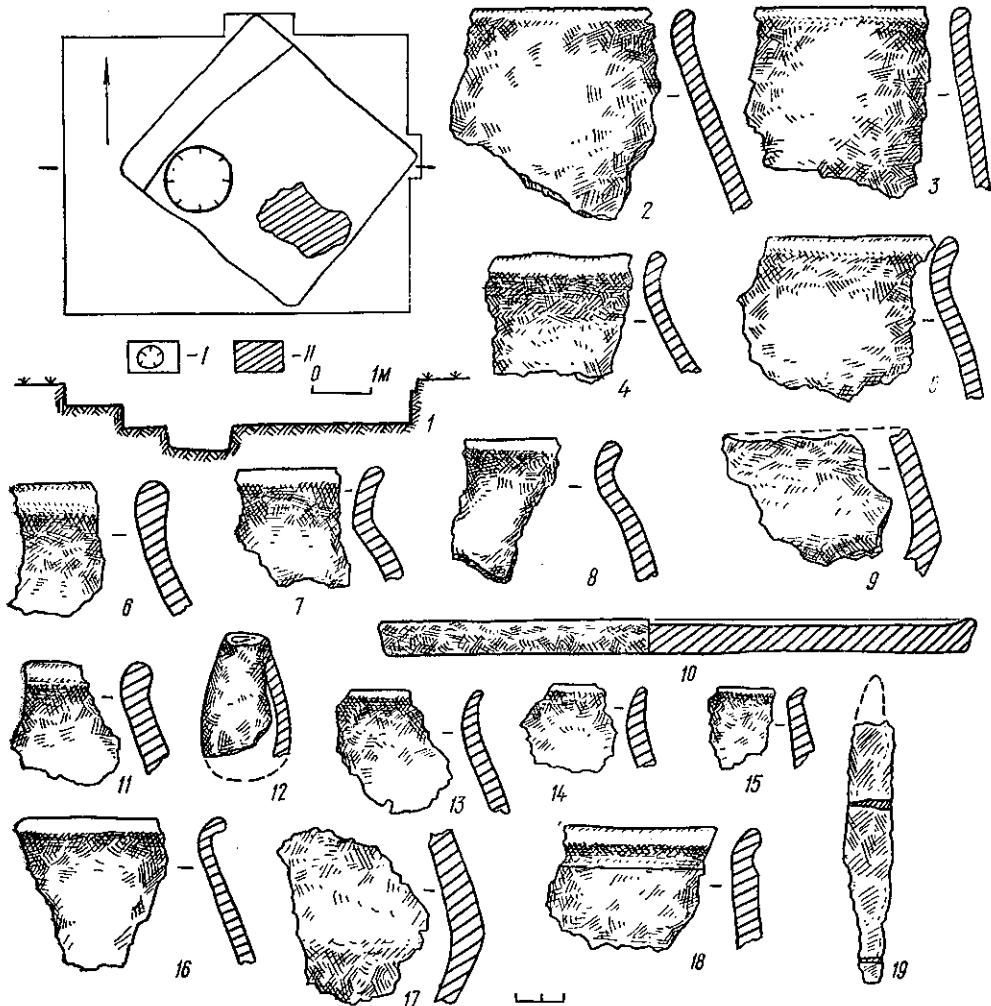

Рис. 3. План та розріз житла з с. Гута Михайлівська (1) і знахідки з житла (2—12) та господарської ями (13—19); (I — яма; II — залишки вогнища).

В північній околиці хут. Хмільна (лівий берег р. Рось), на горі Варченківській, в уроч. Калиновий лужок розташоване велике мисоподібне городище, що заросло лісом і чагарником. У відслоненнях схилів виявлено давньоруську і скіфську кераміку.

Поблизу с. Кононча, в уроч. Жолоб, на висоті 30—40 м обстежено городище, на поверхні якого зібрано кераміку XII—XIII ст.

Городище Замковище розміщене на північ від с. Кононча, на підвищенні ділянці лівого берега Росі висотою близько 20 м і має неправильну форму; ширина його — близько 40 м, довжина — 50 м. На поверхні знайдено давньоруську кераміку XII—XIII ст.

На лівому березі гирла р. Россави, на західній околиці с. Гамарня, в уроч. Селюкове виявлене черняхівське поселення. Воно займає підвищення першої тераси, що прилягає до великої заплави. На по-

верхні зібрано черняхівську кераміку, місцями простежено сліди жителів у вигляді перепаленої глини, скупчень ліпного і кружального черняхівського посуду, кісток тварин, вуглинок та ін.

Городище в с. Бабичах (курган) розташоване на південній околиці села, недалеко від гирла Россави, на вершині крутого ескарпованого пагорба неправильної овальної форми, розмірами 76×55 м. По зовнішньому краю тераси добре збереглися рів і вал. З північно-західного боку помітний в'їзд на городище. Площа пам'ятки покрита лісом і чагарником, під час шурфування археологічних матеріалів не виявлено. Біля південно-західного підніжжя гори, на першій підвищенні терасі, зашитій присадибними ділянками, на площині 500×100 м зібрано велику кількість ліпної кераміки, серед якої трапляються скіфідні лощені фрагменти з наскрізними проколами і черепки зарубинецького гатунку з шорсткою та лощеною поверхнею.

У західній частині с. Межиріч, на відрогах правого корінного берега Росі, в уроч. Городище обстежене городище зарубинецького часу, розмірами $136 \times 20 \times 40$ м, яке відділене від плато ровом глибиною до 1,5 м. Під час розвідувальних розкопок 1959 р. там виявлено кілька ям, де була шорстка та лощена зарубинецька кераміка¹¹.

За 2 км на південний схід від центра с. Межиріч, на підвищенні лівого берега р. Росі, в уроч. Слобода, на площині 250×100 м трапляється кружальна черняхівська (рис. 2, 4) і давньоруська кераміка. окремі денці з клеймами (рис. 2, 3). Поселення перетинає молодий яр, у відслоненнях якого простежується культурний шар товщиною до 0,4 м.

В околицях с. Сахнівка, вздовж лівого берега Росі тягнеться ряд високих пагорбків, серед яких панівне місце займає гора Дівиця. На її вершині розташовується давньоруське городище, звідки походить багатий скарб з золотою діадемою. В 1901 р. розкопки на городищі проводив археолог-аматор В. Гезе. З вершини він зняв культурний шар та зрізав схили гори. В 1949, 1972 і 1973 рр. пам'ятку досліджував В. Й. Довженок, який виявив тут залишки оборонного рову, двох прямоутніх приміщень на краю схилу (можливо, це основи оборонних веж) та 17 господарських ям XII—XIII ст.¹²

В улоговині між горами Дівицею і Дегтярною Т. С. Пассек виявила в 1945 р. багатошарове поселення. В 1949 р. розкопки його проводили В. Й. Довженок та Н. В. Лінка, а в 1972—1973 рр.—О. М. Приходнюк. Всього досліджено кілька зарубинецьких, давньоруських (XII—XIII ст.) та ранньосередньовічних (VII—VIII ст.) жителів¹³.

В уроч. Базар В. Й. Довженок та Н. В. Лінка відкрили ранньосередньовічне поселення, на якому в 1949 р. розкопали глинобитну піч, а на поверхні зібрали фрагменти ліпної кераміки. В 1972 р. проведено шурфування цієї місцевості і встановлено, що культурний шар там змітто. Лише в північно-західній частині селища, на глибині 0,4 м простежувався шар товщиною до 0,2 м¹⁴.

1972 р. на території Сахнівського колгоспного саду, в уроч. Пасічників схил виявлено ранньосередньовічне селище, яке займає лівий досить крутій схил балки, захованої серед пагорбків. На площині $300 \times$

¹¹ Довженок В. Й., Лінка Н. В. Розкопки раннеславянських поселень в нижньому течії р. Росі.—МІА, № 70. М.—Л., 1950, с. 111—113.

¹² Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X—XIII веков. Л., 1971, с. 43, рис. 46; Довженок В. Й. Розівідки давньоруських городищ..., с. 151—154; Довженок В. Й., Приходнюк О. М. Звіти про роботу Сахнівського загону Середньодніпровської експедиції за 1972—1973 рр.—НА ІА АН УРСР (рукопис).

¹³ Довженок В. Й., Лінка Н. В. Указ соч., с. 102—109; Приходнюк О. М. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Росі.—ДСРА. К., 1976, с. 101—119.

¹⁴ Довженок В. Й., Лінка Н. В. Указ. соч., с. 109; Довженок В. Й., Приходнюк О. М. Звіт про роботу Сахнівського загону Середньодніпровської експедиції в 1972 р.—НА ІА АН УРСР (рукопис).

$\times 100$ м зібрано фрагменти ліпної кераміки, знайдено невелику намистину кубічної форми (рис. 2, 28), виготовлену з склоподібної маси блакитного кольору та фрагмент керамічного прясла. На поселенні розкопано господарську яму овальної в плані форми, глибиною 0,8 м від сучасної поверхні, розмірами 3×2 м (рис. 4, 1). Заповнення ями — темно-жовтий суглинок з вкрапленнями вуглинок і золи. Серед знахідок багато ліпної кераміки (рис. 4, 2—7, 9, 10), кісток тварин і риб, риб'ячої луски, фрагменти глиняної жаровні (рис. 4, 8). Судячи з кераміч-

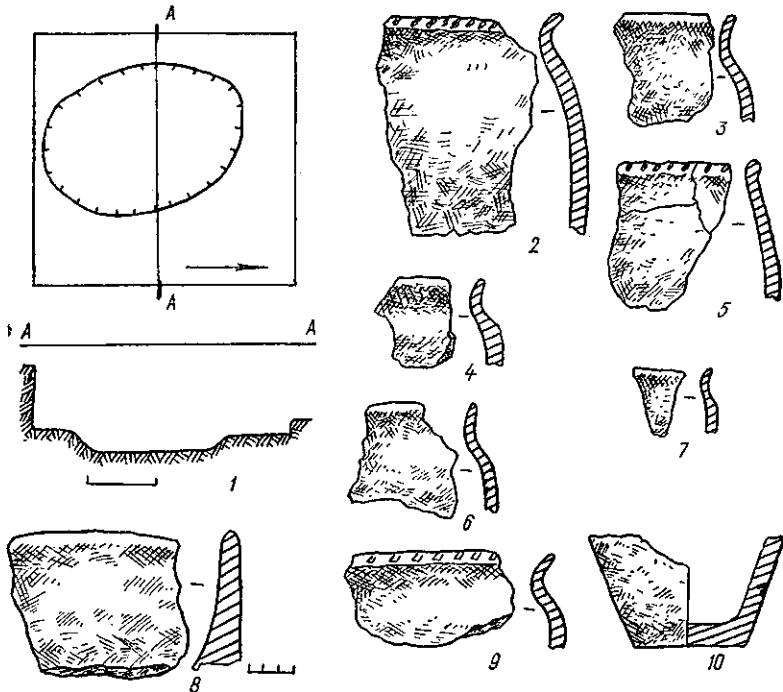

Рис. 4 План та розріз ями (1) та виявлено в ній кераміка (2—10)
з ранньосередньовічного поселення Пасічників схил (с. Сахнівка).

ного матеріалу, виявлено пам'ятка синхронна ранньосередньовічному шару з поселення в улоговині між горами Дівицею і Дегтярною.

На північ від с. Сахнівка, в уроч. Гончариха, на невеликому підвищенні лівого берега р. Рось, у 1949 і 1956 рр. В. Й. Довженок і Ю. В. Кухаренко розкопали кілька ранньосередньовічних жител та господарських ям¹⁵. За 500 м на північ від поселення на підвищенні ділянці першої надзаплавної того ж берега, в уроч. Дудчин садок, на площині 200×50 м в 1972 р. зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку.

На південній околиці с. Сахнівка, в уроч. Давидова вуличка, на підвищенні першої надзаплави лівого берега Рось трапляється давньоруська (рис. 2, 6, 7; рис. 5, 11) і пізньосередньовічна (рис. 2, 8, 9; рис. 5, 12, 15) кераміка. Знахідки концентрувалися на площині діаметром близько 70 м.

Поблизу попереднього пункту, в уроч. Горб, на площині 150×100 м зібрано пізньосередньовічну кераміку, в тому числі кахлі (рис. 5, 14). В с. Драбівка, на невисокому правому березі р. Рось, біля школи на площині 200×150 м зафіксовано кружальну черняхівську кераміку.

¹⁵ Довженок В. Й., Линка Н. В. Указ. соч., с. 109—110; Кухаренко Ю. В. Раскопки у с. Сахновки.— МИА № 108. М., 1963, с. 243—250.

На правому березі р. Рось, проти каменоломні в с. Деренковець є підвищення довжиною близько 300 м і шириною 50 м. Там зібрано ліпний ранньосередньовічний посуд з ледь відігнутими вінцями та домішками шамоту або жорстви в тісті.

Очаківське городище розташоване поблизу с. Набутів, біля дороги, що веде в Корсунь-Шевченківський. Воно займає підвищення стрімкого

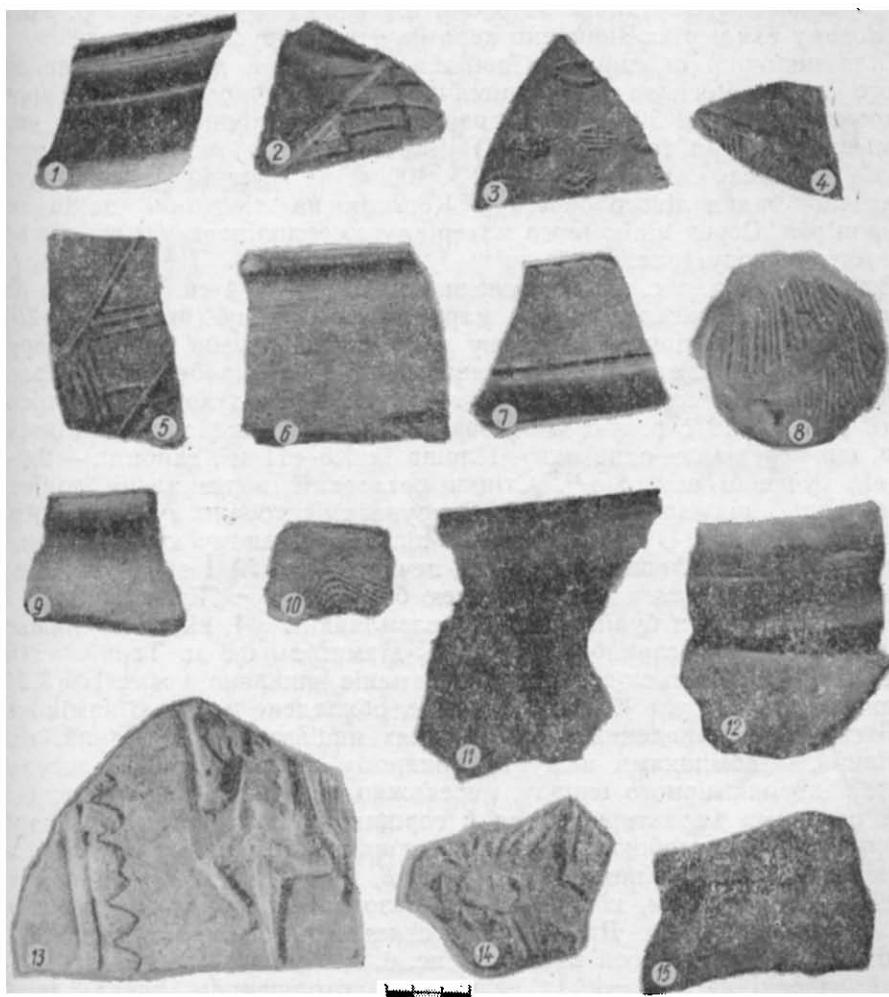

Рис. 5. Зразки кераміки:

1—9 — черняхівської культури; 10 — ранньосередньовічного часу; 11—15 — пізньосередньовічного часу.

лівого берега Росі, між двома глибокими ярами. Городище круглої форми, площею близько 2000 м². З північного, напільному боку добре збереглися вал і рів. У 1901 р. на городищі Очаків В. Гезе виявив поховання періоду Київської Русі. В 1949 р. у шурфах, закладених в центрі городища, В. І. Довженок простежив культурний шар з керамікою XII—XIII ст.¹⁶ Над урвищем лівого берега Росі, вище від городища Очаків, на протязі 900 м трапляється давньоруська кераміка. Мабуть, це поселення було зв'язане з городищем.

На південно-західній околиці с. Набутів, в урочищі Гора, на першій лівобережній терасі р. Рось висотою близько 30 м на площині 150 × 70 м зібрано ліпну і кружальну черняхівську кераміку.

¹⁶ Довженок В. І. Розвідки давньоруських городищ..., с. 154—155.

На території с. Гарбузин, по вул. Чайковського, між похилим лівим берегом Рось і струмком, на площині 150×100 м простежена ліпна ранньосередньовічна кераміка.

В східній частині с. Гарбузин, на похилому схилі лівого берега р. Рось висотою близько 10 м біля вул. Толбухіна, на площині 150×50 м зібрано ліпний і кружальний черняхівський посуд (рис. 2, 10, 11). Між с. Гарбузин і каменоломнею, за 300 м від впадіння струмка в р. Рось, на пологому схилі ріки знайдено кераміку давньоруського часу.

Біля північної околиці с. Слобідка, на першій невисокій заплаві правого берега Рось, за 150 м північніше залізничного моста в уроч. Вільховчик на площині 300×50 м трапляється керамічний матеріал черняхівської культури (рис. 2, 14, 15). Вироби того ж часу (ліпні й кружальні) виявлено на ділянці 300×100 м на першій надзаплавній заболоченої балці лівого берега р. Кошмак на південний захід від с. Миропілля. Серед підйомного матеріалу є сердолікова намистина коричневого кольору (рис. 2, 12).

Влітку 1974 р. в с. Вільховчик знайдено скарб, в складі якого наявні бляшки від поясного набору мартинівського типу (рис. 6, 20—26). Вони містилися в ліпному горщику (рис. 6, 1). Восени 1975 р. поруч відкрито поселення, яке займає підвищення першої лівобережної тераси р. Вільшанка. На поверхні зібрано ліпну кераміку з домішками піску в тісті. Навесні 1976 р. в с. Вільховчик було досліджено три напівземлянки, що перерізали одна одну. Площа їх $7,5—11$ м², глибина — 0,9—1 м від сучасної поверхні¹⁷. Стінки котловані вертикальні, долівки знівелевані і підмашені глиною. Споруди орієнтовано кутами майже за сторонами світу. В північному або північно-східному кутах на рівні долівок знайдено залишки печей. Від печі з житла № 1 зберігся глинобитний черінь і розвал каміння площею близько 1 м². Піч з житла № 2 була зруйнована при будівництві напівземлянки № 1, від неї залишився тільки овальний глинобитний черінь діаметром 0,6 м. Такий черінь діаметром 0,8 м і кілька перепалених каменів виявлено в житлі № 3. Не виключено, що це було глиняне вогнище, обкладене по краю камінням.

Весь посуд, виявлений в заповненнях напівземлянок, ліпний, товстостінний, з домішками піску в глиняному тісті. Поверхня посудин шорстка, нерівномірного випалу, переважно темно-сірого кольору. Цими ж ознаками характеризується й горщик, в якому містився скарб. Є фрагменти округлобоких горщиків з вираженими плічками, шийкою і вигнутими назовні вінцями (рис. 6, 2, 3, 5—8, 10, 13, 15—19). Край вінець буває округлим, косо зрізаним назовні, з невеликим потовщенням або потоншенням. Другу групу складають біконічні посудини з ребром на середині висоти виробів (рис. 6, 9, 11, 12). Край вінець відгнутий назовні або прямий з невеликим потоншенням, заокруглений або косо зрізаний. Днища масивні, інколи мають закраїнку на площині, іноді простежуються відбитки зерен і полови.

У заповненнях об'єктів виявлено бронзову пластинку розмірами 1×1 см та керамічні пряслас, виготовлені з стінок посудин (рис. 6, 4, 14). Це плоскі диски діаметром 3—5 см з невеликим отвором у центрі.

Поселення черняхівської культури відкрито в 1972 р. на присадибних ділянках північно-східної околиці хут. Боки, на правому березі р. Рось. Воно займає підвищення першої надзаплави, яка зі сходу прилягає до заплавних лук.

На північно-західній околиці м. Корсуня-Шевченківського, в уроч. Тартак, на першій надзаплаві правого берега Рось висотою близько 10 м, на площині 70×70 м зібрано кружальну черняхівську кераміку.

Городище Замчище, площею близько 2 га, розташоване на високому лівому березі р. Рось при впадінні в неї р. Корсунки. З південно-

¹⁷ Приходнюк О. М., Беляєва С. А. Указ. соч., с. 1—8.

західного боку збереглися залишки валів і ровів. Під час шурфування місцевості в 1949 р. В. І. Довженок обстежив культурний шар потужністю до 1,5 м, серед заповнення якого знайдено давньоруську кераміку XI—XIII ст., залізні вироби та ін. На південний схід від городища трапляються фрагменти давньоруських посудин (рис. 2, 16). Мабуть.

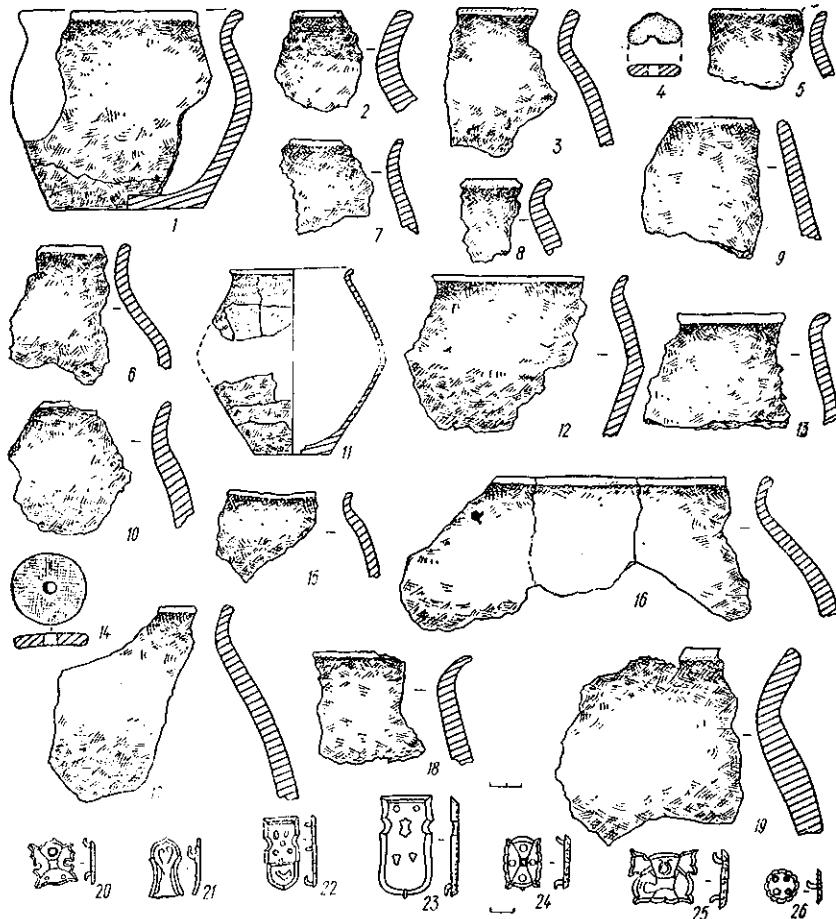

Рис. 6. Знахідки з с. Вільховчик:

1 — горщик, в якому містився скарб; 2 — фрагмент горщика з шурфу поблизу від скарбу; 3—6, 9, 10 — кераміка з житла № 1; 7, 8, 11—15 — кераміка з житла № 2; 14—19 — кераміка з житла № 3; 20—26 — срібні речі з скарбу.

це посад міста, а городище є залишками літописного Корсуня, який вперше згадується під 1169 р.¹⁸

В північній частині м. Корсуня-Шевченківського, що прилягає до лісу (вул. Кутузова, 43), на досить крутому підвищенні першої тераси лівого берега Росі, на присадибній ділянці зафіксовано ліпну ранньо-середньовічну кераміку (рис. 2, 17, 18).

Приблизно на однаковій відстані між Яблунівкою і м. Корсунем-Шевченківським, на другій лівобережній терасі р. Рось виявлена ліпна і кружальна кераміка черняхівської культури. На лівому березі ріки, майже проти центральної частини с. Яблунівка, на підвищенні першої тераси, на площі 150 × 100 м трапляється ліпний ранньо-середньовічний посуд та кераміка скіфського часу. Поблизу того ж села, в уроч. Бронники Рось утворює велике коліно. Між терасою і правим берегом ріки,

¹⁸ Довженок В. Й. Розвідки давньоруських городищ на нижній Росі, с. 155—156.

в центральній частині вигину на підвищенні зібрано ліпні ранньосередньовічні вироби з домішками піску або шамоту в тісті.

За 3 км на північ від с. Стеблева, на першій правобережній терасі р. Рось, в уроч. Біла глина, на площині 300×100 м зібрано сформовану на ручному крузі ранньосередньовічну кераміку (рис. 5, 10) та давньоруські черепки. Поблизу цього села, на лівому березі ріки між птаховермою і кошарою трапляються ранньосередньовічні посудини, сформовані на повільному крузі. На тому ж березі, на схід від Стеблева, вздовж схилів першої тераси протягом 200 м простежено кружальну кераміку черняхівської культури. Ліпний та кружальний посуд цього часу виявлено за 1,5 м на північ від села, на підвищенні першої надзаплави правого берега в уроч. Сливаркова яма, на площині 200×150 м. На поверхні простежуються сліди будівель у вигляді скучень перепаленої глини, каміння, кераміки тощо.

Між селами Стеблів і Москаленки, на першій лівобережній терасі р. Рось, за 200 м на південний схід від бази відпочинку «Росинка», на площині 250×100 м знайдена давньоруська кераміка Х—XIII ст., у тому числі керамічне грузило і точильний брусковий.

За 1 км на схід від с. Миколаївка досліджено городище та посад XI—XIII ст., який розташований по обох берегах Росі. Ці пам'ятки частково залиті водами Стеблівської ГЕС. На поселенні розкопано давньоруські житла з глиnobитними печами. Поблизу городища, на території колгоспного саду виявлено 24 тілопокладення з західною орієнтацією. Серед знахідок були кільця, кресала тощо¹⁹.

На поселенні поблизу с. Миколаївка, відкритому В. І. Довженком в 1953 р., В. П. Петров і Є. В. Махно в 1956 р. розкопали залишки чотирьох наземних споруд черняхівської культури. В одній з них була гончарська піч²⁰.

Городище Круглячок розташоване на північ від хутора Хльорівка, на підвищенні правого берега р. Рось (висота — близько 70 м). Воно кругле в плані, площею близько 3000 m^2 і оточене двома рядами валів та ровів. При шурфуванні місцевості в 1954 р. В. І. Довженок виявив золисті плями, шматки печини, вугілля та ін.²¹

На обривистому лівому березі р. Рось висотою до 22 м поблизу хут. Половецького було обстежене городище площею близько 0,5 га, оточене подвійним рядом валів і ровів. У 1956 р. там досліджено частину кріпосних стін і споруд, залишки жителів. Культурний шар перерізався похованнями післямонгольського часу. До городища з північного, східного і південного-східного боків прилягає селище, де на площині 500×300 м трапляється давньоруська кераміка²². На підвищенні першої надзаплави правого берега ріки, проти згаданого хутора, на площині 250×50 м зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку з домішками шамоту і жорстви в тісті.

Безпосередньо на північно-західній околиці с. Тептіївки, в уроч. Ситників яр, на першій надзаплаві лівого берега Росі, на площині 50×30 м зібрано ліпний ранньосередньовічний посуд з домішками жорстви і шамоту в глині.

¹⁹ Довженок В. И. Раскопки древнерусских памятников на Роси в 1956 г.—КСИА АН УССР, вып. 8. К., 1959, с. 154.

²⁰ Петров В. П. Отчет о раскопках в с. Николаевке в 1956 г. (советско-болгарская экспедиция ИИМК АН СССР и ИА АН УССР).—НА ИА АН УРСР (рукопис), с. 1—30; Махно Е. В. Отчет о раскопках в с. Николаевке Корсунь-Шевченковского р-на Черкасской обл. в 1956 г.—НА ИА АН УРСР (рукопис), с. 1—26; Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР.—МИА № 82, 1960, с. 58.

²¹ Довженок В. И. Городища и селища на Роси и Россаве (по материалам разведки 1954 г.).—КСИА АН УССР, вып. 5. К., 1955, с. 52.

²² Довженок В. И. Раскопки древнерусских памятников на Роси в 1956 г., с. 146—152.

За 1 км на північний схід від с. Хохітва, в східній частині уроч. Чорнобаївка, на першій надзаплавній терасі правого берега р. Рось знайдено ліпну ранньосередньовічну кераміку.

На підвищенні першої надзаплавної тераси правого берега, обмеженої пагорбками і прилягаючої до лук, за 2,5 км на південний схід с. Дежки в західній частині уроч. Чорнобаївка, на площині 150×50 м трапляється ліпна кераміка того ж часу з домішками шамоту і жорсткості в тісті, а також кістки тварин, каміння тощо. На присадибних ділянках південно-східної околиці цього села на підвищенні правого берега Росі висотою близько 10 м, на площині 50×30 м зібрано невелику кількість аналогічного посуду.

В с. Момоти є городище, яке розташоване на північно-східній околиці села, в уроч. Городок (Святилище). Ділянку, зайняту укріпленими, можна помітити серед численних відгалужень ярів лише на невеликій відстані. Це утворений ярами останець розмірами 40×30 м і висотою 20—25 м, який з трьох боків має крути схили, а зі сходу вузьким перешийком з'єднується з плато. З цього боку було виконано оборонні рови шириною до 10 м і насипано дві лінії валів, сучасна висота яких до 1—1,5 м. Тут простежується в'їзд шириною 5 м. Останець округлий, з підправленими схилами. Вздовж його краю насипано вал шириною 3—4 м, який місцями зберігся на висоту до 1 м. У центральній частині укріплення розташоване овальне підвищення. Воно природного походження або утворилося внаслідок зняття навколошнього ґрунту під час спорудження укріплень. Від поверхні городища підвищення відрізняється жовтим коліором ґрунту.

На території пам'ятки виконано п'ять пошукових траншей та шурфів. Два з них (на вершині підвищення) виявилися порожніми. На глибині 0,2—0,25 м йшла материкова глина. Очевидно, культурний шар тут змітий. Перемішані нашарування потужністю 0,5—0,6 м виявлено в шурфі, викопаному в нижній, північно-західній частині. Оскільки воно була дещо нижчою, то не виключено, що культурні залишки наміті з вищих ділянок. У південно-східній і південно-західній частинах городища вал перерізали траншеєю. З'ясувалося, що він насипаний з материкової глини і темного ґрунту. В шурфах та на поверхні виявлено незначну кількість ліпної та сформованої на повільному кругі ранньосередньовічної кераміки. Можна гадати, що досліджувана пам'ятка належить до городищ-сховищ, де населення постійно не проживало. Очевидно, цим пояснюється незначна насиченість культурного шару.

В с. Мисайлівка, на лівому березі р. Рось висотою близько 7 м, по обох берегах безіменного струмка на площині 500×70 м простежувалась ліпна і сформована на повільному кругі кераміка другої половини I тисячоліття н. е. (рис. 2, 21, 22). На правому березі струмка зібрано також фрагменти кружального черняхівського посуду. На території того ж села за 1 км вверх по течії від попереднього пункту, на підвищенні першої правобережної тераси на площині 200×50 м трапляється ліпна і кружальна черняхівська кераміка. Знайдено також керамічне біконічне прясло (рис. 2, 20).

В північно-східній частині с. Чайки, на підвищенні першої надзаплави лівого берега р. Рось, яке прилягає до уроч. Луг, на площині 70×30 м виявлені фрагменти ліпних ранньосередньовічних посудин з домішками шамоту і жорсткості в тісті. На південно-західній околиці села, на першій терасі лівого берега, над уроч. Попова долина, на площині 400×70 м зафіксована ліпна кераміка того ж часу. В західній частині підвищення, біля брукованої дороги знайдено цеглу, посуд і керамічні кахлі пізнього середньовіччя (рис. 5, 13).

Вверх по течії р. Рось від с. Балкон, на першій правобережній терасі, в уроч. Сичі, на площині 350×100 м трапилася давньоруська і скіфська кераміка.

На території с. Саварка є давньоруське городище, на якому розкопки в післявоєнні роки проводив В. І. Довженок.

Городище поблизу с. Бушеве розташоване при впадінні в Рось р. Гороховатки і займає низину лівого берега останньої. Воно кільцеподібної форми, оточене добре збереженим валом довжиною близько 1 км з трьома розривами, що являють собою, мабуть, в'їзди. Серед керамічного матеріалу є давньоруський (XII—XIII ст.) та скіфського часу. Давньоруські знахідки виявлено також біля городища, на правому березі р. Гороховатки, в її гирлі на площі першої лугової тераси розмірами 400×100 м.

Городище Шаргород, яке наприкінці XIX ст. розкопував В. В. Хвойка, розташоване за 2 км на північ від с. Ольшаниці, на лівому підвищенному березі р. Гороховатки. Воно складається з двох розміщених поблизу великих укріплень, захищених стрімкими схилами і лінією валів та ровів. На поверхні у великій кількості трапляється давньоруська кераміка, шиферні прясла, фрагменти амфор, скляні браслети.

За 1,5 км на північний захід від с. Острів, на першій надзаплаві правого берега Росі висотою 15—20 м, на площі 1000×100 м знайдено черняхівський посуд (рис. 2, 3—25; рис. 5, 6—8), а також фрагмент римського скляного кубка. На поверхні є плями наземних споруд у вигляді скупчень печини, кераміки та ін.

Черняхівське поселення обстежено за 200—300 м на схід від с. Пугачівки, на першій надзаплаві правого берега Росі. Тут на площі 2000×150 м зібрано на поверхні ліпну й кружальну черняхівську кераміку. Місцями простежуються сліди наземних будівель у вигляді скупчень перепаленої глини, посуду, каміння тощо. Східна частина селища перерізається молодим яром, а в центрі стоїть невеликий курган висотою близько 0,7 м і діаметром 20—25 м.

На присадибних ділянках східної околиці с. Бірюки, що прилягає до урвища правого берега Росі і заплавних лук, на площі 1500×100 м виявлено велику кількість ліпного і кружального черняхівського матеріалу (рис. 2, 26), печини та інші знахідки. В північно-східній частині села, на першій правобережній терасі Росі, зайнятій присадибними ділянками, на площі 500×50 м трапляється скіфська кераміка. В північній частині цієї території зібрано ліпні ранньосередньовічні черепки (рис. 2, 24).

Між селами Коженики і Клочки по правому березі Росі тягнеться пасмо пагорбків висотою від 30 до 70 м, які з боку с. Коженики вкриті лісом. У напрямку до річки до них прилягає заплава шириною близько 1000 м. Майже на однаковій відстані між горами Солов'їгою і Острогіркою, проти західної околиці лівобережного села Томилівка, є підвищення висотою близько 40 м, яке зі сходу обмежене глибоким яром, а з боку Росі — крутими схилами. З півдня мис з'єднаний з корінним берегом перешником шириною до 70 м. Він розташовується дещо нижче від корінного берега, утворюючи природну западину. На його території було досліджено овальне мисоподібне городище площею близько 1 га. З півночі (з боку Росі) воно частково зруйноване молодими ярами. В східній частині зберігся вал висотою до 1 м при ширині основи до 10 м, а в західній похилій він не простежується. Зі сходу і заходу до укріплень прилягає площашика шириною 10—15 м, яка розміщена на 5 м нижче основи валу. Можливо, це залишки ескарпу. З напільного боку городище відділене від корінного берега валом і ровом шириною до 10 м і глибиною 0,5 м. Безпосередньо за ровом є ще один вал висотою 0,8 м і шириною в основі близько 7 м. На його поверхні простежуються виходи перепаленої глини. З напільної сторони внутрішній вал має розрив шириною 10 м. Очевидно, це сліди в'їзду на городище. Площа укріплень задернована, місцями вкрита чагарниками. На по-

верхні зібрано давньоруську кераміку XII—XIII ст. і скіфські черепки. При шурфуванні простежено культурний шар потужністю до 0,5 м, який складався з темного піску з вкрапленнями вуглинок.

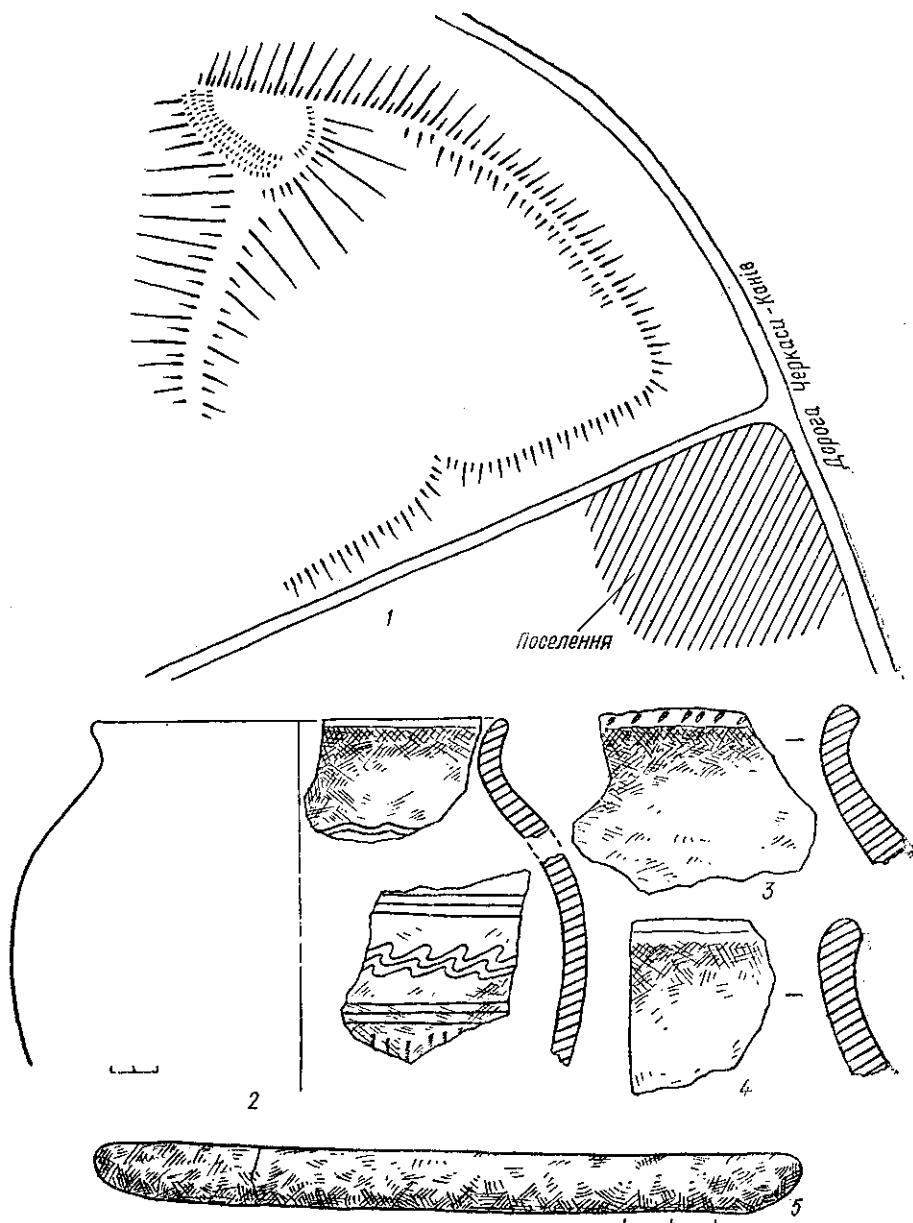

Рис. 7. План городища (1) та кераміка (2—5) з пеньківського поселення поблизу с. Будище.

Біля північно-західної околиці с. Шкарівка, на першій надзаплав'ї правого берега Росі, в уроч. Посьолок обстежено черняхівське поселення, виявлене О. І. Тереножкіним в 1949 р. На площині 800×100 м, частково розташованій в полі, а частково на території села, трапляється ліпна і кружальна кераміка черняхівського типу (рис. 2, 27; рис. 5, 9).

На одній з найбільших вершин Мошногір'я, поблизу с. Будище, розміщене городище площею близько 0,5 га, яке з напільного південного

боку укріплене валом і ровом, що проходять дещо нижче площасти городища. З інших боків оборонних споруд немає, але схили гори ескарповані (рис. 7, 1). В центральній частині задернованої площи городища є велика яма пізнього походження. Під час зачистки стінок цього заглиблення та країв гори культурний шар не виявлений. На одній з терас цієї гори, нижче городища на 30—40 м, де проводиться будівництво санаторію «Світанок», зібрано поодинокі скіфські черепки. Однак культурний шар тут відсутній. Біля підніжжя гори, де проходить дорога з Черкас на Канів, розташоване слов'янське поселення третьої чверті I тисячоліття н. е. На поверхні знайдено ліпну кераміку (рис. 7, 3—5) та окремі фрагменти пастирського кружального посуду (рис. 7, 2).

На східній околиці с. Будище зібрано фрагменти ранньосередньовічного (рис. 2, 1) та пізньосередньовічного посуду.

О. М. ПРИХОДНЮК

Археологические разведки в Поросье

Резюме

Статья посвящена итогам археологических обследований памятников I и II тысячелетия н. э. на территории Среднего и Нижнего Поросья. В 1972—1973 гг. на участке от Белой Церкви до впадения Роси в Днепр обследованы 72 местонахождения, среди которых были поселения от рубежа н. э. до позднесредневекового периода, городища. Большинство рассматриваемых памятников публикуются впервые. Использованы также материалы разведок Т. С. Пассек, В. И. Довженка, Д. Т. Березовца и других исследователей. Автор сообщает также о результатах разведовательных раскопок на раннесредневековых поселениях в Вильховчике, на материалах которого впервые удалось связать клад мартиновского типа с пеньковским поселением, приводит результаты исследований памятников в Гуте Михайловской и Сахновке.

Л. Д. ПОБОЛЬ, М. Ф. ГУРІН

Металографічні дослідження залізних виробів з поселення I тисячоліття н. е. у Верхньому Подніпров'ї

У цій статті подаються наслідки металографічного аналізу частини залізних предметів *, виявлених в с. Тайманові Биховського району Могилівської області БРСР під час археологічних досліджень на селищі пізнього етапу зарубинецької культури (II—V ст. н. е.) і биховської культури (VI—IX ст. н. е.). Інформація про результати цих розкопок опублікована (див. «Археологические открытия» за 1967—1975 рр.). Матеріали с. Тайманова пов'язані з вирішенням найскладнішої в радицькій археології проблеми слов'янського етногенезу. В науковий обіг вводяться нові речові джерела Білоруського Подніпров'я в хронологічних межах від епохи зарубинецької культури, від часу побутування тут пам'яток типу Чапліна і до початку формування однієї з наймогутніших ранньофеодальних держав Європи — Київської Русі.

Матеріал металографічних досліджень — 65 залізних виробів, знайдених під час розкопок селища в 1974—1975 рр. (рис. 1). На рис. 1 ці вироби подано з позначенням місяця, де взято зразки для аналізу. Предмети не були законсервовані, деякі з них значно зруйновані корозією, метал зберігся у вигляді мікроскопічних частинок (рис. 3, а).

* Металографічний аналіз залізних виробів виконано М. Ф. Гуріним, учасником польових археологічних досліджень у с. Тайманові.

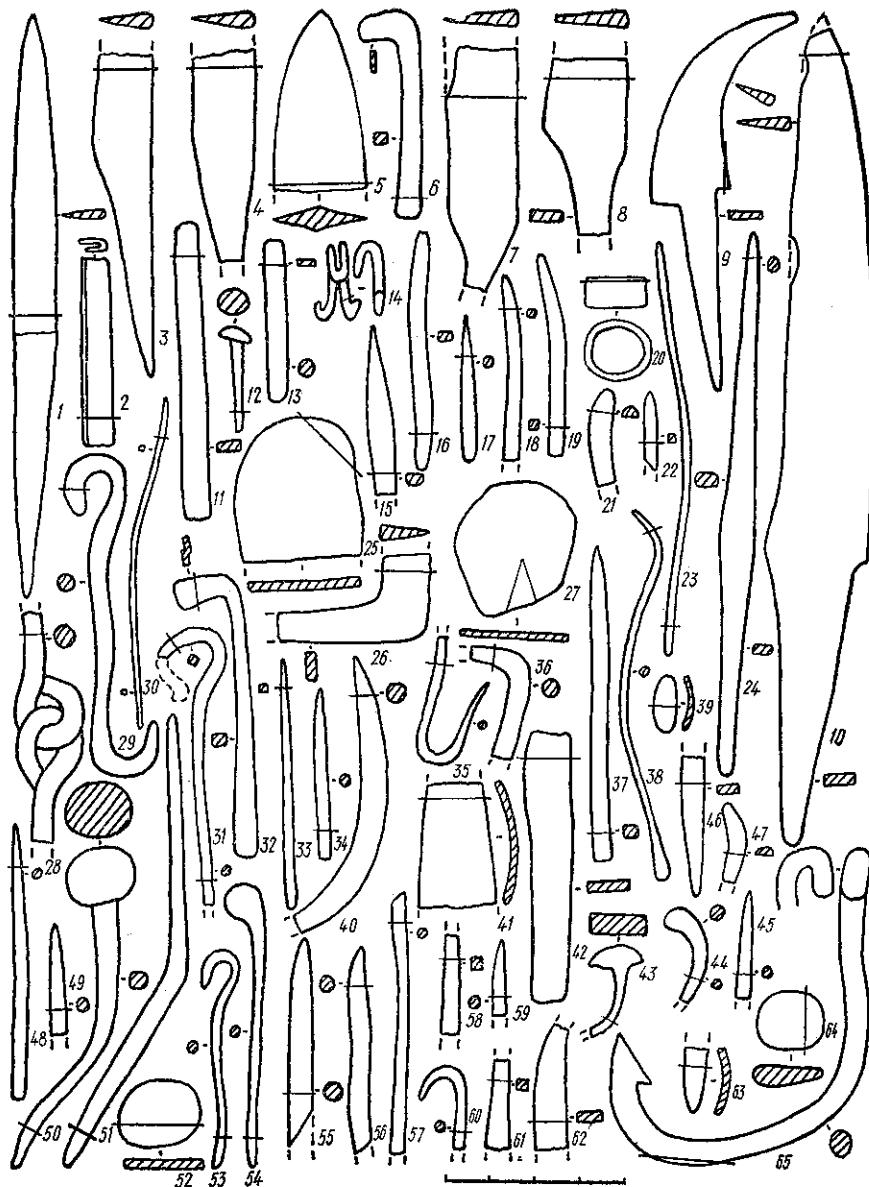

Рис. 1. Залізні вироби з селища Тайманово (місця взяття зразків для аналізу позначені).

Метою дослідження було визначення заліза і сталі, встановлення якості металу, складання технологічних схем виготовлення предметів. Для цього проводився аналіз макро- і мікроструктури, вимірювалась мікротвердість і твердість за Віккерсом, а також величина зерна.

Методика дослідження. Зразки за допомогою сплаву Вуда заправлялись в циліндричні струбцинки, потім шліфувались і полірувались. Після травлення трохи процентним розчином азотної кислоти в спирті шліфи вивчались на металографічному мікроскопі МІМ-7 при збільшенні в 60—500 разів. Мікротвердість вимірювалась на пристрії ПМТ-3 при навантаженні 20 г протягом 5 сек; кожний результат є середнім з 5—8 вимірювань. Твердість за Віккерсом визначена на пристрії ТП-2 при навантаженні 5 кг протягом 10 сек; кожний результат є

Таблиця 1

Результати металографічних досліджень, вимірюв мікротвердості і твердості за Віккерсом в залізних предметах з с. Тайманова

Назва предмету чи фрагмента	Вага (г)	Складові структури	Номер зерна	Мікротвердість	Твердість	Примітка
Ніж	8,1	ферит перліт	5	83 198	175	є ферит на межах перлітних зерен
Пластинка	3,2	ферит	5	97	102	
Ніж (фрагм.)	13,5	»	8	136 645 372	655 *	* на робочій частині
Ніж (фрагм.)	6,7	ферит перліт	2—6	108 212	232	«пакет»
Наконечник списа (фрагм.)	9,0	ферит	3	124	161	
Гачок	5,4	»	3,7 *	108 144	159	* у смужках
Ніж (фрагм.)	9,4	ферит перліт	11	97	148	перліту мало
Ніж	10	ферит перліт	2	104 165	244	
Бритва	10	ферит перліт	6—8	89	127	«пакет»
Ніж	41,5	ферит перліт	4—8	98 204	192	«пакет»
Пластинка	6,3	ферит	5	128	183	
Цвях	1,0	»	7	98	111	
Стержень	4,2	»	6	128	146	
Гачок для одягу	1,1	»	8	144	158	
Вістря	4,9	ферит *	4	102 220	142	* ферит у вигляді сітки
Вістря	2,7	ферит	7	103	118	
Вістря	1,0	»	4	109	125	
Вістря	2,4	»	6	84	71	нітриди?
Вістря	3,1	»	6	103	109	
Кільце	4,1	»	8	124	187	
Виріб	0,8	перліт		189		
Виріб	0,8	ферит	9	113	185	
Вістря	0,5	перліт			138	
Вістря	3,6	ферит *	7	93		
		перліт	5	94 152		*ферит на межах перлітних ділянок
Шило	16,2	ферит	7	87—190	132	
Виріб	20,6	»	3—6	167	197	«пакет»
Пластинка	3,8	»	6	84	112	
		перліт		189		
Вудила (фрагм.)	17	ферит	3—8	98	183	є місця з дрібним зерном
Вудила (фрагм.)	12	ферит перліт	9	89	129	
Голка	1,4	ферит	7	85	130	
Шпилька	2,7	ферит перліт	6	104 234	169	
Виріб	9	ферит	3	122	197	
Вістря	1,3	»	2	85	158	
Вістря	1,9	»	7	94		
		перліт цементит? *	5	225	127	*у вигляді сітки на межах перлітних зерен

Продовження табл. 1

Назва предмету чи фрагмента	Вага (г)	Складові структури	Номер зерна	Мікротвердість	Твердість	Примітка
Гачок Виріб	3,0 4,3	ферит те ж	2 3—8	100 96	127 117	зварювання двох пластин
Шило Виріб	6,5 4,0	те ж ферит* перліт	2 4 7	95 83 156	136 159	* на межах перлітних зерен
Виріб Вістря	0,5 13,4	ферит те ж	5 12	90 92	148	
Виріб Заготовка	11,2 6,6	перліт ферит те ж	7 8	103 83 204	115 138 125	
Цвях	3,2	ферит	3	106	193	багато шлакових включень
Виріб Вістря	2,0 0,9	те ж »	7 6	81 85	143 118	
Пластинка	0,9	»	4	98	141	
Виріб	0,7	»	7	112	152	
Виріб	2,7	перліт		195		
Виріб	0,6	ферит	3—7	107	98	
Цвях	26,3	те ж	5	107	204	зерна різної величини
Шило	8,0	»	5	85	133	
Пластинка	0,9	»	6	113	134	
Прижка (фрагм.)	2,3	»	2	102	106	«пакет»
Голка фібули	3,5	»	9	78	104	
Вістря	3,0	»	3	111	—	
Вістря	3,7	»	8—12	79	144	
		перліт		95	120	є смуга з вмістом С до 0,7%
				164		
Вістря	3,1	ферит	4	77	112	
Виріб	1,8	те ж	3	104	232	багато шлакових включень
Вістря	0,4	»	2	79	139	
Виріб	0,6	»	10	73	114	
Стержень	2,3	ферит	2	104	177	
Виріб	1,8	те ж	7	92	165	
Пластинка	0,5	»	5	98	132	
Цвях (фрагм.)	2,5	перліт		246		
Гачок рибальський	11	ферит	2	83	113	багато шлакових включень
		те ж	7	73	103	

середнім з трьох вимірів. Номер зернистої структури за ГОСТом 5639—65 визначений в залежності від кількості зерен на 1 мм² площині шліфа, за методикою Ц. Джеффріса (другий варіант)¹ (табл. 1).

Результати дослідження наведені в таблиці. Однак про деякі вироби слід сказати детальніше, враховуючи їх призначення і особливості технології виготовлення (рис. 2). Так, наконечник списа (№ 5) виготовлений з м'якого металу великозернистої феритної структури. Слідів термо-хімічної обробки не виявлено. Цей предмет вивчався також на рентгенівській установці з метою визначення змін у кристалічній решітці металу в порівнянні з сучасним Армко залізом. Зміни незначні, їх нелегко використати для одержання критерія при технічній методиці

¹ Салтиков С. А. Стереометрическая металлография. М., 1970, с. 256.

датування археологічних знахідок. У вістрі № 34 поряд з феритом і перлітом є цементит на межах перлітних ділянок. У цьому виробі вуглець розподіляється нерівномірно. Його вміст коливається в значному діапазоні — від сотих часток до одного процента (рис. 3б). У вістрі № 17 феритні зерна сильно деформовані, внаслідок чого підвищилась твердість, що вказує на закінчення кування при низьких температурах. Виріб № 6 і пластинка № 52 мають риси «пакетного» металу і є, очевидно, фрагментами знарядь праці, визначити які неможливо. З пакетного металу виготовлено і ніж № 4, в якому поряд з феритними

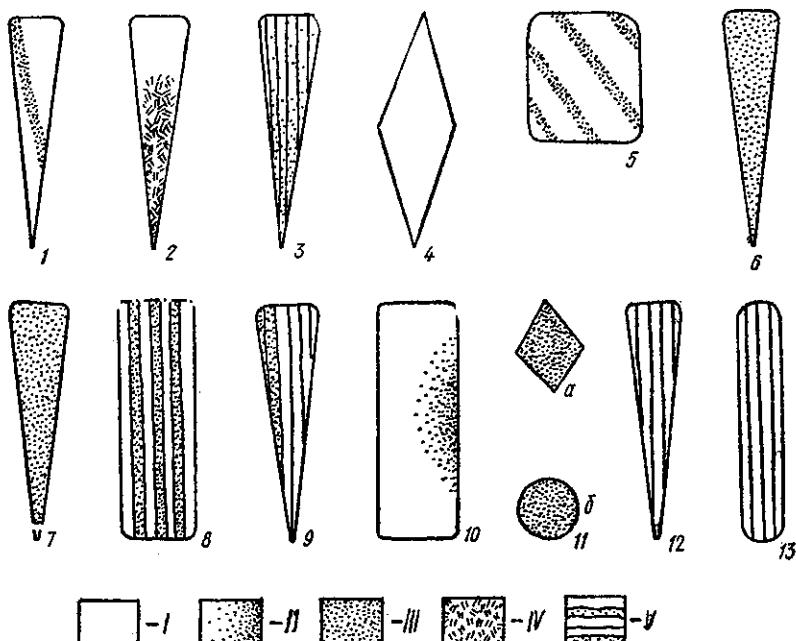

Рис. 2. Технологічні схеми виготовлення деяких залізних виробів:

I — ніж № 1; 2 — ніж № 3; 3 — ніж № 4; 4 — наконечник до спису № 5; 5 — виріб № 6; 6 — ніж № 7; 7 — ніж № 8; 8 — бритва № 9; 9 — ніж № 10; 10 — заготовка № 42; 11 а, б — шпилька № 31; 12 — виріб № 26; 13 — пластинка № 52.
I — залізо; II — навуглєцьоване залізо; III — сталь; IV — загартованана сталь; V — «пакетний» метал.

шарами є навуглєцьовані шари, де ферит виступає на межі перлітних ділянок у вигляді грубої рваної сітки. Аналогічна сітка спостерігається в ножі № 1. Твердість його від 137 до 175 кг/мм². Структура фрагмента ножа № 3 визначена як сорбітна з ділянками трооститу. Стінка виробу феритна. Це єдиний предмет з числа описаних тут, при виготовленні якого застосовано цементацію і термообробку. Фрагмент якогось виробу (№ 36), виготовленого зварюванням двох пластин, розпався на дві частини під час взяття зразка, оскільки зварювальний шов був низької якості. Ніж № 1 з «пакетного» металу має як феритні, так і перлітні шари. Аналогічна структура виявлена також у бритві (№ 9). Рибальський гачок виготовлено з заліза, що містить велику кількість шлакових включенів світло-сірого кольору.

Вивчення всіх виявлених в ході археологічних розкопок залізних предметів показує більш об'єктивно асортимент ковалських виробів, технологію їх виготовлення, рівень майстерності давніх фахівців. Цей рівень найбільш рельєфно виступає у багатошаровому металі, виробництво якого було відоме ще скіфським ковалям у VI—IV ст. до н. е.²

² Шрамко Б. А., Фомін Л. Д., Солнцев Л. О. Техніка виготовлення скіфської наступальної зброї із заліза й сталі. — Археологія, 1970, 23, с. 58.

Зварювання заліза і сталі часто простежується у виробах черняхівської культури. Цікаво відзначити, що багатошарові ножі виділяються з загальної маси предметів також типологічно³. Технологічний прийом пакетування широко застосовувався ковалями великоморав-

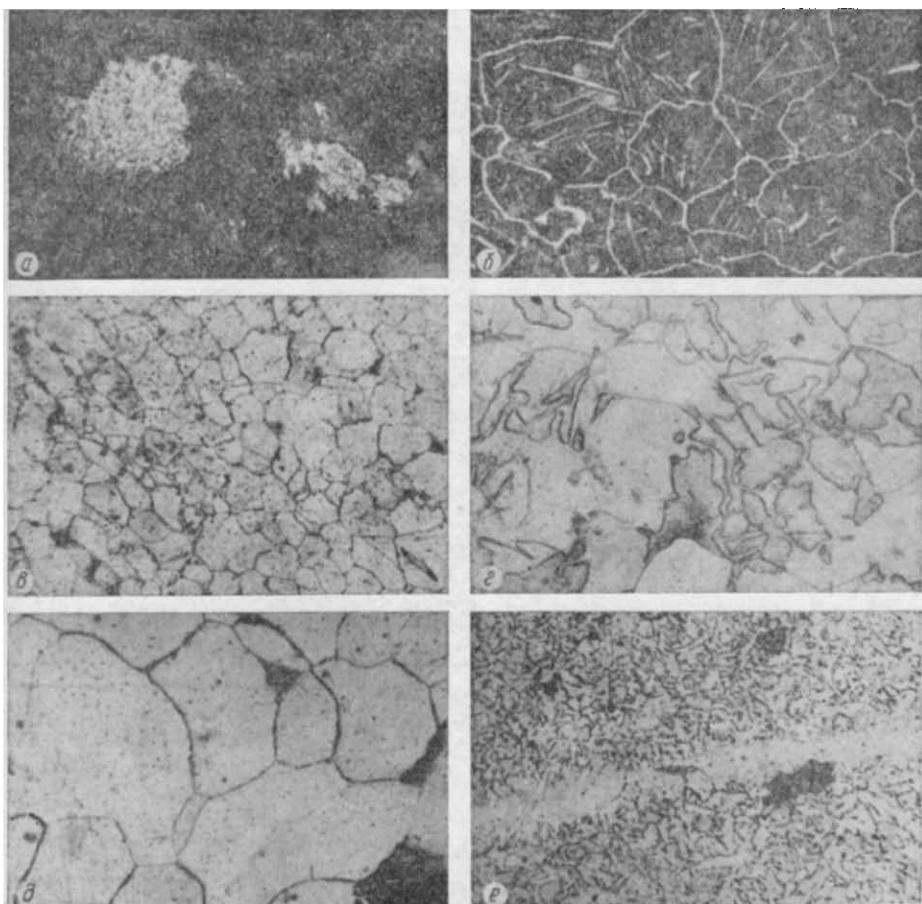

Рис. 3. Мікрофотографії структур деяких залізних виробів:

a — виріб № 39 (в ньому залишились тільки частинки металу), $\times 340$; *b* — вістря № 34, перліт, ферит?, $\times 450$; *c* — виріб № 41, ферит, $\times 200$; *d* — вістря № 55, ферит, $\times 360$; *e* — пластинка № 46, ферит, $\times 340$; *e* — вудила № 29, ферит, перліт — видно зварювальний шов, $\times 200$.

ської культури (VII—IX ст. н. е.), які майже завжди виготовляли сокири і лемеші з пакетного металу⁴.

В досліджених раніше залізних предметах з с. Тайманово також неоднорідно виступали багатошарові структури. Всі вивчені сокири з селища «пакетні». Під мікроскопом на нетравленіх шліфах зварювальні шви найчастіше спостерігаються у вигляді «стрічок». Є шви низької якості з непровареними місцями. Після травлення в деяких предметах можна нарахувати кілька шарів, що відрізняються величиною зерна, а іноді й ступенем навуглєщованості. Те ж саме стосується і п'яти багатошарових виробів, згаданих в даній статті (рис. 4, *д*, *е*).

Крім «пакетних» предметів, зварювальні шви виявлені у фрагменті вудил № 2 і виробі № 36. У першому випадку шов має « класичний»

³ Барцева Т. Б., Вознесенская Г. А., Черных Е. Н. Металл черняховской культуры.— МИА, 1972, № 187, с. 17—18.

⁴ Pleiner R. Die Technologie des Schmiedes in der Grosmährischen Kultur.— Slovenská archeológia, t. XV, 1957, č. 1, s. 80.

вигляд: він не піддається дії травителя і в ньому помітні невеличкі грудочки флюса і окалини (рис. 3, е).

Переважна кількість виробів виготовлена методом вільного кування заліза (рис. 3, в, г, д), сталі (рис. 4, в, г) і наступної доводки з використанням точильних брусків, які знайдено під час розкопок на селищі. Найбільш характерними рисами місцевого металу є нерівномір-

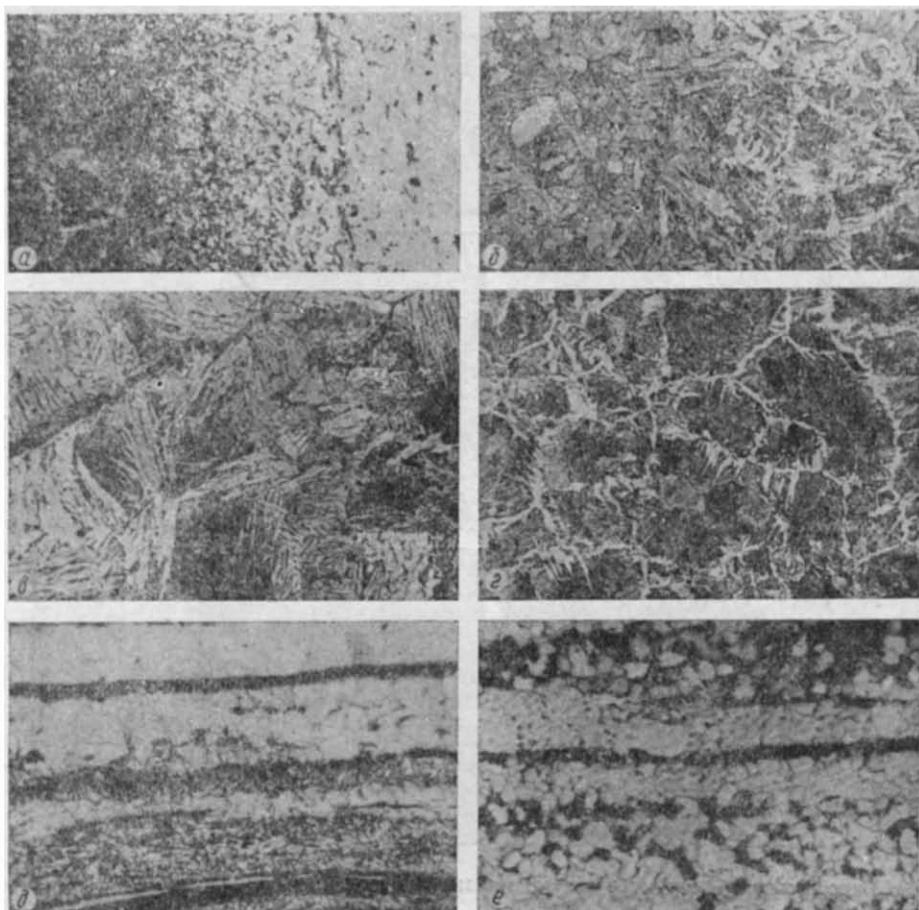

Рис. 4. Мікрофотографії структур деяких залізних виробів:

а — вістра № 56, ферит, перліт, нерівномірна навуглецьованість, $\times 200$; б — заготовка № 42, ферит, перліт, верівномірна навуглецьованість $\times 200$; в — виріб № 38, ферит, перліт, $\times 200$; г — ніж № 4, ферит, перліт, $\times 200$; д — бритва № 9, ферит, перліт, «пакетний» метал, $\times 100$; е — ніж № 10, ферит, перліт, «пакетний» метал, $\times 70$.

на навуглецьованість (рис. 4, а, б), неоднорідна зернистість, а також забруднення шлаковими включеннями.

Польський дослідник Е. Пясковський переконливо довів, що широке застосування зварювання, а також цементації було характерним для виробів слов'янських ковалів. Вивчення 216 залізних знахідок з ранньосередньовічних пам'яток показало, що 120 з них (понад 55%) виготовлено шляхом зварювання заліза і сталі. Процент цементованих виробів — 19%⁵. Пізніше, в домонгольський період Давньоруської держави теж часто застосовувалась цементація, понад 50 видів знарядь

⁵ Piaskowski J. Zagadnienie praojczyzny słowian w świetle metaloznawczych badań dawnych przedmiotów żelaznych.— Acta archaeologica Carpathica, t. V, 1963, Fasc. 1—2, s. 229.

праці виготовлялись зварюванням сталевої робочої частини із залізною основою виробу, після чого проводилася термічна обробка⁶.

Однак серед вивчених предметів, при порівнянно великій кількості сталевих виробів, дуже рідко спостерігається загартування та цементація залізних виробів.

Зіставлення результатів металографічного аналізу досліджених предметів з деякими типологічними і стратиграфічними даними свідчить, що місцеві ковалі досить добре володіли прийомами гарячого зварювання і використовували його для виготовлення найважливіших знарядь праці — сокир, ножів, серпів тощо.

Л. Д. ПОБОЛЬ, М. Ф. ГУРИН

**Металлографические исследования железных изделий из поселения I тысячелетия н. э.
в Верхнем Поднепровье**

Резюме

В статье изложены результаты металлографических исследований 65 древних железных изделий, найденных при археологических раскопках селища II—IX вв. н. э. у деревни Тайманово Быховского района Могилевской области БССР.

Для изученных предметов характерен различный уровень металлообработки. Наиболее сложная технология, примененная в «пакетных» изделиях, позволяла значительно повысить качество кричного металла, его плотность и твердость. Кроме пакетирования, сварка использовалась в ряде других случаев. В одном ноже наблюдается подобие лезвия. В нем же применена и закалка.

Изделия изготовлены методом свободной горячей кузнецкой ковки и окончательной доводки с помощью точильных брусков, которые найдены во время раскопок на поселении. Наиболее характерными чертами металла являются неравномерная науглероженность, неоднородная зернистость, пористость, а также загрязненность шлаковыми включениями.

⁶ Колчин Б. А., Панченко Е. В. Термическая обработка стали в древней Руси IX—XII вв.— Вестник машиностроения, 1951, № 6, с. 77.

Я. Г. Зверуго.
Древний Волковыск X—XIV вв.
Минск, Изд-во «Наука и техника», 1976, 142 с.

Вивчення давньоруських міст має велике наукове і пізнавальне значення, адже в їх історії, як у дзеркалі, сконцентрований стан розвитку економіки, соціальної структури населення, матеріальної і духовної культури та політичних відносин того часу. Дослідження одного з таких міст і є темою монографії білоруського археолога Я. Г. Зверуго.

Рецензована книга присвячена історії стародавнього Волковиська, розташованого в південно-західній Білорусі. Оскільки літописні відомості про це місто вдалося Понемані дуже скромні і фрагментарні, археологічні пам'ятки стали, власне, єдиним джерелом, на основі якого вдалося встановити час виникнення і основні етапи його розвитку. Переважна більшість використаного в монографії великого археологічного матеріалу здобута автором в процесі багаторічних розкопок. Крім того, за-лучені історичні джерела та раніше опубліковані праці вітчизняних і зарубіжніх дослідників.

Праця складається з вступу, п'яти розділів, висновків і бібліографії. Вона написана з позицій марксистсько-ленінської методології, відповідає сучасному рівню радищкої історичної науки і становить значний науковий інтерес.

У вступі обґрутовується актуальність теми, наводяться конкретні літописні відомості про Волковиськ і подається історія дослідження міста. Перші піж приступили до огляду окремих розділів монографії Я. Г. Зверуго, слід відзначити методичну по-слідовність у з'ясуванні питань, які стояли перед автором. Дослідження починається визначенням топографії і стратиграфії пам'ятки, далі наводиться характеристика господарства і закінчується викладом висвітленням рис соціально-економічного життя міського населення та його духовної культури.

У першому розділі описується топографія, стратиграфія і характеризуються обороночі й житлові споруди стародавнього Волковиська. Він був розташований на трох підвіщеннях: Шведській горі, Замчищі і Муравельнику, які тепер залишилися в межах південно-західної околиці сучасного міста. Дуже важливо для визначення часу функціонування пам'ятки є її стратиграфія, ретельно вивчена автором (рис. 4—7), оскільки писемних джерел про час виникнення Волковиська немає. За стратиграфічними даними можна судити, в якій послідовності йшов процес розвитку досліджуваного міста. В результаті вивчення культурних шарів автор висловлює думку, що давньоруський Волковиськ був заснований у другій половині Х ст., а припинив існування в першій половині XIV ст. (с. 11—20). В цьому ж розділі розглядається конструкція оборонних укріплень і дається характеристика житлових споруд. Останні являли собою в Х—XI ст. напівземлянки зрубної конструкції, а в XII—XIV ст.—виключно зрубні наземні житла (с. 24).

Другий розділ присвячений висвітленню економіки стародавнього Волковиська, зокрема ремесла—залізоробного, ювелірного, гончарного і костерізного, а також торгівлі. Волковиськ, як і інші давньоруські міста, був насамперед осередком ремісників, про що свідчать численні вироби, виявлені під час розкопок. Так, за даними Я. Г. Зверуго, знайдено понад 3800 предметів із заліза і сталі та більше сотні з кольорових металів, багато виробів з кістки, каменю і бурштину, понад 67 тис. фрагментів кераміки тощо. Без перебільшення можна сказати, що небагато з досліджених міст мало таку кількість знахідок. А деякі речі з кістки насправді є шедеврами костерізного ремесла (рис. 18). Позитивна риса монографії полягає в тому, що автор у відповідних підрозділах одночасно розглядає види ремесла і тут же дає детальну характеристику його продукції (наприклад, обробка заліза і залізні вироби, ливарна справа і ювелірні речі тощо). В такий спосіб він уникає повторення, неминучого тоді, коли опис виробництва та його продукції проводиться відокремлено. Це нерідко буває в аналогічних публікаціях. Заслуговує схвалення й те, що розглядаючи металеві вироби, дослідник багато уваги приділяє їх металографічному аналізу, визначеню мікроструктури заліза, його хімічного складу. Чимало ювелірних прикрас було піддано спектральному аналізу для визначення компонентів сплавів.

У розділі дається детальний формально-типологічний аналіз знарядь праці, предметів побуту, прикрас, кераміки тощо. Однак описуючи конкретний тип, на нашу

думку, необхідно було навести в дужках посилання на рисунки, вміщені в книзі. Відсутність таких посилань дещо ускладнює сприйняття тексту.

Найбільш докладно описана кераміка (с. 62). Виділено окремі типи і варіанти посуду, дано зведену таблицю профілів горщиків дев'яти типів, кожен з яких має кілька варіантів (рис. 22). Таблиця дає наочне уявлення читачеві про волковицький посуд. Проте, характеризуючи кераміку, слід було одразу ж вказати на аналогії того чи іншого типу і визначити час його існування, як це, до речі, зроблено при типологічному аналізі наконечників стріл (с. 103—111). Варто було б у зведеній таблиці типів і видів горщиків (с. 63) додати графу, в якій вказати і датування їх, від чого весь опис кераміки лише виграв би.

На матеріалах розкопок у книзі Я. Г. Зверуго чітко простежуються торговельні зв'язки Волковицька з іншими давньоруськими містами і пасамперед з Подніпров'ям і Волинню. Деякі речі потрапили сюди з Причорномор'я, Прибалтики, південної Німеччини і навіть з узбережжя Персидської затоки (с. 79—82, 132).

В третьому розділі монографії йдеється про сільське господарство й промисли, що засвідчені знахідками у Волковицьку. Виявлені тут наральник, окуття лопати, серпи, коси-горбуші, а також зерна злаків, кісточки сливи і вишні вказують на заняття городян землеробством та садівництвом. Я. Г. Зверуго показав процентне співвідношення різних видів злаків, проілюструвавши це на відповідних таблицях. Найбільше було зерен жита, далі йшли бобові і технічні культури (с. 83—84). Велика кількість кісток свійських тварин і птахів вказує на розвиток тваринництва і птахівництва. Цікаво є знахідка кісток павича. Як підкреслює автор, це перше і до того ж досить давнє (XII ст.) свідчення про наявність цього свійського птаха на території СРСР (с. 91).

Допоміжними промислами, як простежено на археологічному матеріалі, були мисливство, рибальство і бортництво. Отже, хоч основними заняттями населення Волковицька були ремесло і торгівля, далеко не останню роль в економіці міста відігравали також землеробство, тваринництво та допоміжні промисли. Автор детально розглядає пов'язані з ними знаряддя праці (рис. 30—31), вказує на їх аналогії. Але не з усіма положеннями автора можна погодитись. Так, на нашу думку, подвоєні гачки з перевитим стержнем (рис. 31, 6, 12, 13) вживалися не для витягування рибальських сітей, що заплутались (с. 96), а для копчення риби. В деяких районах Західної України подібні гачки використовувались для копчення риби і м'яса ще недавно.

Четвертий розділ присвячений військовій справі. Я. Г. Зверуго цілком слухно зауважує, що волковицька колекція озброєння вояна і спорядження коня є однією з найбільших у Білорусії (с. 100). В праці дається характеристика наконечників списів, сокир тощо, але особливо слід відзначити чіткий типологічний аналіз знайдених на городищі наконечників стріл (250 екз.). З них виділено 33 типи, до кожного з яких наводиться аналогії і вказується час їх побутування. Цікаво, що з усіх наконечників стріл майже 64% становлять втульчасті, які загалом не характерні для Русі, але є типовими для її західних сусідів. Як справедливо вважає автор монографії, такий винятково високий процент втульчастих наконечників пояснюється пограничним розташуванням міста. Вони були запозичені городянами від західних сусідів (с. 103). Деякі вістря стріл (тип 7, 14) дослідник пов'язує з татаро-монголами (с. 106—107). Детально проаналізовано і продатовано також шпори, яких знайдено 55 екземплярів. Шкода лише, що тип 5 не проілюстрований (с. 115). Ретельно описані й інші предмети військового спорядження, проте, на жаль, тут теж немає посилань на рисунки.

Питання культури, релігійних вірувань і рис соціально-економічного життя міста є предметом розгляду останнього, п'ятого розділу книги. Він є чи не найцікавішим серед усіх інших. Автор дає опис залишків храму XII ст., виявлених на Замчищі, та різноманітних предметів культу, які свідчать про вірування жителів стародавнього Волковицька. Час існування міста припадає на період християнства, але, як зауважує дослідник, тут часто трапляються різні амулети, які вказують на переджиття язичництва протягом довгого часу (с. 129—130). Про поховальний обряд судити досить важко, бо місцезнаходження міського могильника залишається невідомим.

Ряд знахідок вказує на значне поширення грамотності серед міського населення. Насамперед в цьому переконують знахідки писал-стилів, яких виявлено 12. Автор праці підкреслює, що волковицька колекція писал — одна з найчисленіших і за кількістю поступається лише перед новгородською (с. 123). Про високий рівень письменності свідчать також написи на шиферних пряслицях і кераміці.

Проаналізувавши величезну кількість предметів матеріальної культури, Я. Г. Зверуго простежив основні етапи історичного розвитку Волковицька і прийшов до логічного висновку, що місто виникло в X ст. як фортеця на русько-литовському пограниччі і йому постійно доводилося стримувати натиск ятв'язьких і литовських племен (с. 133). Основним завданням Волковицька в X—XII ст. був захист північно-західних кордонів Давньоруської держави. Десять у першій половині XII ст. він стає феодальним замком, а в середині XIII ст.—столицею окремого феодального князівства (с. 135). Під 1256 р. у зв'язку з походом на ятв'ягів згадується волковицький князь Гліб (ПСРЛ, т. II, столб. 831).

Таким чином, автор рецензованої книги провів значну роботу, висвітливши на основі археологічних даних економіку, соціальні відносини, матеріальну і духовну

культуру населення, його зв'язки з сусідами та деякі аспекти політичної історії Волковиська від X до XIV ст., коли Верхнє Понемання було захоплене Литовською державою.

Книга добре ілюстрована. В ній вміщено 40 рисунків з планами городища, стратиграфічними розрізами та археологічними матеріалами і 17 зведених таблиць різного характеру. Приємне враження справляє поліграфічне оформлення монографії. Проте бажано було б в книзі подати резюме англійською чи німецькою мовою.

Вихід у світ монографії Я. Г. Зверуго є вагомим внеском у давньоруську археологію в цілому і у вивчення ранньофеодальних міст зокрема. Книгу з інтересом прочитають не лише в Білорусії, вона стане в пригоді тим радянським археологам і історикам, які займаються дослідженням давньоруського періоду вітчизняної історії.

M. M. КУЧІНКО

Б. О. ТИМОЩУК

Ранньотрипільське поселення Рогатка в Чернівцях

Під час будівництва каналізаційних споруд у південній частині Чернівців — Рогатці було виявлено ранньотрипільське поселення, на якому проведено охоронні розкопки з участю членів археологічного гуртка історичного факультету Чернівецького університету.

Поселення площею 200×100 м розташоване на правому березі невеликої річки Кісся і з півночі та півдня оточене ярками. У траншеях, що перерізали його на глибині 0,2—0,8 м від поверхні, зафіковано 5 глинистих площадок.

Наземне житло № 1 (в північній частині поселення) розкопане повністю. Його залишки у вигляді сушілого скучення глинистої обмазки розміром 5×16 м лежали на глибині 0,4—0,6 м. Глина площаадка, орієнтована з північного заходу на південний схід, утворилася в результаті розвалу глинистих стін житла: всі шматки обмазки товщиною 3—4 см мають на собі відбитки лози і розколотого дерева.

Під завалом на земляній долівці розкопані залишки двох глинистих печей (очевидно, житло було двокамерним). Піч у північно-західній його частині споруджена безпосередньо на земляній долівці. Її овальний черінь розміром $1,1 \times 0,8$ м складався з двох шарів (товщиною 3 см кожний) добре випаленої глинистої обмазки блідо-жовтого кольору. Зверху черінь перекривав шар обмазки з відбитками лози — залишки склепіння печі. Поруч з нею (з північно-східного боку) розташований «припічок» вищий від черіння на 10—15 см. Це глинаяна вимостка прямокутної форми розміром $1,5 \times 2$ м, викладена з валків товщиною 5—7 см, виготовлених з чистої глини без будь-яких домішок. У верхній частині вони випалені значно краще, ніж у нижній. Випал їх, очевидно, відбувався на місці. На «припічку» знайдені уламки глиняного посуду і кам'яна зернотерка.

Друга піч виявлена за 8 м на південний схід від першої, майже повністю зруйнована пізньою ямою. Від неї збереглася лише частина дуже ошлакованого склепіння та шматки глиняного череня. Біля печей на земляній долівці під завалом стін лежали уламки глинистого посуду, кістки тварин, крем'яні та кам'яні знаряддя праці, відходи крем'яного виробництва, зернотерки тощо.

За 10 м на схід від житла № 1 виявлена овальна яма глинистю 0,4 м, від давньої поверхні, діаметром 6,5 м. В ямі знайдено багато уламків глинистого посуду, крем'яних відщепів, кісток тварин, побитих крем'яних (відбійників) та сланцевих (сокири-тесла) знарядь, кам'яну обпалену зернотерку.

Житло № 2 (у північно-західній частині поселення) також виявлене під час земляних робіт. Його залишки розчищені на площині $3 \times 2,5$ м. Тут під завалом глинистих стін товщиною 10—15 см на земляній долівці лежав череп бика, а біля нього — дві сланцеві сокири-клинки, скучення черепашок, крем'яна стрілка трикутної форми з віймкою в основі та багато уламків глинистого посуду.

Житло № 3 розташоване в північній частині поселення (на глибині 0,6 м від сучасної поверхні), було розчищено на площині 6×2 м. На відміну від попередніх споруд тут долівка глиниста, викладена з валків випаленої глини товщиною 6—8 см. На ній купками лежали роздавлені глиняні неорнаментовані посудини, невелика кількість кісток тварин та крем'яних відщепів.

Під час дослідження жилих комплексів зібрали велику колекцію глиняних, крем'яних і кам'яних виробів. Серед перших переважають уламки кухонного посуду, який має значні домішки шамоту в глині. Поверхня цих посудин шорстка, часто прикрашена пояском з ямок, відтиснутих пальцем (рисунок, 1a).

В колекції багато уламків кераміки із заглибленим орнаментом (рисунок, 2—7), виготовлених з добре відмуленої глини. Найчастіше цей посуд прикрашений заглибленими лініями, які іноді утворюють стрічку. Проміжки між ними заповнені короткими штрихами та ямками, викопаними штампом. Такий орнамент вкриває майже всю поверхню виробів (горщики, мисок, покришок, підставок). Часто заглиблені лінії виступають в сполученні з капелюрами та смугами з відбитками зубчастого штампа. В колекції кераміки є також уламки орнаментованих ложок та друшляків. Знайдена глинаяна статуетка, яка має плоский тулуб, збільшенну тазо-стегнову частину і ноги

у вигляді масивного конуса (рисунок, 8). Кераміка з Рогатки найближчі аналогії знаходить у матеріалах поселення Ленківці на Середньому Дністрі¹.

Крем'яні вироби з поселення представлені відбійниками, призматичними нуклеусами (рисунок, 9), частина яких використовувалася як відбійники, скребачками (рисунок, 10), масивними пластинами та відщепами, крем'яними вкладишами до серпів,

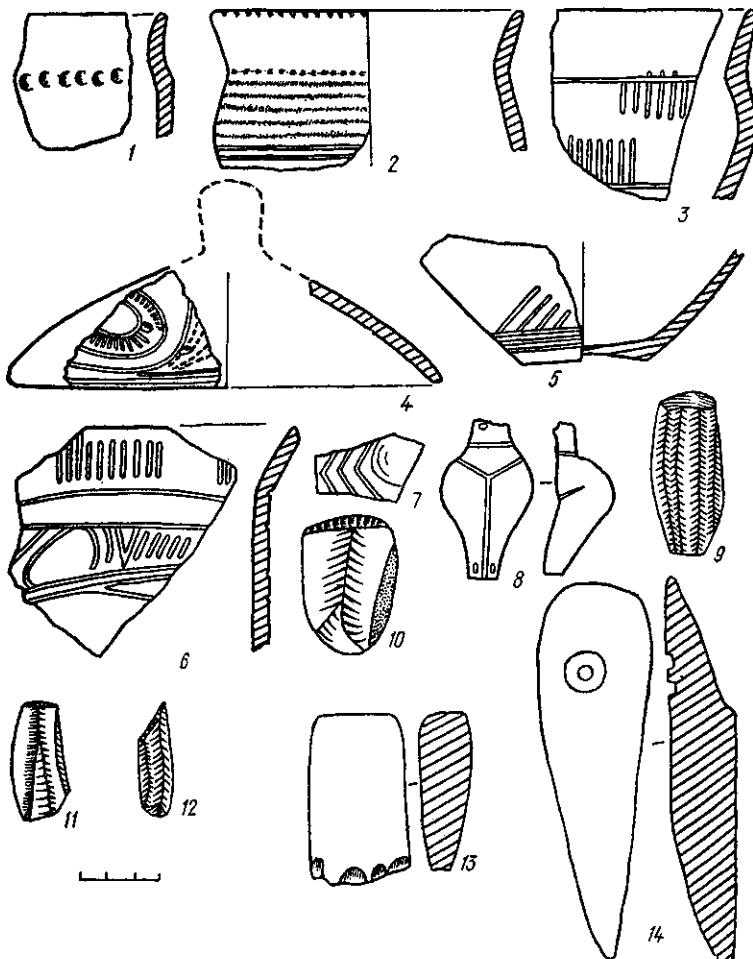

Рисунок. Речі з житл ранньотрипільського поселення Рогатка в Чернівцях.

відретушованими пластинами-ножами, проколками (рисунок, 12). Знайдені також сланцеві тесла (рисунок, 13), кам'яні сокири-кlinи, точильні камені, кам'яні зернотерки тощо.

Привертає увагу знайдена на долівці житла № 1 упорна плитка від ручного лучкового дриля, виготовлена з пісковику. На її нижній плоскій поверхні є кругле заглиблення, залишене втульчастим свердлом під час роботи (рисунок, 14).

Рогатка — перше дослідженнє ранньотрипільське поселення на правобережжі Прута в межах Української РСР. Аналогічні лам'ятки виявлені ще в кількох пунктах цієї території (м. Чернівці, турбаза; о. Маморниця).

¹ Черниш К. К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. К., 1959, с. 59—81.

Костянтинівські кургани

У зв'язку з необхідністю розорювання курганів на землях колгоспу «Україна» Пологівського району у серпні 1975 р. Запорізький краєзнавчий музей провів тут охоронні розкопки.

Кургана група була розташована за 8—10 км від р. Конки, на полі № 2 і складалася з чотирьох великих курганів та плям коло них. Розкопано два насипи.

Курган № 1 (доди бронзи) розташований за 300 м на південь від околиці с. Костянтинівка та за 150 м на схід від шляху Костянтинівка — Пологи. Він мав висоту 1,45 м та діаметр 56 м. Насип складався з основного та досики зі східного боку. У кургані знайдено два поховання.

Поховання № 1 (рис. 1), основне, належить до зрубної культури. Воно містилось за 1,4 м на південь від центра. Верхні контури його зафіковані у насипу на глибині 0,25 м від поверхні. Поховання являло собою кам'яний ящик, споруджений з трьох поставлених на ребро вапнякових брил. Четверта брила була порушення і лежала горизонтально. Поховання порушене, про що свідчили плити перекриття, які лежали окремо. Орієнтовано кам'яний ящик зі сходу на захід. Розміри його зовнішнього контуру — 1,6 × 1,5 м, а внутрішнього — 1,3 × 0,75 × 0,95, м; розміри брил: південна — 0,7 × 0,3 × 1,1 м, північна — 0,7 × 0,35 × 1,05 м, західна — 0,7 × 0,27 × 0,8 м, східна — 0,5 × 0,3 × 0,8 м. Поховання виявлене на давньому горизонті. Глибина його — 0,95 м від поверхні насипу. На дні могильної ями лежали дуже зотлілі кістки від нижніх кінцівок похованого. Якщо судити з розташування кісток, він був покладений на лівому боці, скорочений, головою на схід. У північно-західному кутку поховання знайдено маленький уламок від ліпної посудини.

Поховання № 2 (кенотаф?) розташоване за 2 м на захід і за 2 м на північ від «0». Верхній контур відної ями зафікований на глибині 1,3 м у черноземі. Вона круглої форми, діаметром 1,1 м. Дно її — на глибині 2,1 м. Заповнення — глина з черноземом. Вхідна яма являла собою вертикальний колодязь з трьома східцями з північно-східного боку. Камера розміщувалася з південно-західного боку останньої перпендикулярно до її осі. Дно камери нижче дна вхідної ями на 0,2 м на початку і 0,25 м біля південно-західної стінки. Камера у плані овальної форми, з напівсферичним склепінням, орієнтована по осі північ-північ-схід — півден-півден-захід; довжина її — 1,2 м, ширина — 0,9 м, висота склепіння — 0,85 м. Кістки скелета та інвентар відсутні.

Курган № 2 був розташований за 50 м на північний захід від першого. Насип його напівсферичний в перетині, овальний в плані і витягнутий з півночі на південь. Діаметр — 35 м з півночі на південь і 30 м із заходу на схід, висота — 0,56 м.

За 8 м на північ від центру в північній частині кургану, на глибині 1,0 м був простежений рівчик (рис. 2), який утворював півколо з вигином на північ. Ширина рівчака — 0,4—0,6 м, глибина — 1,0 м, дно заокруглене. Знахідок тут не було.

Поховання № 1 (зрубне, основне) виявлене за 0,8 м на південь від центру. Материковий викид добре простежувався з південної боку центральної бровки. Верхній контур могильної ями зафіковано на глибині 0,7 м від рівня давньої поверхні. Могильна яма прямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтована з заходу на схід (рис. 1). Розміри її — 2,2 × 1,1 м, глибина — 1 м від давньої поверхні. Стіни вертикальні, дно перівне, пошкоджене гризунами. Заповнення ями — чернозем з домішками глини. Небіжчика було покладено на лівому боці, скороченого, головою на північ-схід-схід. Ліва рука простягнута вздовж тулуза, позицію правої простежити не вда-

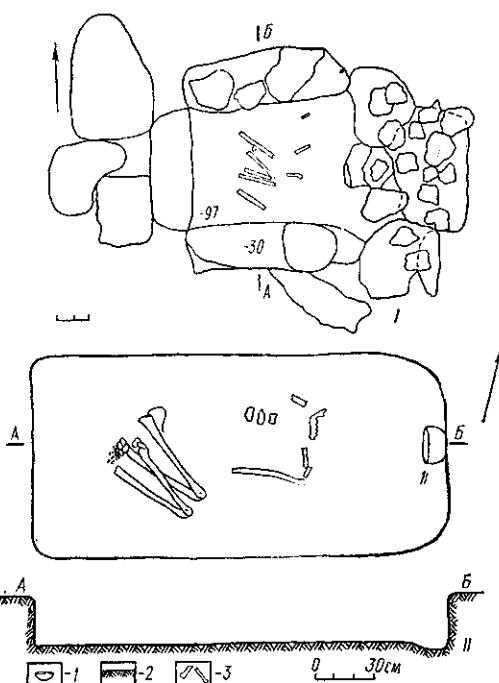
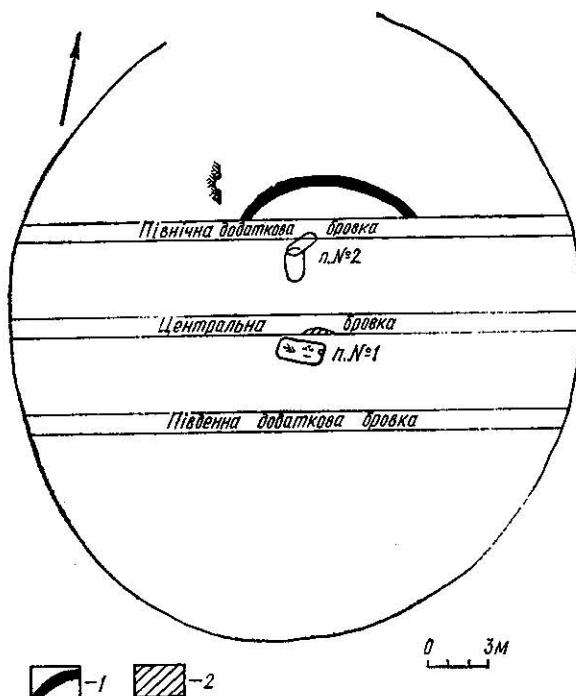

Рис. 1. Костянтинівські кургани. Планы поховань:

I — курган № 1, поховання № 1; II — курган № 2, поховання № 1; 1 — горщик, 2 — материк, 3 — кістки людини.

Рис. 2. Загальний план кургану № 2:

1 — рівчак; 2 — материковий виїзд.

мера овальної форми розташована під кутом до вхідної ями, орієнтована по лінії північний схід — південний захід. Розміри її — 2,3 × 0,75 м, висота стелі — 0,7 м, глибина — 2,42 м. Будь-які знахідки відсутні.

Обидва досліджені кургани датуються добою пізньої бронзи. Насипи споруджені над похованнями зрубної культури. Овальні за формуою насипи конструктивно відповідають третій групі довгих могил Нижнього Подніпров'я (за класифікацією В. В. Отрощенка)¹. Похованальні споруди — кам'яні ящики на давньому горизонті (к. № 1, п. № 1) та материкова яма (к. № 2, п. № 1) мають близькі аналогії в зрубній групі Рясні Могили поблизу с. Балки Запорізької області. В матеріалах цієї ж групи є й посудини з наліпним валиком під краєм вінець², аналогічні горщику з поховання № 1 (к. № 2). Посудина дає змогу уточнити дату могильника і віднести його до сабатинівського етапу зрубної культури (XIV—XVII ст. до н. е.)³.

Розкопками курганів поблизу с. Костянтинівка розпочалося археологічне вивчення Полтавського району, який залишився до останнього часу «блілою плямою» на археологічній карті Запорізької області.

Рис. 3. Посудина з поховання № 1 (курган № 2).

¹ Отрощенко В. В. Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья.— В кн.: Открытия молодых археологов Украины, ч. I. К., 1976, с. 17.

² Отрощенко В. В., Савовский И. П., Томашевский В. А. Курганные группы «Рысные могилы».— В кн.: Курганные могильники Рысные могилы и Носаки. К., 1977.

³ Тереножкин А. И. Основы хронологии предскифского периода.— СА, 1965, № 1, с. 65.

Симпозіум з питань мезоліту Європи

В квітні 1978 р. в м. Потсдамі проходив другий європейський симпозіум, присвячений вивченняю питань культури мезолітичної епохи (IX—V тисячоліття до н. е.) Європи. В його роботі взяли участь понад 60 чоловік — представники майже всіх країн Європи, в тому числі Англії, Бельгії, Данії, НДР, Нідерландів, Норвегії, Польщі, Радянського Союзу, Румунії, Франції, ФРН, Чехословаччини, Швейцарії і Швеції.

Під час роботи симпозіуму протягом семи днів відбулося 12 засідань, на яких виступили 52 доповідачі. Майже всі доповіді викликали дискусію, часом досить жваву. За змістом вони поділяються в основному на три групи: а) походження і початок мезоліту; б) співвідношення між мезолітом і неолітом; в) нові розкопки і дослідження.

Питання походження мезоліту Європи розглянули Е. Г. Розуа, А. Тевені (Франція), А. Бетті (Італія), К. Валох (ЧССР), Б. Грамш (НДР), І. Загорська (СРСР), М. Кобушевич (ПНР). В більшості випадків що проблему доповідачі пов'язують з фінально-мадленськими культурами. На межі палеоліту й мезоліту з'являються геометричні мікроліти, зокрема трапеції і трикутники. Початок мезоліту датується рукоjem'ям дріасу III — пребореалу (8300 р. до н. е.). Щодо часу переходу від пізнього палеоліту (епіпалеоліту) до мезоліту досить оригінальними є висновки А. Тевені, який на матеріалах Північної Франції проводить цю межу не точно по прямій лінії на рубежі дріас III — пребореал, а зигзагоподібно (8200—7300 рр. до н. е. на різних територіях) в рамках всього пребореалу.

В першій групі доповідей порушувались також питання про роль мадлену в утворенні тарновських комплексів (К. Валох), про повну зміну населення при переході від епіпалеоліту до мезоліту на території НДР (Б. Грамш) тощо.

Позитивну оцінку здобула доповідь І. Загорської (СРСР) про походження раннього мезоліту Латвії. На матеріалах стоянки Звейніекі вона показала участь пізньосвідерських елементів у формуванні культури Кунда. За палінологічними даними, цей процес проходить у пребореалі.

Значна частина виступів на симпозіумі присвячена проблемі співвідношення між мезолітом і неолітом Європи. Доктор Р. Вюс (Швейцарія) говорив про помітні традиції у неоліті Швейцарії мезолітичних пізньотарденузьких елементів. В. Кейпель (НДР) відстоював думку про наявність зв'язків між пізнім мезолітом Центральної Європи і раннім неолітом типу культури лінійно-стрічкової кераміки. В обговоренні цієї доповіді, однак, більшість виступаючих, зокрема і наша делегація, цю точку зору не підтримала.

Значна увага приділялась питанню про культуру Ертебелле, яка, незважаючи на наявність кераміки, всіма західними дослідниками віднесена до періоду мезоліту. Г. Швабедіссен на базі розкопок виділяє в розвитку культури Ертебелле три періоди: Ертебелле, Еллербек і Розенгоф, що датуються в цілому самим кінцем V — третьою четвертю IV тисячоліття до н. е. (4050—3200 рр. до н. е.). На думку дослідника, найпізніший етап цієї культури можна пов'язувати з неолітом, а в цілому вона є мезолітичною.

З. Багневський (ПНР) на матеріалах південної частини Центральної Європи прийшов до висновку, що мезолітичні племена мисливців і рибалок жили майже до кінця неоліту паралельно з землеробсько-скотарським населенням неолітичних культур.

Т. Вебер (НДР), застосувавши статистичний метод при обробці крем'яних виробів, заперечував генетичний зв'язок між культурами Ертебелле і лійчастого посуду. Однак під час обговорення доповіді більшість дослідників не погодилася з цією теозою, оскільки за типами кераміки, обрядом поховань обидві культури генетично зв'язані між собою. Про спорідненість мезолітичної культури Кунда з нарвською культурою неолітичного часу говорила в своїй доповіді І. Лозе (СРСР).

Доповіді третьої групи (більше 30) за своїм змістом охоплювали питання загальної характеристики мезоліту певних територій, дослідження нових пам'яток цієї епохи, методики розкопок і аналізу археологічних матеріалів.

Загальну характеристику мезоліту Богемії дав С. Венкл, а Ю. Барту — Карпатської котловини. Мезоліту Австрії присвятив свою доповідь Ст. Козловський, який показав наявність тут елементів більш західних культур. У цікавій доповіді В. Боре-

неку (CPP), крім загального огляду пам'яток своєї країни, дав також опис нових могильників ранньомезолітичного віку — Шела Кладовій та Ікона, що датуються за С-14-6700 і 5600 рр. до н. е. Поховання одиночні, з наявністю в кістках стріл.

Про розкопки цікавого мезолітичного могильника Ведбек з кроманьонськими похованнями, де померлі були випростані на спині, розповів Б. Петерсен (Данія).

Для західноєвропейських дослідників новими були відомості, викладені в доповіді автора про культурно-територіальне членування, хронологію і періодизацію пам'яток України, як і в доповідях Г. М. Бурова (Симферополь) та І. О. Загорської (Рига).

Симпозіум пройшов у діловій обстановці, був добре організований і, безперечно, приніс велику користь справі вивчення мезоліту Європи. Наша делегація мала можливість ознайомитись з новими досягненнями археологів Польщі, Чехословаччини, НДР, зокрема з матеріалами культур Федермессер, Аренгсбург, Юнсдорф, Ертебелле та ін. В свою чергу, ми показали результати робіт радянських дослідників мезоліту.

Ознайомлення з досвідом вивчення історії населення мезолітичного часу Західної Центральної Європи, безперечно, сприятиме більш глибокому розумінню далекого минулого нашої Батьківщини. Головні шляхи у галузі дослідження мезоліту на території СРСР мають йти, перш за все, по лінії уточнення хронології пам'яток, їх культурно-територіального членування, з'ясування питань господарства і духовної культури племен.

Першочерговим завданням у розробці хронології є проблема створення на Україні геохронологічної шкали для періодів раннього і середнього голоцену (Х—V тисячоліття до н. е.) з урахуванням геологічних, палінологічних, археологічних даних та датування методами точних наук (С-14).

Основний напрямок вивчення мезолітичних пам'яток — це виділення окремих культур і типів пам'яток на підставі типологічно-статистичного опрацювання матеріалів. Найближчим завданням у справі культурно-територіального членування мезолітичних об'єктів нашої країни слід вважати створення загальної карти культур і культурних типів Європейської частини СРСР та узгодження її з картами сусідніх країн. Для цього необхідно посилити взаємні контакти між радянськими і зарубіжними дослідниками, зокрема по лінії збільшення відряджень, передусім у соціалістичні країни, створення спільних радянсько-польських, радянсько-румунських та інших змішаних експедицій з метою країцького вивчення мезолітичних пам'яток цих територій. Важливе значення має також організація міжнародних конференцій і симпозіумів, як показав приклад симпозіуму, проведеного у Потсдамі.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Третя наукова конференція молодих вчених Інституту археології АН УРСР

III наукова конференція молодих вчених Інституту археології АН УРСР, присвячена 60-річчю ВЛКСМ, відбулась 30—31 березня 1978 р. Вона мала республіканський характер, оскільки в її роботі, крім співробітників Інституту археології, взяли участь молоді вчені з 18 міст республіки, а також гости з Москви, Ленінграда, Куйбишева, Воронежа, Ростова, Кишинєва (загалом 115 чоловік). На конференції прочитано 105 доповідей. Ці дані об'єктивно свідчать про те, що ідея проведення конференції молодих вчених-археологів повністю себе виправдала. Кількість її учасників порівняно з попередньою (1976 р.) збільшилась вдвічі, а з першою (1974 р.) — втричі. Зміцніли зв'язки Ради молодих вчених з дослідниками, що живуть в інших містах України.

Основне завдання подібних молодіжних наукових форумів — визначення науково-теоретичного рівня і практичної підготовки молодих фахівців, розвиток у них ініціативи, спрямованої на вирішення актуальних проблем археології. Більшість заслуханих доповідей містить цілком зрілі наукові узагальнення, що ґрунтуються на новому джерелознавчому матеріалі, одержаному при безпосередній участі молодих вчених.

Конференцію відкрив директор Інституту археології АН УРСР І. І. Артеменко. У вступному слові він підкреслив, що її робота сприятиме згуртуванню молодих сил української археології, стимулюватиме їх плідну наукову діяльність та професійну підготовку.

На конференції працювали шість секцій (палеоліту — неоліту; енеоліту — бронзи; ранньозалізного віку; античної, ранньослов'янської; давньоруської та середньовічної археології), якими керували провідні вчені Інституту.

На секції палеоліту — неоліту виступили 11 доповідачів: І. Д. Потехіна (Київ) «Деякі проблеми вивчення ранніх етапів антропогенезу»; Л. В. Солдатенко (Київ) «Черненська мистецька культура на Закарпатті»; В. К. Пясецький (Житомир) «Фінально-палеолітична стоянка Горбулів I»; А. В. Колесник (Донецьк) «Нові палеолітичні знахідки в Донбасі»; Л. Л. Залізняк (Київ) «Мезоліт Полісся — східна периферія північної зони мезоліту Європи»; Д. Ю. Нужний (Київ) «Деякі питання технології виготовлення і функціонального призначення мікрорізців»; Н. П. Оленковський (Херсон) «Нижній Дніпро в пізньомезолітичний та ранньонеолітичний час»; С. А. Балакін (Київ) «Нові неолітичні пам'ятки Київського Полісся»; А. А. Яневич (Білогорськ) «Стоянка Кайнгаут I»; В. О. Степаненко (Київ) «Стоянка на о. Кізлевий і її

місце в колі пам'яток кукрекської культури»; С. М. Дегерменджі (Донецьк) «Ранньоенеолітичні пам'ятки Кругле озеро і Лиманське озеро».

Активно працювала секція енеоліту — бронзи, де у виступах взяло участь 18 чоловік. Доповіді зробили: Н. А. Ричков (Київ) «Про застосування методу характеристики похованального обряду племен ямпої культури»; В. Ф. Єлісеєв, В. Н. Клюшинцев (Миколаїв) «Дослідження поселень, епохи пізньої бронзи у верхів'ях Березанського лиману»; М. А. Чміхов (Київ) «До питання про орієнтацію посудин у похованнях епохи ранньої бронзі»; А. Ф. Белов (Запоріжжя) «Семантика орнаменту на посудині культури багатоваликової кераміки з Васильївки»; В. М. Копопля, Г. В. Охріменко (Львів) «Нові дослідження трипільських поселень в Західній Волині»; Н. Д. Довженко (Київ) «До питання про призначення антропоморфних стел в епоху давньої бронзи»; О. Н. Загребельний (Київ) «Поселення епохи бронзи біля с. Мар'янівка на Сеймі»; Н. А. Попова (Київ) «До проблеми формалізованого опису орнаментованого об'єкту дослідження»; З. Х. Попандонуло (Запоріжжя) «Розкопки Первомайського курганного могильника»; Л. С. Іллюков (Ростов) «Похованальні пам'ятки раннього і середнього бронзового віку»; Л. А. Черних (Київ) «Катакомбні поховання на Правобережжі Південного Бугу»; А. А. Косарєва (Київ) «Пам'ятки епохи бронзи в басейні р. Случ»; Т. С. Старцева (Воронеж) «Зрубні могильники в лісостеповому Придоні»; Я. П. Гершкович (Київ) «Про один тип поховань споруд зрубної культури»; О. В. Бітковський (Київ) «Про поховання зрубної культури в північному Приславаші»; Г. Н. Тощев (Одеса) «Безкургани поховання культури багатоваликової кераміки в межиріччі Дунаю і Дністра»; С. Н. Рижов (Київ) «Трипільське поселення біля с. Конопівка на Середньому Подністрі»; Є. А. Шепель (Київ) «Про штучну деформацію черепів з поховань катакомбної культури басейну Сіверського Дінця».

14 учасників конференції виступили на секції раннього залізного віку, в тому числі: В. І. Ключко (Київ) «Про деякі типи кістяних наконечників стріл епохи бронзи — раннього заліза»; Д. Ю. Павлів (Львів) «Культова пам'ятка раннього залізного віку поблизу с. Непоротове»; Н. А. Гаврилок (Київ) «Про два типи лощених корчаг кіммерійської культури»; К. П. Бунятян (Київ) «Методика соціальної реконструкції за даними рядових скіфських могильників»; В. С. Ольховський (Москва) «Про поховання VII—V ст. до н. е. в передгірському і степовому Криму»; В. П. Білозер (Київ) «Проблеми генезису скіфських скульптур»; С. В. Полін (Київ) «Скіфські кургани степового Приславаші»; Ю. В. Болтрук (Київ) «Наслідки розкопок Рогачинського курганного поля»; В. Є. Радзієвська (Харків) «Нові знахідки предметів скіфського звіриного стилю»; Л. С. Ключко (Київ) «Начині прикраси скіфського часу»; В. О. Рябова (Київ) «Дерев'яні посудини з курганів поблизу м. Орджонікідзе»; В. Н. Погорєль (Київ) «Скіфські кургани біля с. Мирне під Борисполем»; О. В. Симоненко (Київ) «Сармати в Середньому Подніпров'ї»; В. І. Костенко (Дніпропетровськ) «Сарматські поховання в степовому Пооріллі».

На секції античної археології було заслушано 18 доповідей, які прочитали: В. В. Рубан (Миколаїв) «Керамічні клейма Ольвійського поліса»; В. М. Отрешко (Москва) «Графіті приольвійських поселень догоетського часу»; В. В. Крапивіна (Київ) «До питання про Ольвійську міну»; С. Б. Буйських (Київ) «Фігурні посудини з розкопок городища Золотий Мис»; Т. А. Заянь (Київ) «Кісткові залишки елліністичної Ольвії»; О. П. Журавлов (Київ) «Фауна архайчного поселення Велика Чорноморка II»; М. В. Агабунов (Одеса) «До локалізації Одеса»; Н. А. Соп (Київ) «Нові дані про некрополь Тіриз»; Є. В. Сорочан (Харків) «Торговельні зв'язки Херсонеса в I ст. до н. е.»; В. Ф. Мещеряков (Харків) «Державні культури Діва і Херсонес в Херсонесі Таврійському»; В. Н. Зубар (Київ) «Обряд кремації в некрополі Херсонеса I—IV ст. н. е.»; Є. Я. Рогов (Ленінград) «До питання про соціальну належність скорочених поховань поселення Папське I»; А. П. Мартем'янов (Харків) «Давньогрецькі теракоти з розкопок поселення Маслинин»; А. М. Акопян, З. В. Хачатрян (Москва) «Про язичницький пантеон в Армежі в елліністичну епоху»; К. К. Орлов (Сімферополь) «Нові дані про терми і некрополь Харакса»; С. С. Товт (Ужгород) «Античні монети Закарпаття»; В. А. Кутайсов (Сімферополь) «Чотириабсидний храм Херсонеса».

Про результати своїх досліджень повідомили на секції археології річних слов'ян 11 молодих науковців: Н. А. Циндрівська (Київ) «Дівич-гора — пам'ятка перших століть н. е. в Середньому Подніпров'ї»; І. Б. Зеленецька (Київ) «Кинсілівка III — поселення зарубинецького типу на середній Десні»; Е. Н. Кухарська (Київ) «Нові знахідки віймчастих емалей під Києвом»; С. В. Пальков (Київ) «Новий центр чорної металургії»; Т. Ю. Гошко (Київ) «Гончарські печі черняхівського поселення поблизу с. Завадівка»; О. А. Гей (Москва) «Скіфо-сарматські елементи в могильниках черняхівської культури Північного Причорномор'я»; Б. В. Магомедов (Київ) «Культурно-етнічні компоненти черняхівського населення Північного Причорномор'я за даними похованального обряду»; Л. П. Михайлина (Чернівці) «Розкопки на посаді слов'янського міста біля р. Прут»; Р. В. Терпиловський (Київ) «Київський тип Подесення і пеньківська культура Лівобережжя Дніпра»; М. М. Казапський (Ленінград) «Степові суспіді слов'ян в VI—VII ст. н. е.»; Я. В. Баран (Київ) «Рашпіль-слов'янський залізоплавильний комплекс VII—VIII ст. н. е. на поселенні Ращів I»; Г. Є. Волосюк (Київ) «Поховання кочівників I тисячоліття н. е. на Миколаївщині»; С. Ж. Пустовалов (Київ) «Застосування формалізовано-статистичних методів дослідження кераміки і деякі питання їх розробки».

Секція давньоруської і середньовічної археології була презентована 18 доповідями: А. К. Дехтяр (Харків) «Поховання з тілоспаленням в ямках Сухомогольжанського могильника на Сіверському Дніпрі»; С. П. Юренко (Полтава) «До питання про захисні споруди слов'янських поселень басейну р. Ворскли»; В. О. Петрашенко (Київ) «Городище Монастирськ на Середньому Дніпрі»; О. П. Мося (Київ) «Скорочені поховання давньоруських некрополів»; Н. Зоценко (Київ) «Дніпроніманський відрізок дороги «з варяг в грекі»; М. А. Сагайдак (Київ) «Нові дані про ливарне виробництво в Києві»; С. М. Чернов (Київ) «До реконструкції глиниобитних печей жителі давнього Києва»; К. М. Гупало (Київ) «Про планувальну і соціальну структуру давньокиївського Подолу»; Е. А. Брайчевська (Київ) «Фрески Кирилівської церкви як джерело для вивчення одягу давньоруської знаті»; Г. Ю. Івакін (Київ) «Київ в перші століття після монгольської навали»; Р. С. Орлов (Київ) «Художній імпорт в міській культурі Київської Русі (IX—X ст.)»; С. О. Беляєва (Київ) «Про хронологію південноруських пам'яток другої половини XIII—XIV ст.»; Р. М. Чайка (Львів) «Давньоруське городище поблизу с. Листвин»; Н. Г. Матіюк (Луцьк) «Дослідження Володимира-Волинського»; Б. П. Томенчук (Чернівці) «Дослідження літописного Василєва в 1977 р.»; В. А. Сидоренко (Сімферополь) «Розкопки Вірменського монастиря на околицях Старого Криму»; Г. П. Миц (Сімферополь) «Середньовічні пам'ятки Кокозької долини»; В. В. Дорофеєв (Київ) «Пізньосередньовічний могильник поблизу с. Подове».

Підсумки III наукової конференції молодих археологів Української РСР підбив доктор історичних наук В. Д. Баран. Він відзначив високий рівень доповідей молодих вчених, підкресливши, що постановка проблеми, інтерпретація матеріалу і результати досліджень викладені кваліфіковано і переконливо. Автори добре обізнані з проблемами, над якими вони працюють, на конкретному археологічному матеріалі по-новому вирішують багато важливих питань сучасної археології. Все це дає підстави сподіватися, підкреслив В. Д. Баран, що наступні конференції будуть представлені ще більш зрілими науковими кадрами. В цьому гарантія зростання молодої зміни, з якою по-в'язуватиметься час нових відкриттів у радянській археологічній науці.

Найкращі з доповідей будуть надруковані в квартальному «Археологія». Частина з них відзначена цінними подарунками. Матеріали III конференції знайдуть також відображення у збірнику статей молодих вчених «Старожитності Середнього Подніпров'я» та збірнику наукової інформації «Археологічні дослідження молодих вчених України».

Конференцію підготувала та провела Рада молодих вчених Інституту археології АН УРСР.

С. Б. БУЙСЬКИХ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДУ — Археологічні дослідження на Україні
АИУ — Археологические исследования на Украине
АО — Археологические открытия
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АС — Археологический съезд
ВОКК — Вісник Одеської комісії краєзнавства
ДСРА — Дослідження з слов'яно-руської археології
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ЗРАО — Записки Российского археологического общества
ИАК — Известия Археологической комиссии
ИГАИМК — Известия Государственной Академии истории материальной культуры
КМИД — Киевский музей исторических драгоценностей. К., «Мистецтво», 1974
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
МИА Латвийской ССР — Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР
НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
ОАК — Отчет Археологической комиссии
РАНИОН — Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
СЭ — Советская этнография
Труды ГИМ — Труды Государственного исторического музея
ААН — Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae

ЗМІСТ

Статті

Солдатенко Л. В. Пам'ятки раннього палеоліту Угорщини	3
Ключко Л. С. Реконструкція скіфських головних жіночих уборів (за матеріалами Червонопerekопських курганів)	16
Моця О. П. Питання етнічного складу населення давнього Києва (за матеріалами некрополів)	28
Беляєва С. О. Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII—XIV ст.	36

Публікації та повідомлення

Фоменко В. М. Знахідки мезолітичного та пізньотрипільського часу поблизу с. Кінецьпіль на Миколаївщині	46
Залізняк Л. Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж	54
Гуцал А. Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї (розвідки 1968—1969 рр.)	65
Бураков А. В. Кам'яний склеп Ольвійського некрополя	75
Приходнюк О. М. Археологічні розвідки в Пороссі	83
Поболь Л. Д., Гурін М. Ф. (Мінськ). Металографічні дослідження залізних виробів з поселення I тисячоліття н. е. у Верхньому Подніпров'ї	96

Критика та бібліографія

Кучінко М. М. (Луцьк). Зверуго Я. Г. Древний Волковыск X—XIV вв.	104

Охорона археологічних пам'яток

Тимощук Б. О. (Чернівці). Ранньотрипільське поселення Рогатка в Чернівцях	107
Попандопуло З. Х. (Запоріжжя). Костянтинівські кургани	109

Хроніка

Телегін Д. Я. Симпозіум з питань мезоліту Європи	111
Буйських С. Б. Третя наукова конференція молодих вчених Інституту археології АН УРСР	112

Список скорочень	115

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Солдатенко Л. В. Памятники раннего палеолита Венгрии	3
Клочко Л. С. Реконструкция скифских головных женских уборов (по материалам Краснoperекопских курганов)	16
Моця А. П. Вопросы этнического состава населения древнего Киева (по материалам некрополей)	28
Беляева С. А. Об основных принципах датировки южнорусских памятников второй половины XIII—XIV вв.	36

Публикации и сообщения

Фоменко В. Н. Найдки мезолитического и позднетрипольского времени близ с. Конецполь на Николаевщине	46
Зализняк Л. Л. Неолитические памятники р. Здвиж	54
Гудал А. Ф. Новые памятники раннего железного века в Среднем Поднестровье (разведки 1968—1969 гг.)	65
Бураков А. В. Каменный склеп Ольвийского некрополя	75
Приходюк О. М. Археологические разведки в Горосье	83
Поболь Л. Д., Гурин М. Ф. (Минск). Металлографические исследования железных изделий из поселения I тысячелетия н. э. в Верхнем Поднепровье	96

Критика и библиография

Кучинко М. М. (Луцк). Зверуго Я. Г. Древний Волковыск X—XIV ст.	104

Охрана археологических памятников

Тимощук Б. А. (Черновцы). Раннетрипольское поселение Рогатка в Черновцах	107
Попандопуло З. Х. (Запорожье). Константиновские курганы	109

Хроника

Телегин Д. Я. Симпозиум по вопросам мезолита Европы	111
Буйских С. Б. Третья научная конференция молодых ученых Института археологии АН УССР	112

Список сокращений	115

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

31

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченого ради Інституту археології АН УРСР

Редактор С. В. Ленічев. Художній редактор С. П. Квітка. Технічний редактор Г. Р. Боднер. Коректори І. С. Євдощук, З. П. Школьник

Інформ. бланк № 2677.

Здано до набору 29.03.79. Підписано до друку 21.09.79. БФ 01685. Формат 70×108/ів. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 10.5. Обл.-вид. арк. 10.51. Тираж 1000 пр. Зам. 9—807. Ціна 1 крб. 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига». Держкомвидаву УРСР. 252057, Київ-57, Довженко, 3 в обласній книжковій друкарні Львівського облполіграфвидаву, Львів, Стефаника, 11. Зак. 4798.

**В ИЗДАТЕЛЬСТВЕ «НАУКОВА ДУМКА»
В 1980 г. ВЫЙДУТ В СВЕТ КНИГИ:**

Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы (середина и вторая половина II тыс. до н. э.).— 20 л.— Яз. рус.— 3 р. 40 к. 1500 экз.

В монографии на материале археологических памятников исследуется экономическое развитие, общественные отношения и культура населения Северной Украины в середине и второй половине II тыс. до н. э. Большое внимание уделено вопросам этногенеза, периодизации и синхронизации.

Для археологов, краеведов, преподавателей и студентов исторических факультетов.

Збенович В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре (к происхождению трипольской культуры).— 15 л.— Яз. рус.— 2 р. 50 к. 1500 экз.

В монографии рассматривается поселение раннего этапа трипольской культуры у села Бернашевка Могилев-Подольского района Винницкой области, которое является первым и пока единственным на территории Украины памятником с чертами известной энеолитической культуры Боян. Подробно описывается большая коллекция керамики, орудий труда из кремня, кости, рога, а также предметов пластики. Исследованы проблемы домостроительства, хозяйственной деятельности, идеологических воззрений жителей поселения. Особое внимание уделено происхождению трипольской культуры на рубеже V—IV тысячелетий до н. э.

Для археологов, историков, сотрудников музеев, преподавателей и студентов исторических факультетов.

Использование методов естественных наук в археологии: Сб. науч. тр.— 10 л.— Яз. рус.— 1 р. 50 к. 2000 экз.

Освещаются результаты новейших исследований археологических памятников с применением различных методов естественных наук. Публикуют-

ся материалы по структурному и технологическому изучению древнего металла, разведке археологических памятников геофизическими методами, антропологии, палеоботанике, определению датировок, усовершенствованию приемов археологических работ.

Для специалистов в области археологической технологии, археологов.

Предварительные заказы на эти книги принимают все магазины книготоргов, магазины «Книга — почтой» и «Академкнига», а также книжный магазин издательства «Наукова думка» (252001, Киев-1, ул. Кирова, 4), который высылает книги иногородним заказчикам наложенным платежом.

Просим широко пользоваться услугами магазинов — опорных пунктов издательства: Дома книги — магазина № 200 (340048, Донецк-48, ул. Артема, 147 а), магазина «Мир книги» (310003, Харьков-3, пл. Советской Украины, 2/2).

«НАУКОВА ДУМКА»